Ára: 2000 Ft

The Hungarian Language

Journal of the Society of Hungarian Linguistics

Managing Editor

DEZSŐ JUHÁSZ

Editors

TAMÁS FARKAS,
RUDOLF SZENTGYÖRGYI

Technical editor

PANNA SZABÓ

Editorial Board

TAMÁS FORGÁCS, KÁROLY GERSTNER,
ISTVÁN HOFFMANN, LÁSZLÓ HONTI, JENŐ KISS,
PÉTER SIPTÁR, ANDRÁS ZOLTÁN

Advisory Board

SUSAN GAL (USA), DANILO GHENO (I), RIHO GRÜNTHAL (FIN),
VALENTIN GUSEV (RU), JÁNOS PÉNTEK (RO),
MAREK STACHOWSKI (PL), EBERHARD WINKLER (D)

CONTENTS

Knipf-Komlósi, Erzsébet – Müller, Márta: Language attitudes of Bavarian speakers in Hungary... 385
Beregszászi, Anikó – Dudics Lakatos, Katalin: Opportunities for the formation of language tolerance: Linguistic education at Ferenc Rakoczi II Transcarpathian Hungarian College of Higher Education ... 407
Rada, Roberta: Borders, walls and fences in Hungarian press discourse on migration in 2015. Part 1.... 419
House, Juliane – Kádár, Zoltán Dániel – Apatóczky, Ákos Bertalan: T/V pronouns in global communication practices: A case study of IKEA catalogues across linguacultures. Part 2 ... 426
Horváth, László: Agreement phenomena in young adult fiction. Part 1 ... 436
Sarnyai, Vivien: St. Stephen's donation charter of the episcopate of Veszprém as a source of the history of the Hungarian language. Part 2 ... 444

Minor contributions. Zelliger, Erzsébet: A linguistic historian's reflections on Rovash research apropos of a book published in 2021 ... 460
Etymologies. Forgács, Tamás: On the history of the Hungarian doublet *csörc ~ csörsz* ... 470
Spoken Hungarian. Vukov Raffai, Éva: "I know that I am Bulgarian, but I feel like a Hungarian": Bilingualism and language shift of Bulgarians in Skorenovac (Székelykeve). Part 2 ... 481
The history of linguistics. Hoványi, Márton: Why Tisias did not pay Corax for rhetoric studies? On the beginnings of the history of the theory of rhetoric ... 489
Reviews. Kiss, Jenő: The Handbook of Dialectology. – Presinszky, Károly: A magyar nyelvjárások a XXI. században – nyelvstratégiai megközelítésben [Hungarian dialects in the 21st century, in a language strategy approach]. – Madas, Edit: Korompay Klára, Apor-kódex. Ómagyar zsoltárok [The Apor Codex. Old Hungarian psalms] ... 495
Miscellanea. Juhász, Judit: My Petőfi: A competition organised by the Hungarian Association of Mother Tongue Cultivation ... 507
Society news. Fodor, Katalin: Ildikó Posgay (1946–2022). – Hajba, Renáta – Tóth, Péter: Ottó Vörös is 80 ... 508
Contributors ... 512

MAGYAR NYELV 118. ÉVF. 4. SZÁM * 2022.

MNY

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

ALAPÍTVA: 1904-BEN

118.
ÉVFOLYAM

2022.
4. szám

MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
BUDAPEST

Felelős szerkesztő

JUHÁSZ DEZSŐ

Szerkesztők

FARKAS TAMÁS, SZENTGYÖRGYI RUDOLF

Technikai szerkesztő

SZABÓ PANNA

Szerkesztőbizottság

FORGÁCS TAMÁS, GERSTNER KÁROLY, HOFFMANN ISTVÁN, HONTI LÁSZLÓ, KISS JENŐ, SIPTÁR PÉTER, ZOLTÁN ANDRÁS

Nemzetközi tanácsadó testület

SUSAN GAL (USA), DANILO GHENO (I), RIHO GRÜNTHAL (FIN), VALENTYIN GUSZEV (RU), PÉNTEK JÁNOS (RO), MAREK STACHOWSKI (PL), EBERHARD WINKLER (D)

TARTALOM

Knipf-Komlósi Erzsébet – Müller Márta: Magyarországi bajor beszélők nyelvi attitűdje 385
Beregszászi Anikó – Dudics Lakatos Katalin: A nyelvi tolerancia alakításának lehetőségei. Nyelvi nevelés a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskolán 407
Rada Roberta: Határok, falak és kerítések a migrációról folytatott magyar sajtódiskurzusban 2015-ben. 1. rész 419
Juliane House – Kádár Zoltán Dániel – Apatóczky Ákos Bertalan: Tegezés és magázás a globális kommunikációs gyakorlatban. Esettanulmány különböző nyelvkultúrák IKEA-katalógusai alapján. 2. rész 426
Horváth László: Egyeztetési esetek ifjúsági regényekből. 1. rész 436
Sarnyai Vivien: Szent István veszprémi püspökségnek írt adománylevele mint nyelvtörténeti forrás. 2. rész 444

Kisebb közlemények. Zelliger Erzsébet: Egy nyelvtörténész gondolatai a rovás kutatásáról egy 2021-ben megjelent könyv kapcsán 460
Szó- és szólásmagyarázatok. Forgács Tamás: Adalékok *csörc ~ csörsz* szavunk történetéhez 470
Élőnyelv. Vukov Raffai Éva: „Tudom, hogy bolgár vagyok, de magyarnak érzem magam.”. A székelykevei bolgárok kétnyelvűsége és nyelvcseréje. 2. rész 481
Tudománytörténet. Hoványi Márton: Miért nem fizetett Teisziasz Koraxnak a retorikai stúdiumokért? A retorikaelmélet történetének kezdeteiről 489
Szemle. Kiss Jenő: The Handbook of Dialectology. – Presinszky Károly: A magyar nyelvjárások a XXI. században – nyelvstratégiai megközelítésben. – Madas Edit: Korompay Klára, Apor-kódex. Ómagyar zsoltárok 495
Különfélék. Juhász Judit: Az én Petőfim. Az Anyanyelvápolók Szövetségének pályázata 507
Társasági ügyek. B. Fodor Katalin: Posgay Ildikó (1946–2022). – Hajba Renáta – Tóth Péter: Vörös Ottó 80 éves 508
Számunk szerzői 512

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Kiss Jenő elnök* címére (1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A) kell küldeni. – Az évi tagsági díj 4000 Ft, nyugdíjasoknak 2000 Ft, egyetemi és főiskolai hallgatóknak, gyesen, gyeden lévőknek 1000 Ft. Pártolói tagdíj 10 000 Ft. – A Társaságnak szánt pénzösszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (*Bakonyiné Tóth Gabriella* szervező titkár: 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, III. em. 324. szoba), vagy befizethetők a Társaság **Erste Bank 11991102–02102971 számú csekkszámlájára.** A Társaság köszönettel fogadja a személyi jövedelemadó 1%-ára tett felajánlásokat; **adószám: 19007665-1-42.**

Félfogadási idő: kedd (a felolvasó ülések előtt): 14–16.30, csütörtök: 10–12 óráig. Telefon (félfogadási időben): 485-5200/5121 mellék. Ímél: tarsasag@mnyt.hu.

EGYÉB TUDNIVALÓK

A Magyar Nyelv kiadója a Magyar Nyelvtudományi Társaság. Felelős kiadó: a Magyar Nyelvtudományi Társaság elnöke. A szerkesztőség címe: 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, II. em. 241.

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Zrt. Hírlap Üzletága, 1089 Budapest, Orczy tér 1. Előfizethető valamennyi postán, kézbesítőknél, ímélben: hirlapelofizetes@posta.hu, faxon: 303-3440. További információ: +36-80-444-444. • Külföldön terjeszti a Batthyány Kultur-Press Kft. (H-1014 Budapest, Dísz tér 3., tel./fax: 201-8891, ímél: batthyany@kultur-press.hu). • Éves mutató: Kiss Gabriella. Tördelte Szabó Panna. Készült a START Nonprofit Kft. Nyírségi Nyomda üzemében. Felelős vezető: Balogh Zoltán vezérigazgató. **A folyóirat elektronikus változata olvasható a világhálón: a 2021/3. számig: http://www.c3.hu/~magyarnyelv, a 2021/4. számtól: http://ojs.elte.hu/magyarnyelv. Ímélcímünk: mny.szerk@gmail.com.**

Manuscripts and editorial correspondence should be addressed to *Magyar Nyelvtudományi Társaság / Society of Hungarian Linguistics,* Budapest, Múzeum krt. 4/A, H-1088 Hungary. E-mail: mny.szerk@gmail.com. Web: http://www.c3.hu/~magyarnyelv, http://ojs.elte.hu/magyarnyelv. Distributed in Hungary by Magyar Posta Zrt. Hírlap Üzletága. Subscriptions accepted by newspaper carriers, and in the Magyar Posta Zrt. office: 1089 Budapest, Orczy tér 1. E-mail: hirlapelofizetes@posta.hu. Distributed outside Hungary by Batthyány Kultur-Press Kft. (H-1014 Budapest, Dísz tér 3., tel./fax: +36-1-201-8891, e-mail: batthyany@kultur-press.hu).

Folyóiratunk állandó támogatója az MTA Könyv- és Folyóirat-kiadó Bizottsága.

Folyóiratunknak ezt a számát támogatta:

ISSN 0025–0228 (nyomtatott)

HU ISSN 1588–1210 (online)

MAGYAR NYELV

118. ÉVF. 2022. TÉL 4. SZÁM

Magyarországi bajor beszélők nyelvi attitűdje

1. Bevezetés. A magyarországi németek által beszélt német nyelvjárások tanulmányozása az évezredforduló körül paradigmaváltáson ment keresztül: az addig a tudományos érdeklődés középpontjában álló tárgynyelvi vizsgálódások a szubjektív nyelvi adatok, metanyelvi megnyilatkozások bevonásával, elemzésével is bővültek (NEULAND 1993). A laikusok metanyelvi tudásának felértékelődését a nyelvi tudatosság kutatásai, valamint az 1990-es évek óta a kutatásokban egyre inkább megjelenő perceptuális dialektológia is elősegítette, amely a beszéltnyelvi és variációkutatásokban az adatközlőknek nemcsak tárgynyelvi megnyilatkozásait, hanem azok kontextusát és a nyelvi megnyilatkozások szubjektív megítélését is vizsgálat tárgyává tette (NIEDZIELSKI–PRESTON 2007).

Az attitűddel kapcsolatos vizsgálódások a németországi, osztrák-német és svájci-német[1] felmérésekhez képest időben azért is megkésve érkeztek meg a magyarországi német kisebbséggel foglalkozó szociolingvisták kutatási portfóliójába, mert az 1989/1990-es rendszerváltozást követően a hazai német kisebbség tagjai vagy elzárkóztak a német nyelvvel, nyelvváltozatokkal, illetve ezek beszélőivel kapcsolatos minősítések elől, vagy (jó okkal) csak igen visszafogottan nyilatkoztak ilyen kérdésekben.

[1] Az észak-németországi nyelvi variációt vizsgáló projekt (Sprachvariation in Norddeutschland, SiN) 2008 és 2012 között metanyelvi reflexiókat, nyelvi attitűdöket, auto- és heterosztereotípiákat vizsgált német nyelvjárást és/vagy német köznyelvet beszélő asszonyok elicitált és spontán beszédében (https://corpora.uni-hamburg.de//sin/index.html). A hamburgi nyelvjárás, az adatközlők ezzel kapcsolatos attitűdjei, a hamburgi nyelvjárás identifikációs potenciálja állt a 2014 és 2017 között futó Alnémet Hamburgban (Niederdeutsch in Hamburg, NiH) című projekt középpontjában (https://www.slm.uni-hamburg.de/niederdeutsch/forschung/projekte/hamburgisch-sprachkontakt.html; https://vs1.corpora.uni-hamburg.de/nih). A Leibniz Intézet (korábban: Német Nyelv Intézete) 1997 és 2020 között összesen öt részprojekt keretében német anyanyelvű beszélőket a német és más nyelvekkel kapcsolatos nyelvi attitűdjeiről faggatott (EICHINGER et al. 2009; GÄRTIG–PLEWNIA–ROTHE 2010; https://www.ids-mannheim.de/soer/sprachen-in-deutschland). Még nem zárult le az Ausztriában futó, osztrák-német variációs-, kontaktusnyelvészeti és nyelvi attitűdök szempontjából elemző Deutsch in Österreich, Variation – Kontakt – Perzeption (DiÖ) című projekt (KOPPENSTEINER–KIM 2020; https://www.dioe.at).

Magyar Nyelv 118. 2022: 385−406. DOI: https://doi.org/10.18349/MagyarNyelv.2022.4.385

Az 1970-es évektől kezdve a németajkú családok gyermekeiket túlnyomórészt magyar nyelven nevelték, a német nyelvjárást a szülők generációja ritkán vagy passzívan, a nagyszülők generációja ismerős kortársakkal való beszélgetéseik során használta. Az 1940–1950-es évek egykor németajkú beszélőközösségeiben a magyar nyelv vált funkcionálisan elsődleges jellegűvé, a társadalmi mobilitás szempontjából is kívánatossá. A magyarországi német nyelvjárások kommunikatív, és ebből következőleg szociális funkciójuk nagy részét elveszítették (KNIPF-KOMLÓSI 2008: 285–287). Attitűdkutatáshoz megfelelő nyíltsággal állást foglaló adatközlőt azért is volt nehéz az ezredforduló előtt találni, mert a németek II. világháborút követő elhurcolása, elűzése (MÁRKUS 2020), a német nyelvjárás és mikrokultúra stigmatizáltsága a 20. század végéig a családi narratívákon keresztül generációkon átívelő nyomot hagyott a beszélőkben, és késztette őket németségük bármely aspektusával kapcsolatos visszafogottságra. A nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól szóló 1993. évi LXXVII. törvény által lehetővé tett kisebbségi önkormányzatiság a kisebbségi önkormányzatokat felruházta a helyi német (mikro)kultúra, valamint a német nyelvű oktatás megszervezésével. A német kisebbségi önkormányzatok és egyesületek megalapításuk után kb. két évtizeden keresztül elsősorban a kulturális élet megszilárdulásához szükséges személyi és tárgyi feltételek kialakításán fáradoztak. A helyi kulturális programkínálat és infrastruktúra stabillá válása után a német közösségek érdeklődése az immateriális kulturális javak, például a közösségi kommunikáció perifériájára szorult lokális német nyelvjárások felé fordult.

A lokális, nemzetiségi önkormányzatok és civilek által indított, kifejezetten a német nyelvjárásokkal kapcsolatos kezdeményezéseihez sorolhatóak a helyi vagy regionális terjesztésű havilapok nyelvjárásban írt rubrikái (pl. *Batschkaer Spuren*, *Pavillon, Neue Zeitung*), nyelvjárási törzsasztalok alapítása (pl. Csolnokon, Pilisvörösváron, Baján), nyelvjáráskurzusok indítása (Pilisvörösvár, Pilisszentiván), nyelvészeti szempontból laikusok által koncipiált faluszótárak szerkesztése (HIDAS-MÁRIN et al. 2014; KNEHR szerk. 2016), tájnyelvi mese- és mondókagyűjtemények (SCHUTH–KORB 2011; KEREKES–MÜLLER 2017) és a nemzetiségi német nyelv oktatásához használható nyelvjáráskönyvek összeállítása (ANDRUSCH-FÓTI–MÜLLER 2009).

A kisebbségi, majd 2011 után a nemzetiséginek nevezett önkormányzatok[2] revitalizációs tevékenysége a német közösségek identitását erősítette, a helyi német nyelvjárások presztízsét (is) emelte, így hatással volt azokra az attitűdökre, amelyek a német nyelvvel és különböző (nemzeti, regionális és lokális) változataival kapcsolatosak. Az erősödő (nyelvi és kulturális) önbizalom hozzájárult ahhoz, hogy a nemzetiség elsősorban idősebb, autochthon beszélő tagjai nyíltan nyilatkozni merjenek az identitásukkal és nyelvi repertoárjukkal kapcsolatos auto- és heterosztereotípiákról, a német nyelvváltozatokkal és a magyar köznyelvvel kapcsolatos véleményükről.

[2] A kisebbségi önkormányzatokat a 2011-es évi, nemzetiségekről szóló CLXXIX. törvény életbelépése óta nemzetiségi önkormányzatoknak nevezünk: „159. § (1) Az e törvény hatálybalépése előtt létrejött kisebbségi önkormányzat elnevezése nemzetiségi önkormányzat." A német kisebbségi, majd nemzetiségi önkormányzatiság kialakulásának törvényi előzményeit, jellemzőit, közösségi lefedettségét DOBOS vizsgálta (2020: 272–295).

Jelen tanulmány olyan idős, magát magyarországi németnek valló adatközlők német és magyar nyelvvel kapcsolatos attitűdjeit mutatja be, akik bajor nyelvjárási, illetve bajor-magyar kétnyelvű közegben szocializálódtak, bajor tájnyelvi miliőben éltek. A tanulmány során használt „bajor" nyelvjárástípus alatt minden esetben a magyarországi németség középbajor nyelvjárásait értjük. (A magyarországi német nyelvjárások felosztását l. HUTTERER 1991: 253–280.)

A tanulmány nóvuma, hogy a kisebbségi (nyelvi) helyzetben élő magyarországi németség idős generációjának nyelvi attitűdjét kombinált módszerrel (mixed method), azaz direkt kérdőíves lekérdezéssel és az azt követő interjúk segítségével mérte fel. Az objektív és szubjektív nyelvi adatok gyűjtése a pandémiát megelőző évben zárult.

Tanulmányunk felépítése a magyarországi németek jelenkori helyzetének rövid felvázolásával és az elméleti és a módszertani háttér bemutatásával kezdődik, majd röviden kitérünk a kutatás során alkalmazott módszer és körülményeinek rövid bemutatására. A tanulmány fő része (a több alfejezetből álló **6.** fejezet) a német és magyar nyelvvel kapcsolatos attitűdök kiértékelésével folytatódik, és egy összefoglalóval zárul.

2. A magyarországi németek jelenkori nyelvi helyzetéről. A magyarországi németek Magyarország második legnagyobb nemzetisége. A 2011-es cenzusadatok szerint 185 696 fő nevezte magát német nemzetiségűnek (KSH 2011: 15).[3] A népszámláláskor adott válaszok auto-deklaratív jellegűek, a német gyökerekkel rendelkező magyar állampolgárok száma valószínűsíthetően magasabb, mint a népszámlálás által megállapítottak. A kisebbségi nyelvek fennmaradásában a generációs, földrajzi és gazdasági tényezőkön kívül az ország nyelvpolitikája, a kisebbség nyelvén megvalósítható (köz)oktatási lehetőségek, aktivitások és az anyanyelvi külhonnal fenntartott kapcsolatok egyaránt fontos szerepet játszanak. A magyarországi németek nyelvi helyzetéről a 20. század második felére a nyelvjáráshasználat színtereinek rapid csökkenése, a helyi nyelvjárások nagymértékű funkcióvesztése és a két nyelven (magyarul és német nyelvjárásban) zajló primer nyelvi szocializációnak már generációk óta tartó hiánya állapítható meg. Bár a magyarországi németség továbbra is kétnyelvűnek nevezhető, de a német tájnyelvi kompetencia helyére az 1970-es évek óta születettek esetében a többnyire szekunder nyelvi szocializáció útján szerzett német köznyelvi kompetencia lépett (KNIPF-KOMLÓSI 2011: 45–53).

A német köznyelv megtanulásának körülményei és eredményei a megkérdezettek körében közel sem tekinthetők azonosnak egy, a családon belül zajló (természetes módon végbemenő) nyelvi szocializációval, még akkor sem, ha ma Magyarországon a kétnyelvű nemzetiségi német köznevelés és -oktatás lehetőségei

[3] A Magyar Közlöny 2021. február 5-i (2021/18) számában közölt 45/2021. (II. 5.) kormányrendelet szerint a 2021. évre tervezett népszámlálás 2022. október 1-jén kezdődik és november 28-án fejeződik be. Az adatfeldolgozási fázis 2023. november 23-ig tart, így a 2022-es népszámlálás végleges nemzetiségi adatait tartalmazó tematikus összeállítás valószínűleg 2024–2025 körül jelenik meg a KSH Kiadványtárában.

az óvodától az egyetemi tanulmányokig adottak (Knipf-Komlósi–Müller 2019: 483–500; Müller 2020: 67–76).

3. Elméleti háttér. A nyelvi attitűdök laikusok szubjektív nyelvi ismereteit, az arról alkotott véleményeket tartalmazzák, hogy melyek azok a szituatív-pragmatikai körülmények, amelyek a nyelvi magatartást irányítják (Lenz 2003: 236), milyen pozitív vagy negatív vélemény övez egy-egy nyelvet, nyelvváltozatot, illetve beszélői(ke)t (Schoel et al. 2012), és végül, de nem utolsó sorban milyen induktív vagy deduktív úton szerzett tudással rendelkeznek az adatközlők egy adott nyelv (vagy nyelvjárás) lexikológiai-szemantikai és grammatikai jellemzőiről.

A nyelvi attitűdök kialakulása a primer szocializáció során kezdődik, a szekunder szocializáció alatt folytatódik, és tart az individuum életének a végéig. Egy nyelv (tárgynyelvi értelemben vett) használata, a beszélők közösségén belül közvetített nyelvi ideológiák és a nyelvi norma diskurzusai befolyásolják, sőt mi több, összefüggenek a közösség tagjainak a nyelvi attitűdjeivel. A nyelvi attitűdök olyan kognitív struktúrák, amelyek a külvilágot képviselik az ember gondolkodásában. A létező nyelveknek, nyelvváltozatoknak és beszélőiknek megfelelő kognitív struktúrák magukba foglalják az adott nyelvvel/beszélővel kapcsolatos ismereteinket, azaz fogalmi tudást (is) közvetítenek. Az attitűd kialakulása folyamatos kategorizációval jár együtt. A kategorizálás során felhasznált attitűdkomponensek jellemzője, hogy tárolhatók az emlékezetben, kombinálhatók a már meglévőkkel, módosíthatók és kognitív folyamatokat idézhetnek elő (pl. egy célirányos nyelvi viselkedés vagy cselekvés intencióját). Kategorizációs tevékenységük során két folyamatban van része a beszélőknek: elemet rendelnek kategóriához (meghatározzák, hogy a kérdéses nyelv vagy nyelvváltozat melyik kategóriába sorolható; például egy nyelvváltozat délnémet-e vagy észak-német) és/vagy új kategóriát alkotnak (meghatározzák, hogy mely tulajdonságokkal rendelkezik egy nyelv, nyelvváltozat vagy prototipikus beszélőjük, amennyiben a meglévő kategóriákba nem sorolható). Utóbbi során tehát vagy azt határozzák meg, hogy mik egy kategória jellemzői, vagy azt, hogy milyen a két kategória hasonlóságának és eltérésének a mértéke.

A nyelviattitűd-kutatás az adatközlők részéről bizonyos fokú nyelvi tudatosságot feltételez. A nyelvi tudatosság egyrészt az értékeléstől mentes nyelvi tudás, illetve reflexiók összességét jelenti, másrészt a nyelvkritikához és nyelvápoláshoz szükséges diszpozíciót (Behrens 2015: 2). A nyelvi tudatosság definíciója tehát részben átfedi a nyelvi attitűd fogalmát, amennyiben a nyelvi tudatosságot a szóbeli kommunikáció bizonyos aspektusainak az érzékeléseként, leírásaként, illetve értékeléseként fogjuk fel (Scherfer 1983; Casper 2002: 48).

Az a nyelvi miliő – a nyelvi kontaktusok állandó jelenléte, a külső-belső kétnyelvűség – amiben az adatközlők élnek, a nyelvi tudatosság kialakulására, differenciálódására ösztönzőleg hat (Häcki Buhofer 2002: 20). Ennek a nyelvi tudatosságnak köszönhetően az adatközlők képesek – főként irányított kérdések segítségével – saját nyelveiket és a környezetükben előforduló további nyelveket, nyelvváltozatokat metanyelvileg jellemezni, egymással összevetni, véleményt alkotni ezekről. A különböző német nyelvváltozatok és a magyar (köz)nyelv megítéléséhez az adatközlők részéről évtizedek tudatos vagy nem tudatos megfigyelése

is kellett. Az adatközlőknek a vizsgált nyelvekkel kapcsolatos laikus tudása az esetek többségében nem az intézményi keretek között zajlott (nyelv- és nyelvtan)oktatásnak köszönhető. Az interjúkban megfogalmazott, a nyelvválasztásról és -keveredésről szóló tapasztalataik, saját vagy más beszélő nyelvi helyességének/helytelenségének a felismerése, megfogalmazása az alacsony iskolázottság ellenére is reflektált viszonyt jelez adatközlő(k) és az általuk használt nyelve(i)k között. A nyelvi reflexiós rutin az életkorral is összefügg, minél idősebb valaki, annál differenciáltabb a metanyelvi véleményformálása.

Csak azt a jelenséget, tárgyat, személyt stb. tudjuk minősíteni (ítéletet, véleményt mondani róla), amit ismerünk, amihez közünk van.[4] A felmérés résztvevői magyar (köz)nyelvi és magyarországi bajor nyelvjárási ismereteiket közvetlen környezetükből merítették. A német nemzeti vagy regionális nyelvváltozatokkal német nyelvterületen töltött nyaralás, rokonlátogatás, utazások, munkavállalás vagy kultúrcsoportok vendéglátása során találkoztak. A német köznyelvi ismereteik többnyire az általános iskolai németórákon tanultakon, illetve a kábeltévén elérhető német és osztrák közszolgálati és kereskedelmi adók műsorain alapulnak.

Az individuális és közösségi metanyelvi reflexiók, vélemények és értékítéletek visszahatnak arra az individuumra és arra a közösségre, aki vagy akik által a metanyelvi reflexiók megfogalmazódtak. Az idős magyarországi német adatközlők nyelvi attitűdjeiben rendszeresen visszatérő elem annak felidézése, hogy életútjuk folyamán privát, iskolai vagy munkahelyi környezetük az általuk beszélt német nyelvjárást „értékelte", például hasznavehetetlennek, (nominációs funkcióval átvett magyar jövevényszavak és a kódkeverés miatt) hiányosnak, értéktelennek, csúfnak, beszélőiket magas magyar nyelvi kompetenciájuk ellenére sem teljesértékű magyarnak tartották.

Az adatközlőket – érthető módon – a német nyelvjárásukhoz igen ambivalens érzések kötik: egyrészt a saját nyelvjárásukat tartják a legszebbnek, pozitívan kötődnek hozzá, másrészt ugyanezt a nyelvjárást leértékelik:

(1) [*Szépnek tartja a német nyelvjárást?*] *Hát igen... Ez egy rendes nyelv*. (79 éves asszony.)

(2) [*Szép a Maga német nyelvjárása?*] *A munkahelyen magyarul beszéltünk. De az érzéseimben, a… ott a sváb nyelv volt*. (89 éves férfi.)

(3) *Ez egy olyan konyhanyelv*. (76 éves asszony.)

(4) *Én szívesen jártam német oktatásra* [az iskolában]. *Mert én egyrészt úgy éreztem, hogy ez a... valójában, a mi elferdült németségünknek a helyes útra történő terelése és eljön majd az idő, amikor én is tudok majd németül* [német köznyelven] *beszélni.* (77 éves férfi.)

[4] Ezt igazolják különösen a svájci némettel, illetve beszélőikkel kapcsolatos attitűderedmények. A „Mennyire találja barátságosnak a svájci német személyeket?" kérdésre a válaszadók 53%-a „nem tudom"-mal felelt. A kérdőív kitöltésekor döntésüket azzal indokolták, hogy még soha nem jártak Svájcban, és nincs az ismerőseik között svájci német, továbbá a tévében is alig lehet hallani róluk.

A nyelvi attitűdök vizsgálatánál a konkrét attitűdmérési eredmények és a mérési szituáció során zajló konkrét interakciók elemzésén kívül tekintettel kell lenni az adatközlők múltjának és jelenének történelmi-politikai és szociokulturális körülményeire is (Tophinke–Ziegler 2006: 187). A magyarországi németekkel szembeni nyelvi attitűdök a 20. század elejétől napjainkig széles spektrumon mozognak. Nyilvánvaló, hogy a teljes társadalom változó normái, véleményei, értékítéletei és ismeretei hatottak az adatközlőknek önmagukkal, a saját etnikai csoportjukkal, annak nyelvhasználatával szemben táplált attitűdjeire is.

4. Módszertani háttér. A nyelv(ek)ről alkotott vélemények vizsgálata esetében alapvetően két utat követhetünk: vagy a direkt nyelvi inputot minősítő (pl. egy tájnyelvi szöveg meghallgatását követő) percepcióra vonatkozó véleményformálást, vagy az adatközlő saját tapasztalataiból és meggyőződéseiből forrásozó, azokra visszavezethető álláspontokat elemezzük (Preston 2010: 1–30). Nota bene, a módszer kiválasztása még nem jelenti azt, hogy az egyik csak érzékszervi (hallás útján nyert) adatokkal kapcsolatban megfogalmazott attitűdöket, a másik csak mentális koncepciókból fakadó attitűdöket mér, hiszen percepció és koncepció az adatközlők kognitív tevékenységében sem választható el egymástól, és ahogy Niedzielski (1999) is bebizonyította, még a legkisebb szociokulturális információ is képes egy audio-stimulus minősítésére felkért személy véleményét befolyásolni.

Felmérésünk elméleti és módszertani hátterét a diszkurzív nyelviattitűd-kutatás képzi, ami a nyelvi attitűdöket olyan evaluatív metanyelvi megnyilatkozásoknak tekinti, amelyeket a beszélők elicitált vagy spontán módon, írott vagy elbeszélt formában a nyelvekről tesznek (Cuonz 2014: 34). A nyelvi attitűdök struktúráját az attitűdvizsgálat tárgyára irányuló reakciók típusát tekintve kognitív, affektív és konatív komponensek alkotják (vö. 1. táblázat), amelyek lehetnek nyíltan megfogalmazottak vagy éppen rejtettek (Triandis 1975: 35; Eagly–Chaiken 1993; Casper 2002: 29).

1. táblázat

Háromdimenziós attitűd-modell (Schoel et al. 2012: 165) a felmérésben részt vett magyarországi német adatközlőktől származó példákkal

Attitűdkomponens	Tárgy	Példa
kognitív komponens	vélemények, meggyőződések, hiedelmek, ismeretek, pszeudoismeretek	„Németül sokáig tartott megtanulni az eseteket. Nekünk nincs annyi [esetünk, névszói ragozásunk] a [bajor] nyelvjárásban.”
affektív komponens	pozitív vagy negatív érzelmek	„Szeretem a nyelvjárásunkat, ez a legszebb.”
konatív komponens	viselkedésintenciók, -tendenciák	„Csak olyan munkatársat vettek fel a vállalathoz, akik tudtak beszélni németül.”

Az idősebb generációhoz tartozó adatközlők nyelvi attitűdjeinek a felmérésénél az affektív és konatív komponensekre helyeztük a hangsúlyt. Az idős generáció oktatási lehetőségei az 1950-es, 1960-as években szűkre szabottak voltak, évtizedeken keresztül szociokulturális izolációban éltek, így a fiatal generáció nyelvi attitűdjének lekérdezésével ellentétben az idősebb generáció esetében a kognitív komponensű kérdéseket kerültük. A kérdőív tesztelése során azt tapasztaltuk, hogy a kognitív tartalmú kérdéseket az idős adatközlők nem jól fogadták, azokra hezitálva, alacsony információértékű válaszokat adtak. A spontán beszélgetések megfigyelése és a félig strukturált interjúk készítése során az adatközlők gyakrabban, spontánabb módon és nyíltabban fogalmazták meg értékítéleteiket; narratíváikat gyakrabban kísérték para- és nonverbális jelenségek, mint a kérdőív (narratíváknak szintén helyt adni tudó) nyílt kérdéseinek direkt (személyes) lekérdezésekor.

Kézenfekvő a kérdés, hogy van-e a nyelviattitűd-kutatásnak manapság létjogosultsága egy kisebbség esetében. A hazai német kisebbség, a többi hazai nemzeti és etnikai kisebbséghez hasonlóan, erőteljes és folyamatos asszimilációnak van kitéve, a nyelvjáráshasználati terek szűkké váltak, a nyelvjárások kommunikatív és szociális funkcióvesztése mára egyértelművé és visszafordíthatatlanná vált, az identitás német nyelvi komponense zsugorodik. A nyelviattitűd-kutatás a német kisebbség közösségét és tagjait abban támogathatja, hogy a nyelvi tudatosság élesztésével a közösség tagjaiban erősíti a magyar és a német nyelv iránti pozitív viszonyulást, a (fiatalabbak esetében immáron köznyelvi) kétnyelvűség kialakításának, fenntartásának, ápolásának vágyát. Az attitűd funkciói (Katz 1960: 163–204; Carpenter–Boster–Andrews 2013: 105–107) kisebbségi közegben végzett felmérése esetén is helytállóak: 1. segítik a referenciacsoporthoz való igazodást („Azért iratom a gyermekemet a kétnyelvű nemzetiségi iskolába, mert a többi szülő is ezt teszi”); 2. segítenek eligazodni a világban („Német tulajdonú vállalatoknál előny a német nyelvtudás”); 3. önvédelmet nyújtanak a belső konfliktusok, szorongások, önleértékelés ellen („Különösen fontos volt, hogy magyarul szépen tudjak beszélni. Ne szóljanak le ezért”); 4. tükrözik az egyén értékeit, énképét („A kétnyelvűség több, mint az egynyelvűség”). Az itt idézettekhez hasonló válaszokat kaptunk az adatközlőinkkel folytatott interjúk során.

5. Az adatgyűjtés körülményei. A felmérés során három olyan település idős magyarországi német lakosait kérdeztük nyelvi attitűdjeikről, amelyeket Hutterer (1963) középbajor nyelvjárásúnak kategorizált (Sopron, Vecsés, Pilisvörösvár).

Az adatközlők felkutatásában segítségünkre voltak a helyi nyelvjárási törzsasztalok, nemzetiségi kórusok és hagyományápoló egyesületek, így a három településen 124 hatvan év feletti válaszadótól sikerült adatokhoz jutnunk. Az adatközlők kiválasztásánál az életkoron kívül szempont volt, hogy a válaszadók magukat német származásúnak, identitásúnak vallják. Az adatközlők 73%-a nő volt, 27%-a férfi. Életkori megoszlásuk a következőképpen alakult: 57% 60–70 év közötti 27% 71–80 év közötti, 13%-uk 81–90 közötti, 3%-uk 90 év feletti volt. Nyugdíjba vonulásuk előtt túlnyomó többségük fizikai vagy félfizikai foglalkozást űzött.

A direkt, személyes jelenlétben lekérdezett kérdőív 34 zárt és nyitott kérdésből állt, amelyek a német nyelv nemzeti, regionális és lokális változataival, azok

beszélőivel kapcsolatos érzelmekről, véleményekről, cselekvési készségekről érdeklődtek. Az értékítéletet kérő kérdések esetében a Likert-teszt kérdésformáit alkalmaztuk. Az adatközlők a kérdőív kitöltése során arról nyilatkoztak, hogy mennyire tetszenek nekik a lekérdezett német nyelvváltozatok és az ezeket beszélő emberek; milyen mértékben jellemzőek rájuk (nyelvváltozatokra és beszélőikre) bizonyos tulajdonságok; milyen pozitív és negatív karaktervonásokkal rendelkezik a prototipikus (németországi, osztrák és svájci német) beszélő; milyen asszociációkat hív elő a „német nyelv" és „német kultúra"; miért tanulnak a gyermekeik, unokáik németül; és végül hogyan látják a német nyelv jövőjét (jelentős nyelv marad-e Európában és a világon).

A direkt lekérdezés (vs. indirekt adatgyűjtés) szükségességét a kérdőív tesztfázisa erősítette meg: az absztrakciót kívánó metanyelvi kérdések és a Likert-skála használata ugyanis néhány adatközlőnek nehézséget okozott. Többször visszatérő tapasztalat volt, hogy a német köznyelv durvaságát/finomságát firtató kérdést az adatközlők nem tudták értelmezni („Egy nyelv nem lehet durva vagy finom" – 89 éves férfi megjegyzése). A direkt lekérdezés során az adatközlők a kérdések tartalmával kapcsolatos spontán kommentárjait, vagy a saját válaszaikhoz fűzött megjegyzéseit, magyarázatait feljegyeztük. Ezáltal egyrészt visszajelzést kaptunk a kérdőív nehezebben recipiálható kérdéseiről, másrészt érdekes adalékokra tettünk szert a kérdőív behatároltsága miatt csak röviden vagy skalárisan megválaszolt kérdésekkel kapcsolatban („A legszebb németet azt mondják... állítólag Hannoverben beszélik" – 74 éves asszony kommentárja a kérdőívnek a nemzeti nyelvváltozatok esztétikai szempontú sorbarendezését kérő kérdésének megválaszolásakor[5]).

6. Az adatgyűjtés eredményei

6.1. Az adatgyűjtők nyelvi önmeghatározása

6.1.1. Szukcesszív külső kétnyelvűség. A válaszadók 75%-a azt állította, hogy magyar az anyanyelve, negyedüket a lokális bajor nyelvjárásban (12%) vagy párhuzamosan magyar nyelven és bajor dialektusban (13%) nevelték. Bajor funkcionális elsőnyelvüket a következőképpen kommentálták:[6]

(5) *Csak svábul beszéltünk otthon.* (89 éves férfi.)[7]

[5] Nota bene, az a meggyőződés, hogy a „legtisztább német" Hannover környékére jellemző, nemrégiben valóban bizonyítást nyert: 2020 októberében internetes adatgyűjtés segítségével 2004 német állampolgárságú adatközlőt kérdeztek meg, akiknek 60%-a teljes mértékben vagy részben egyetértett az állítással, hogy a legszebb németet Hannover környékén beszélik. A tiszta Hochdeutsch mítosza tehát a németországi anyenyelvi beszélők között (is) markánsan jelen van. A Hannover város nyelve című projekt keretében anyanyelvi beszélőkkel készített felvételek elemzésével a következő lépésben azt vizsgálják, hogy Alsó-Szászország (Niedersachsen) fővárosának a nyelvi változata valóban megfelel-e hangtanilag a németországi német köznyelv kiejtési szabályainak (Ehrlich–Conrad 2021), a tiszta Hochdeutsch széles körben elterjedt lokalizálása Hannover környékére igazolható-e nyelvészeti szempontból.

[6] A metanyelvi kommentárokat az adatközlők bajorul, német köznyelven és magyar köznyelven fogalmazták meg. Tanulmányunkban minden adatközlői megnyilatkozást magyar fordításban adunk meg.

[7] A magyarországi németeket a köztudat egységesen *sváb*-nak nevezi, a török kiűzése utáni első németajkú bevándorlók nemzetségneve és a beszélt nyelvjárásuk (alemann/sváb) után, de

(6) *Nem fordult elő magyar szó* [a családban]. *Ritkán.* (84 éves férfi.)

Azok a személyek, akik a magyar nyelv (természetes) elsajátítása során számukra nyelvi mintával szolgálhattak, egyrészt családtagok (rokonok), nevelők (óvodapedagógusok, tanítók) vagy a közvetlen környezetben élő ismerősök voltak:

(7) *A bátyámat először* [bajor] *nyelvjárásban nevelték. Amikor elkezdett óvodába járni, arra kérte az édesanyámat, hogy csak magyarul beszéljenek, mert az óvodában mindenki csak ezt a nyelvet beszéli. Az édesanyám nem volt elég erős, és engedett.* (75 éves asszony.)

(8) *Amíg 6 éves nem lettem, egyáltalán nem tudtam magyarul, csak svábul* [bajorul]. *És akkor iskolába kerültem, és az nagyon nehéz volt, hogy nem mindent értettem meg.* (76 éves férfi.)

(9) *Háromévesen óvódába mentem. Akkor már tudtam magyarul beszélni. A Csehszlovákiából elűzött magyar telepesektől tanultam. Otthon nem beszéltünk magyarul. A telepesek* [elűzött magyar családok a Felvidékről] *1946-ban jöttek be, akkor 2 éves voltam, gyorsan megtanultam tőlük a magyart.* (69 éves asszony.)

Azoknak az adatközlőknek is jelen volt a közvetlen környezetében a bajor nyelvjárás, akiket magyarul szocializáltak:

(10) *Családunkban magyarul beszélünk, mert vegyes házasságból származunk. Svábul* [bajorul] *a nagyszüleimtől tanultam.* (66 éves asszony.)

Az anyanyelvet firtató kérdés a kérdőív nyitó kérdése volt. A kérdőíves lekérdezést követő interjúkból kiderül, hogy az adatközlők az ’anyanyelv’ fogalmához eltérő koncepciókat társítanak: néhányan azt a nyelvet értették alatta, amelyen a felmérés időpontjában a legelokvensebbnek tartották magukat (= magyar), és nem azt, amelyen a neveltetésük kezdődött, és amit gyermekkorukban vagy felnőttkorukban privát helyzetekben a házastársukkal, szüleikkel vagy testvéreikkel szemben használtak (= bajor). Az anyanyelvet (= első nyelvet) tudakoló első kérdésre kapott autodeklaratív válaszok valóságtartalmát fenntartással kell kezelnünk. Egyrészt azért, mert az idős generáció tagjai az 1960-as évek végéig tartó stigmatizáltság okán minden nyilvános (nem privát, familiáris) helyzetben magyarságát hangsúlyozta. A német (nyelvjárási) anyanyelv és származás (akár csak német családnév okán is) a kitelepítésnél, a malenkij robotra hurcolásnál

a számuk a mai magyarországi németek csoportján belül elenyésző: a magyarországi németajkú településeknek csak egy igen csekély százalékában laknak svábul beszélő németek, például Kisdorogon, Tevelen, Zombán, Hajóson és Nagyárpádon (Wild: 2006 103). A pars pro toto *sváb* elnevezést maguk a magyarországi németek is használják közösségükre és nyelvjárásukra, még akkor is, ha az adott személy középnémet, bajor, vagy osztrák-bajor származású, illetve ilyen nyelvjárástípust beszél. Az (5) mutatványban idézett adatközlő is ennek megfelelően jár el: bár a nyelvjárását *sváb*-nak nevezi, az igazából bajor volt.

a kiválasztás szempontja volt (MÁRKUS 2019: 141–161). A kérdőív folyamán egy későbbi ponton feltett (ellenőrző) kérdésnél az adatközlők 66%-a már kétnyelvűnek minősítette magát. A lefolytatott interjúk is a domináns primer nyelvjárási szocializációt támasztották alá.

6.1.1. Szukcesszív kettősnyelvűség. A kettősnyelvűséggel (egy nyelv több eltérő változatának az ismeretével) az idős generáció tagjai más településről származó magyarországi németek nyelvjárásának a hallásakor és a felső tagozatot is elvégző adatközlők esetében az iskolai németórákon szembesültek.[8] Azok közül, akiknek az elemi iskola utolsó évei a háború végére estek, volt olyan, aki a német köznyelvi változatával fiatal felnőttkorában találkozott:

(11) [Német köznyelvet] *talán a forradalom* [1956] *után hallottam először*. (84 éves férfi.)

A magyarországi német gyermekek alfabetizálása és nevelése-oktatása 1945 és 1952 között minden állami intézményben kizárólag magyarul folyt.[9] Az intézményes körülmények közötti nyelvváltás kognitív terhét a gyermekek szempontjából a családon belüli kommunikáció nyelvének a szülők általi (hirtelen, egyik napról a másikra történő) megváltoztatása további affektív teherrel bővítette.

6.1.2. Generációk közötti és generációkon belüli kétnyelvűség. A generációkon belüli és közötti nyelvhasználattal kapcsolatos kérdésekre a 2. táblázatban bemutatott válaszok érkeztek:

2. táblázat

Milyen nyelven beszél(t) a családban az...? (Adatok %-ban megadva, a legmagasabb érték szürkével kiemelve.)

	Magyar köznyelven	Bajorul	Német köznyelven	Magyarul és bajorul	N. a.
Édesanyával	69	7	2	22	–
Édesapával	75	10	3	12	–
Testvérekkel	70	4	2	19	5
Gyerekekkel	35	2	2	47	14
Unokákkal	62	0	0	34	4

[8] A két világháború között az állami iskolákban, amelyeknek a tanítási nyelve magyar volt, a német nyelv oktatása a 3. osztályban kezdődött. Budapest környéki, illetve osztrák–magyar határ menti településeken volt elvétve egy-két olyan iskola, amelyeknek a tanítási nyelve csak német, vagy német és magyar volt. A magyarországi németek 1919 és 1945 közötti oktatási helyzetét SOMLAI (2020) foglalja össze. A nyolcosztályos általános iskolát 1940-ben írták elő (XX. tv.), de a bevezetése a háború miatt 1945-re tolódott (KATONA 2016).

[9] Az 1951/1952-es tanévben (pontosabban 1952 februárjában) 25 általános iskolában vezették be a német nyelvet tantárgyként (FÖGLEIN 2004). Ezek az iskolák kivétel nélkül német nyelvet oktató iskolák voltak, azaz a német nyelvet önálló tantárgyként oktatták.

A fenti adatok alapján kijelenthető, hogy a magyar nyelvet a válaszadók legtöbbször az édesapjukkal és a testvéreikkel való kommunikációjuk során használták. Mivel az adatközlők apái valószínűleg az 1910-es és 1920-as években születtek, és földrajzilag, valamint szociális interakciók tekintetében is mobilisabbak voltak a házastársuknál, a magyar nyelvi kompetenciáik jobbak voltak, és a magyar nyelv elsajátításának szükségességét jobban képviselték családon belül, mint a többnyire háztartásbeliként dolgozó édesanyák. Az adatközlők által deklarált első nyelv (magyar) és a generációk közötti, illetve generációkon belüli nyelvhasználat adatainak összehasonlítása egyértelművé teszi, hogy az „anyanyelv" ('az anyától kapott nyelv') laikus értelmezésével ellentétben az adatközlők által a felmérés során anyanyelvüknek deklarált magyar nyelvet többnyire nem az anyákkal való interakciók során használták, hanem az apákkal való kommunikációban. Szintén elgondolkoztató eredményt mutatnak a gyermekekkel szembeni nyelvhasználati szokások: a válaszadók 69% állította, hogy az édesanyával, valamint 75%-a, hogy az édesapával magyarul beszélt, ám ugyanazon adatközlőknek csak a 35%-a nevelte a gyermekeit kizárólag magyarul. Bár ezeknek a gyermekeknek a születése az 1960-as évekre esik, amikor a magyarországi németek (de facto) diszkriminációja megszűnőben volt, nem valószínűsíthető, hogy ez az adat (csak 35%-uk nevelte a gyermekeit csak magyarul, viszont 47% kétnyelvűen) a valóságot tükrözi. Az 1960-as években született generációt KNIPF-KOMLÓSI (2011: 45–115) után „néma generáció"-nak nevezzük, mert a német nyelvjárást az autochthon beszélői elfojtották, használatát kerülték, továbbadását elutasították:

(12) [...] *bennem is kialakult ez, később is volt még középiskolás koromban is, hogy lehetőség szerint nyomjam el magamban a svábot*. (77 éves férfi.)

Mi lehet tehát az oka annak, hogy míg az adatközlők saját primer szocializációjuk felidézése során a magyar nyelvet nevezték meg első nyelvként, a gyermekeik szocializációjáról viszont majdnem a felük azt állítja, hogy az magyarul és bajorul zajlott? Eme ellentmondás oka egyrészt az érintettek múltjában, másrészt az érintettek tudatában gyökerezik. A válaszadók élete során a magyar nyelv nagyobb presztízzsel bírt, mint a bajor nyelvjárásuk. Ez a tény, valamint a korábban (a **6.1.1.-**es fejezetben) már említett egzisztenciális félelmek és a német nyelvjárás értéktelenségének az ideológiája arra ösztönözték az adatközlőket, hogy a magyar nyelvet tekintsék és/vagy deklarálják az anyanyelvüknek. A német nyelvjárások laikus dokumentációjára törekvő jelenkori civil kezdeményezések (vö. **1.** fejezet), a magyarországi német nyelvjárások és a német nyelv nemzeti és regionális sokszínűségének megjelenése a német nemzetiségi közoktatás dokumentumaiban, tanterveiben, tankönyveiben (és ezáltal az órákon is) azt eredményezte, hogy a német nyelvjárások jelentősége nőtt, exkluzivitásuk a magyarországi németek köztudatában állandóvá vált. A magyarországi német közösség saját nyelvjárásáról alkotott nyelvi ideológiájában az utóbbi 10-15 évben a helyi tájnyelv egyértelműen felértékelődött.

Ebben az új nyelvjárásbarát kontextusban az 1940-es évek végétől az 1960-as évek végéig a német nyelvjárásukat a családban nem vagy alig használó be-

szélőknek nyilvánvalóan kellemetlen a jelenben azzal szembesülni, hogy a múltban rejtegetett, lenézett, éppen az ő generációik által át nem örökített nyelvjárás a jelenben a németség körében közérdeklődés tárgyává válik. Ez a nyelvjárás elhagyásából fakadó kognitív disszonancia közösségi és individuális szinten több módon oldható fel. Előbbihez a történelmi események és a család(tag)ok életének a keresztutairól folytatott nyílt diskurzusok szükségesek az érintett közösségeken belül és között. Utóbbi esetben a disszonancia úgy csökkenthető, ha a disszonanciától szenvedő személy megváltoztatja a nyelvi viselkedését (pl. tudatosan törekszik a nyelvjárás használatára, annak karbantartására, átadására) és/vagy érveket gyűjt múltbéli nyelvi viselkedésének a verifikálására. Az interjúkészítés során az idős adatközlők a kérdésre, hogy miért nem tanították meg a gyerekeiknek a nyelvjárást, elnémulással (vö. „néma generáció") reagáltak, az addig fennálló szemkontaktust megszakították, arckifejezésük zavarttá, szégyenkezővé, bűntudatossá vált.[10] A német nyelvjárás elmulasztott átadása miatti személyes disszonáns érzést azzal az érvvel próbálták csökkenteni, hogy egyrészt alacsony használhatóságot tulajdonítottak a német nyelvjárásnak (pl. alacsony kommunikációs rádiuszt, nominációs hiányokat, magyar jövevényszavak használatát), másrészt saját nyelvjárási kompetenciájukat alacsony színtűnek ítélték meg (ami azt implikálja, hogy véleményük szerint nem volt mit átadni). Még azok az adatközlők is alacsony nyelvjárási kompetenciát állítottak nyelvjáráshasználatukról, akikkel az interjú bajor nyelvjárásban készült.

A kognitív egyensúly helyreállítását szolgáló jóvátételi törekvésnek tekinthető az unokákkal folytatott kétnyelvű interakciók (túl)hangsúlyozása: a kérdőíves felmérésben a válaszadók 34%-a állította, hogy az unokáival magyarul és bajorul beszél. Ezt a képet az interjúk némileg árnyalják, mert az adatközlők nem számoltak be arról, hogy az unokákkal bajorul összefüggően vagy hosszabban kommunikálnának, vagy előttük bajorul monologizálnának (pl. mese, visszaemlékezés vagy családi történet elmesélésével). Az adatközlők által kétnyelvűnek tartott beszédmód vagy egyoldalúan kétnyelvű (az unoka csak magyarul válaszol), vagy csak fatikus funkcióval bíró rutinformák során (üdvözlés, hogylét felől érdeklődés), esetleg magyar nyelvű közlésbe illeszkedő code-switching jelenségen belül hangzik el bajor szó. A veszteség és a cselekvés elmulasztásával jellemezhető nyelvi múltat az unokákhoz való odafordulás pozitív narratívája szépíti meg, ezzel próbálják az elmulasztottat kiegyenlíteni.

6.2. Nemzeti, regionális és lokális német nyelvváltozatokkal szembeni nyelvi attitűdök

6.2.1. Érthetőség. Az adatközlők Németország, Ausztria és Svájc nemzeti és regionális nyelvváltozatairól és azok beszélőiről iskolai tanulmányaik során, felnőttkorukban csereprogramok (kórus- és tánccsoporttalálkozók), rokonok, ritkán nyaralások[11] és munkahelyi kiküldetések során szereztek ismereteket, tapasztalatokat.

[10] Szégyen és bűntudat két eltérő érzelem: a szégyen az individuum énjére, a bűntudat a cselekvésére, viselkedésére vonatkozik.

[11] Az 1989/90-es évek előtt csak minden harmadik évben lehetett kapitalista országba utazni. Az útlevél- és vízumkérés hosszadalmas folyamat volt, amelynek során még a munkaadótól is enge-

A rendszerváltozás után ez a paletta a német nyelvű médiumok által közvetített információkkal jelentősen bővült. Az idős generáció tapasztalati horizontja és szociális környezete (valamint múltbéli és jelenkori lehetőségei) határokat szabnak nyelvi attitűdjeiknek (ROMAINE 1995: 289–290): Svájc és Észak-Németország számukra idegen régiók, amelyeket hallomásból ismernek, de személyesen nem jártok ott soha. Ezzel szemben a földrajzilag (és nyelvjárásuk tekintetében) hozzájuk közelebb álló déli németországi tartományok (Bayern, Baden-Württemberg), valamint Ausztria ismertebb számukra. Utóbbi régiók, nyelvváltozataik és beszélőik az attitűdvizsgálat során pozitívabb értékelést kaptak, mint a kevésbé vagy egyáltalán nem ismert (nyelvi) területek.

Az érthetőségi skálán a legmagasabb pozitív értékeket (1–3-ig terjedő osztályozást) a dél-német és magyarországi német nyelvváltozatok kapták, őket az érthetőségi sorrendiségben az osztrák német követi (Dél-Németország: 89,6%; Magyarország: 86,8%; Ausztria: 69,4%). A német nyelv nemzeti és regionális változatai közül a legkevésbé a svájci német (beszélt) változata és az észak-németországi nyelvváltozatok érthetők a válaszadók számára. A svájci német érthetőségének a megítélésekor minden válasz negatív értékeket kapott (4–5-ig terjedő osztályozást), a válaszadók közül egy sem akadt, aki érthetőnek ítélte volna az alemann Schwytzerdütschöt. Az észak-német nyelvváltozatokat a Hannover–Berlin-vonaltól északra, a közép-német nyelvváltozatokat Hannover és Frankfurt között helyezték el az adatközlők.

6.2.2. Esztétika. A németországi, osztrák és svájci nyelvváltozatok regionális sokszínűségét a magyarországi németek nem recipiálják olyan differenciáltan, mint egy olyan anyanyelvi beszélő, aki ezen nyelvi régiók valamelyikében él. Ennek az egyrészt már korábban említett iskolai tanulmányok szűkössége és a vasfüggöny mögött eltöltött 45 év az oka, valamint a tény, hogy a földrajzi távolság és a német nyelvváltozatok repertoárjának a megtapasztalása egymással fordított arányban állnak: minél nagyobb a földrajzi és gazdasági distancia, annál kevesebb a személyes benyomás, és annál egyszerűbb az a kép, amit az adatközlő egy adott német nyelvváltozatról magának alkot. Ám ez nem zárja ki e nyelvváltozatok esztétikai megítélését (vö. 3. táblázat).

3. táblázat

Hol beszélik a legszebb németet? (Adatok %-ban megadva; legmagasabb érték szürkével kiemelve.)

	Legszebb német	Kevésbé szép német	Legkevésbé szép német
Németország	91	9	0
Ausztria	10	78	12
Svájc	0	14	86

délyt kellett kérni. Az 1970-es évektől Ausztria, Csehszlovákia, az NDK és az NSZK voltak a magyar lakosság kedvenc úticéljai (TÓTH-PÉTER 2018).

A válaszadók 91%-a vélte úgy, hogy hangzása után a legszebb német köznyelvet Németországban beszélik. Az osztrák-német köznyelvet csak 10% helyezte az első („legszebb") helyre.

A német nyelvű országok nemzeti nyelvváltozatainak az affektív jellemzése távolságtartó-diplomatikus álláspontot fedett fel. A németországi és osztrák németre vonatkoztatva a „durva/finom" ellentétpár esetében a legtöbb válaszadó a Likert-skála középértékét („részben egyetértek") karikázta be. Az osztrák-németet viszont finomabbnak találták, mint a németországi németet.

6.2.3. Aktualitás és presztízs. A németországi németet az adatközlők 41,5%-a tartotta részben régimódinak, részben időszerűnek. 13,1%-uk tartotta (inkább) elavultnak, és 45,4%-uk (inkább) modernnek. Az osztrák-német esetében a válaszok egyharmada (33,3%-a) esett a részben régimódi, részben időszerű kategóriába, 14,8%-uk tartotta (inkább) elavultnak, és 51,9%-uk (inkább) modernnek. Nem meglepő, hogy a legtöbb semleges megítélést (65,4%) a svájci német aktualitása kapta. Inkább régimódinak vagy régimódinak 19,3%-uk minősítette a svájci németet, és csak 15,3%-uk látott a svájci németben időszerűséget. Az idős generáció tehát az osztrák-németet tartja a leginkább modern nyelvnek (mely nyelvi változat az ő nyelvjárásukhoz is a legközelebb áll).

6.2.4. Státuszprognózis. A pozitív nyelvi attitűdök olyan nyelvet vagy nyelvváltozatot jeleznek, amelyet az individuum esztétikai, kognitív vagy kulturális szempontból nagyra becsül, szívesen használja (vagy használná), szemben azokkal a nyelvekkel vagy nyelvváltozatokkal, amelyekkel szemben negatív vagy közömbös az attitűdje. Az adatközlők véleménye szerint gyermekeik és unokáik azért tanulnak németül, mert a német köznyelv a tanulmányaik során és a munka világában (nagyon) fontos (vö. 4. táblázat).

4. táblázat

Miért tanulnak a gyermekei, unokái németül? (1= nagyon fontos, 5 = egyáltalán nem fontos; adatok %-ban megadva, legmagasabb érték szürkével kiemelve.)

	Nagyon fontos	Fontos	Részben fontos, részben nem fontos	Kevésbé fontos	Egyáltalán nem fontos
Olvasáshoz, szórakozáshoz	8,3	8,3	10,4	70,8	2,1
Privát szóbeli kommunikációhoz (pl. utazás során)	14,6	20,8	56,3	6,3	2,1
Tanulmányokhoz	56,9	25,5	15,7	2	0
Munkahelyhez	38,9	38,9	11,1	11,1	0

A válaszadók szerint a német nyelv jelentősége a jövőben elsősorban a turizmusban, másodsorban a munkavállalás során és csak harmadik helyen fog az oktatásban növekedni, míg az angol nyelv pozíciója a jövőben elsődlegesen az oktatásban, a médiumokban és csak a harmadik helyen a munkavállalás során

fog tovább erősödni. Attól függetlenül, hogy az adatközlők az angol nyelv jelentőségével tisztában vannak, 90%-uk szerint a német nyelvet a jövőben eredeti nyelvterületén kívül is széles körben fogják használni.

6.3. Nemzeti, regionális és lokális német nyelvváltozatok beszélőivel szembeni nyelvi attitűdök. A nyelvi attitűdök CASPER (2002: 50) szerint elsősorban szociális attitűdök, amelyek tárgya mind nyelvek és nyelvváltozatok, mind ezek beszélői lehetnek. A nyelvekkel és a beszélőikkel kapcsolatos attitűdök elemzésénél nem egy alá-fölérendeltségi viszonyt, hanem egy ok-okozati viszonyt kell elképzelnünk: a nyelvek és nyelvváltozatok hordozói mindig emberek, az attitűdök elsősorban egy beszélőközösséggel szemben alakulnak ki, és befolyásolják ezzel a beszélőközösség által használt nyelvvel szembeni attitűdjeinket is.[12] A prototipikus beszélőről alkotott kép mindegyik nemzeti nyelvváltozat esetében pozitív (vö. 5. táblázat):

5. táblázat

Mennyire tartja barátságosnak és tanultnak Németország, Ausztria és Svájc beszélőit? (1 = nagyon, 5 = egyáltalán nem; adatok %-ban megadva.)

	Németország barátságos	Németország tanult	Ausztria barátságos	Ausztria tanult	Svájc barátságos	Svájc tanult
1	14	12	17	2	5	4
2	39	41	37	41	16	29
1+2	*53*	*53*	*54*	*43*	*21*	*33*
3	44	32	34	28	23	7
4	0	0	5	1	2	0
5	2	0	0	0	0	0
4+5	*2*	*0*	*5*	*1*	*2*	*0*
nem tudom	1	15	7	28	54	60

A németországi németek barátságosságát és tanultságát ugyanannyi válaszadó (53-53%) értékelte pozitívan. Az osztrák-németek barátságosságát több adatközlő (54%) becsülte magasabbra, mint a tanultságukat (43%). A svájci németek esetében pont fordított a helyzet: több adatközlő tartotta őket (nagyon) tanultnak (33%), mint (nagyon) barátságosnak (21%). A legtöbben a prototipikus svájci beszélő barátságosságát, illetve tanultságát nem tudták (vagy nem akarták) megbecsülni (54%, illetve 60%).

Az adatközlők a német nemzeti nyelvváltozatok prototipikus beszélőit pozitív és negatív tulajdonságokkal jellemezhették. Összességében megállapítható,

[12] FASOLD (1984: 148) felvetését, miszerint a nyelvi attitűdök gyakran megegyeznek a beszélőközösséggel szembeni attitűdökkel, egy adatközlő az alábbi módon verifikálta: *Középiskolában egy tanárnő azt mondta, amikor látta, hogy hogy hívnak* [az adatközlőnek német családneve van – M. M.], *hogy nem is tudok rendesen magyarul. Énekelve beszélek. Úgy énekelek, mint a többi sváb. Soha nem is fogok rendesen megtanulni magyarul*. […] *Ez a tanárnő nem szerette a svábokat.* (77 éves férfi)

hogy mindhárom (németországi, osztrák és svájci német) beszélőközösség esetén több pozitív tulajdonságot neveztek meg a válaszadók, mint negatívat. A legtöbb pozitív jelzőt a németországi és osztrák beszélők kapták (7-7 db). A legtöbb negatív tulajdonsággal a németországi német beszélőket illették (5 db), míg a legkevesebb negatív jellemvonást az osztrákoknak tulajdonították (2 db). A németországi németek első három leggyakrabban említett pozitív tulajdonsága a szorgalmuk, takarékosságuk és segítőkészségük volt. Az osztrákok segítőkészek, szorgalmasak és hagyománytisztelők, míg a svájciak szorgalmasak, precízek és pontosak. A szorgalom és segítőkészség mindhárom nemzet beszélőinek a jó tulajdonságai között megjelenik,[13] ami egybecseng egyrészt az adatközlők interjúiban fel-felbukkanó autosztereotípiával:

(13) *Meg voltak elégedve velem. Azt mondta a főnököm, hogy „Van még ott, ahonnan jössz olyan sváb lány, mint te? Mert akkor az is jöhet ide dolgozni”.* (76 éves asszony.)

(14) *[Tudták a munkahelyén, hogy sváb?] De még mennyire. Hát a svábok szorgalmasok voltak ám.* (75 éves asszony.)

Másrészt mindez megerősíti Andrásfalvy (1985: 454), Demeter-Zayon (1992: 49) és Bindorffer (2001: 72) megállapításait, amelyek szerint a svábok önképének, értékrendjének hangsúlyosan fontos eleme a szorgalom.

A németországi németek első három, legtöbbször említett negatív tulajdonsága a beképzeltség, a távolságtartás és a zsugoriság volt. Az osztrákok esetében is leggyakrabban a beképzeltséget említették, ezt követte a tekintélytisztelet és a zsugoriság. A svájci németek távolságtartók, zsugoriak és túlságosan pontosak (sic). Úgy, ahogy a pozitív tulajdonságok esetében a szorgalom volt a közös nevező a három nemzet beszélői között, a negatív tulajdonságok közül a zsugoriság volt az összekötő kapocs. Utóbbi szintén megtalálható a magyarországi németség önképében (Bindorffer 2001: 177).

7. Összefoglalás. A nyelvi attitűd kutatása nem szorítkozhat kizárólag kvantifikálható adatokat szolgáltató kérdőíves felmérésekre. Az objektív adatok szubjektív adatokkal való kiegészítése lehetőséget ad arra, hogy bepillanthassunk az adatközlők individuális, illetve az adatközlői csoport kollektív szociálpszichológiai diszpozíciójába.

Tanulmányunkban magyarországi bajor miliőben nevelkedett idős (60 év feletti), magukat magyar-német kétnyelvűnek valló adatközlőknek a német nyelv nemzeti, regionális és lokális nyelvváltozataival, valamint azok beszélőivel kapcsolatos attitűdjeit vizsgáltuk. Megállapíthatjuk, hogy az idős generáció tagjai a legszebb nemzeti nyelvváltozatnak a németországi német köznyelvet tartják. A saját német nyelvjárásukhoz fűződő erős érzelmi szálak ellenére az interjúk során vissza-visszatérő vélemény volt, hogy elaborált nyelvhasználat csak német

[13] A magyarországi németek közösségét a kérdőívben nem kellett az adatközlőknek jellemezniük.

vagy magyar köznyelven lehetséges. Az osztrák német az esztétikai rangsorolásban a második helyet foglalta el, ám az adatközlők az osztrák németnek nagyobb finomságot és jelentőséget tulajdonítottak, mint németországi vagy svájci megfelelőjének. Valószínűsíthető, hogy az osztrák német pozitívabb értékeléséhez hozzájárul a körülmény, hogy az adatközlők magyarországi bajor nyelvjárásban szocializálódtak, így a túlnyomórészt bajor anyanyelvű osztrák beszélők megértése, a velük való kommunikáció nem okoz nekik nehézséget, illetve a nyelv(járás)i jártasságuk az osztrák fél részéről is zökkenőmentesebbé teszi az interakciót, az ismert nyelvi kód rövidebb idő alatt teremt szimpátiát és bizalmat a beszélő felek között. A legkevésbé szépnek a svájci német találtatott. A svájci német egyrészt nem ismert az idős adatközlők körében, másrészt nincsenek kapcsolataik beszélőikkel, harmadrészt a svájci német nyelv diglossziája okán az összes német nemzeti nyelvváltozat közül beszélt formában a legmarkánsabban hordoz tájnyelvi (alemann) jegyeket. A svájci német elutasítottsága összefügg az adatközlők számára idegen voltával: az ismeretlen nyelvváltozatokat az adatközlők hajlamosak negatívan és általános sztereotípiák alapján értékelni.

A felmérés szerint az adatközlők számára a délnémet és a magyarországi német nyelvjárások érthetőek a legjobban. Utóbbi esetében abból indulhatunk ki, hogy alattuk elsősorban szűk pátriájuk német településeinek a szintén bajor nyelvjárásait értik, és kevésbé a dél-magyarországi középnémet nyelvjárásokat. Délnémet és a saját (bajor) nyelvi változatok után az osztrák-német (alapvetően szintén bajor) a legérthetőbb számukra, míg a svájci német és az észak-németországi nyelvváltozatok értése (szókészlete, intonációja) nehezükre esik.

Az osztrák-németet az adatközlők nagyobb százaléka találta időszerűnek, mint a németországi vagy svájci németet. Az adatközlők rokonságában, környezetében jellemzően van olyan személy, aki munka vagy tanulás miatt Burgenlandba vagy Bécsbe ingázik, vagy ausztriai tartózkodás után egy magyarországi osztrák cégnél helyezkedett el. Az osztrák-német nyelvváltozat tehát a jelenben való boldogulás kísérőjelensége. Ezen kívül az idős generáció még emlékezik a II. világháború előtti Tauschkind (’cseregyerek’) intézményére**,** aminek keretében osztrák és magyarországi német családok (jellemzően fiú) gyermeket cseréltek, és így az osztrák gyermek Magyarországon megtanult magyarul, a magyarországi német gyermek pedig Ausztriában osztrák-bajorul. Az osztrák-német (bajor) nyelvváltozatot a budai hegyvidék németajkú településeinek a budai (osztrák-bajor) kereskedőkkel, polgárokkal ápolt kereskedelmi és munkakapcsolatai is erősítették. A budai osztrák-német családok nyelvi (lexikális) innovációi így jutottak el a budakörnyéki falvak bajor beszélőközösségeihez. Az osztrák-német tehát az idős generáció emlékezetében, de a jelenében is a haladás forrása, a gazdasági és nyelvi igazodási mércéje.

A német köznyelv ismeretéhez köthető gazdasági előnyökkel az adatközlők tisztában vannak, a fiatalabb generációk némettanulásának szükségességét a német identitásukkal, illetve származásukkal is összekapcsolják. Ugyanúgy, ahogy a magyar nyelv ismerete az adatközlők fiatal és felnőtt korában a társadalmi egyenlőség, a magasabb társadalmi státusz elérésének, a személyes társadalmi mobilitásnak volt

a feltétele, unokáik számára úgy vélik, immáron a német köznyelv ismerete a társadalmi előrejutásuk egyik kritériuma.

A német nemzeti nyelvváltozatok beszélőinek a megítélése mind Németország, mind Ausztria, mind Svájc esetében pozitív volt. A németországi németeket és az osztrákokat majdnem ugyanannyi válaszadó értékelte (nagyon) barátságosnak, a svájci németekről viszont csak az adatközlők kb. egyötöde állította ugyanezt. Ezt az eredményt támasztja alá a beszélők karakterének jellemzése is: mindhárom ország beszélői több pozitív jelzőt kaptak, mint negatívat. A legtöbb pozitív tulajdonsággal, és egyben a legkevesebb negatív tulajdonsággal az osztrákokat illették a válaszadók. Bár a németországi németek differenciáltabb karakterleírást kaptak, és a németek nemzeti nyelvváltozatát tartották a válaszadók a legszebbnek, de összességében a legpozitívabb véleményt az osztrákokról alkották.

A jelen tanulmány tárgyát képező kutatás bővítésére tett erőfeszítések sokat ígérőek. A német nemzetiség tagjainak nyelvi attitűdjeit a magyarországi németek lakta nagy tájegységek szerint, kvantitatív és kvalitatív szempontból, illetve a nemzetiségi közoktatásban tanuló fiatalok és németet vagy német nyelvű szaktárgyakat tanító pedagógusok körében végzett attitűdvizsgálatok reprezentatív képet fognak nyújtani a magyarországi németek nyelvvel és beszélőivel kapcsolatos attitűdjeiről (Miskei–Müller 2021; Miskei-Szabó 2021: 29–52; Waldhauser 2021; Izsák 2021) és identitásukról (Szívós 2021).

Kulcsszók: nyelvi attitűd; német nyelv nemzeti, regionális és lokális változatai; magyarországi németek; magyarországi bajor beszélőközösségek.

Hivatkozott irodalom

1993. évi LXXVII. törvény a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól https://mkogy.jogtar.hu/jogszabaly?docid=99300077.TV (2021. 05. 19.)

2011. évi CLXXIX. törvény a nemzetiségek jogairól https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a1100179.tv (2021. 05. 19.)

Andrásfalvy Bertalan 1985. *A nemzetiségi és néprajzi csoportok szerepéről*. Baranyai Levéltári Füzetek 72. Baranya Megyei Levéltár, Pécs.

Andrusch-Fóti, Mária – Müller, Márta 2009. *Kriaz Kaut! Grüß Gott! Ein Werischwarer Dialektbuch*. Szent István Társulat, Budapest.

Behrens, Heike 2015. Sprachgebrauch und Sprachbewusstsein: Implikationen der empirischen Linguistikfür die Sprachtheorie. In: Schmidlin, Regula – Behrens, Heike – Bickel, Hans Hrsg., *Sprachgebrauch und Sprachbewusstsein. Implikationen für die Sprachtheorie*. De Gruyter, Berlin–Boston. 1–15. https://doi.org/10.1515/9783110428674-001

Bindorffer, Györgyi 2001. *Kettős identitás. Etnikai és nemzeti azonosságtudat Dunabogdányban.* Új Mandátum Könyvkiadó – MTA Kisebbségkutató Intézet, Budapest.

Carpenter, Christopher – Boster, Franklin J. – Andrews, Kyle R. 2013. Functional Attitude Theory. In: Dillard, James Price – Shen, Lijiang eds., *The SAGE Handbook of Persuasion. Developments in Theory and Practice*. SAGE Publications, Los Angeles. 104–119. https://doi.org/10.4135/9781452218410.n7

Casper, Klaudia 2002. *Spracheinstellungen. Theorie und Messung*. Books on Demand, Heidelberg.

Cuonz, Christina 2014. Was kann die diskursive Spracheinstellungsforschung (nicht)? Methodologische und epistemologische Überlegungen. In: Cuonz, Christine – Rebekka Studler Hrsg., *Sprechen über Sprache. Perspektiven und neue Methoden der Spracheinstellungsforschung*. Stauffenburg, Tübingen. 31–64.

Demeter-Zayon Mária 1992. Önkép és magyarságkép a Baranya megyei németeknél. *Honismeret* 3: 46–52.

Dobos Balázs 2020. Német nemzetiségi önkormányzatiság Magyarországon (1994–2014). In: Eiler Ferenc – Tóth Ágnes szerk., *A magyarországi németek elmúlt 100 éve. Nemzetiségpolitika és helyi közösségek*. Társadalomtudományi Kutatóközpont – Argumentum Kiadó, Budapest. 272–295.

Eagly, Alice H. – Chaiken, Shelley 1993. *The Psychology of Attitudes*. Harcourt Brace Jovanovich, San Diego – Forth Worth – Orlando.

Ehrlich, Stefan – Conrad, Francois 2021. „Das reinste Deutsch wird in Hannover gesprochen." Ergebnisse einer repräsentativen Umfrage zu einem linguistischen Mythos. *Muttersprache* 131: 61–74. https://doi.org/10.53371/60192

Eichinger, Ludwig M. – Gärtig, Anne-Kathrin – Plewnia, Albrecht – Roessel, Janin – Rothe, Astrid – Rudert, Selma – Schoel, Christiane – Stahlberg, Dagmar – Stickel, Gerhard 2009. *Aktuelle Spracheinstellungen in Deutschland. Erste Ergebnisse einer bundesweiten Repräsentativumfrage. Projektgruppe Spracheinstellungen*. Institut für Deutsche Sprache – Universität Mannheim, Mannheim.

Gärtig, Anne-Kathrin – Plewnia, Albrecht – Rothe, Astrid 2010. *Wie Menschen in Deutschland über Sprache denken. Ergebnisse einer bundesweiten Repräsentativerhebung zu aktuellen Spracheinstellungen*. Arbeitspapiere und Materialien zur deutschen Sprache 40. Institut für Deutsche Sprache, Mannheim.

Fasold, Ralph W. 1984. *The Sociolinguistics of Society*. Language in Society 5. Cambridge–Blackwell, Oxford – New York.

Föglein Gizella 2004. Nemzetiségi oktatás a Rákosi-kurzus idején. *Új Pedagógiai Szemle* 54: 98–105.

Garrett, Peter 2010. *Attitudes to Language*. Cardiff University Press, Cambridge.

Häcki Buhofer, Annelies 2002. Steuert Sprachbewusstheit den eigenen Sprachgebrauch? Überlegungen zum Zusammenhang an Beispielen aus der deutschen Schweiz. *Der Deutschunterricht* 54/3: 18–20.

Hidas-Márin Magdolna et al. szerk. 2014. *Császártöltési Sváb Szótár (Tschasarteter Schwäbisches Wörterbuch)*. Kézirat. Császártöltés.

Hutterer, Claus Jürgen 1963. *Das Ungarische Mittelgebirge als Sprachraum. Historische Lautgeographie der deutschen Mundarten in Mittelungarn.* Mitteldeutsche Studien 24. Veb Max Niemeyer Verlag, Halle.

Hutterer, Claus Jürgen 1991. Die deutsche Volksgruppe in Ungarn. In: Hutterer, Claus Jürgen, *Aufsätze zur deutschen Dialektologie*. Tankönyvkiadó, Budapest. 253–280.

Izsák, Bálint 2021. Dialektwahrnehmung und Spracheinstellungen von Gymnasiast*innen an der ungarischen Westgrenze zu Österreich. *Danubius Noster* 9/3–4: 53–72.

Katona András 2016. Az általános iskola hazai bevezetésének előzményeiről – a történelemtanítás felől szemlélve. *Történelemtanítás* 2016/3–4. http://www.folyoirat.tortenelemtanitas.hu/2016/12/katona-andras-az-altalanos-iskola-hazai-bevezetesenek-elozmenyeirol-a-tortenelemtanitas-felol-szemlelve-07-03-03 (2021. 06. 04.)

Katz, Daniel 1960. The functional approach to the study of attitudes. *Public Opinion Quarterly* 24: 163–204.

Kerekes, Gábor – Müller, Márta 2017. *Kinderreime und Sprüche aus Werischwar/Pilisvörösvár.* Deutsche Nationalitätenselbstverwaltung, Pilisvörösvár.

Knehr István szerk. 2016. *Hajósi sváb-magyar szótár. Hajoscher Wörterbuch.* Emberi Erőforrások Minisztériuma, Budapest.

Knipf-Komlósi, Elisabeth 2008. Ungarn. In: Eichinger, Ludwig – Plewnia, Albrecht – Riehl, Claudia M. Hrsg., *Handbuch der Sprachminderheiten in Mittel- und Osteuropa*. Gunter Narr Verlag, Tübingen. 265–329.

Knipf-Komlósi, Elisabeth 2011. *Wandel im Wortschatz der Minderheitensprache. Am Beispiel des Deutschen in Ungarn*. Zeitschrift für Dialektologie und Linguistik Beihefte 145. Franz Steiner, Stuttgart.

Knipf-Komlósi, Elisabeth – Müller, Márta 2019. Sprachfördermaßnahmen zur Erhaltung der deutschen Sprache in Ungarn. In: Ammon, Ulrich – Schmidt, Gabriele Hrsg., *Förderung der deutschen Sprache weltweit. Vorschläge, Ansätze und Konzepte*. Walter de Gruyter, Berlin–Boston. 483–500. https://doi.org/10.1515/9783110479232-030

Koppensteiner, Wolfgang – Kim, Agnes 2020. Perspectives on Change: Language (Varieties) Contact and Language Ideologies on German in Austria. In: Lenz, Alexandra N. – Maselko, Mateusz eds., *VARIATIONist Linguistics meets CONTACT Linguistics*. Wiener Arbeiten zur Linguistik 6. V&R unipress – Vienna University Press, Göttingen. 317–355. https://doi.org/10.14220/9783737011440.317

KSH 2011 = Központi Statisztikai Hivatal, 2011. évi népszámlálás, 9. nemzetiségi adatok. http://www.ksh.hu/nepszamlalas/nemzetisegi_adatok (2021. 05. 20.)

Lenz, Alexandra 2003. *Struktur und Dynamik des Substandards. Eine Studie zum Westmitteldeutschen Wittlich/Eifel*. ZDL Beihefte 125. Steiner Verlag, Stuttgart.

Magyar Közlöny 2021/18 = https://magyarkozlony.hu/dokumentumok/dc603e31e4eb81afdc16de2d18b234191c3837eb/megtekintes (2021. 05. 20.)

Márkus, Beáta 2019. Die Deportationen „deutschstämmiger" Zivlist/innen in die Sowjetunion 1944/1945. In: Kühnel, Ferdinand – Wakounig, Marija eds., *Approaching East-Central Europe over the Centuries*. LIT Verlag, Berlin–Wien–Münster. 141–161.

Márkus, Beáta 2020. *„Csak egy csepp német vér". A német származású civilek Szovjetunióba deportálása Magyarországról 1944/1945*. Kronosz, Pécs.

Miskei, Réka – Müller, Márta 2021. Einstellungen von jüngeren und älteren Ungarndeutschen zur deutschen Sprache und zu ihren Sprechern. In: Földes, Csaba Hrsg., *Kontaktvarietäten des Deutschen im Ausland*. Beiträge zur Interkulturellen Germanistik 14. Narr Francke Attempto, Tübingen. 445–460.

Miskei-Szabó, Réka 2021. Ergebnisse eines Pilotprojektes: Einstellungen von (angehenden) PädagogInnen gegenüber der deutschen Sprache und der Mehrsprachigkeit. In:

Knipf-Komlósi, Elisabeth – Müller, Márta Hrsg., *Spracheinstellungen, Spracherhalt durch Schule, Identität. Neuere Untersuchungen zur Sprache der Ungarndeutschen.* Budapester Beiträge zur Germanistik 83. ELTE Germanistisches Institut, Budapest. 29–52.

Müller, Márta 2020. Bildungswesen der Ungarndeutschen. *Spiegelungen* 15: 67–76.

Niedzielski, Nancy A. 1999. The Effect of Social Information on the Perception of Sociolinguistic Variables. *Journal of Language and Social Psychology* 18: 62–85. https://doi.org/10.1177/0261927x99018001005

Niedzielski, Nancy – Preston, Dennis 2007. *Folk Linguistics*. De Gruyter, Berlin.

Preston, Dennis R. 2010. Perceptual dialectology in the 21st Century. In: Hundt, Markus – Lasch, Alexander – Anders, Christina Ada eds., *„Perceptual dialectology". Neue Wege der Dialektologie.* De Gruyter, Berlin – New York. 1–30. https://doi.org/10.1515/9783110227529.1.1

Romaine, Susanne 1995. *Bilingualism*. 2nd ed. Blackwell, Oxford–Cambridge.

Scherfer, Peter 1983. *Untersuchung zum Sprachbewußtsein der Patois-Sprecher in der Franche-Comté.* Narr, Tübingen.

Schoel, Christiane – Eck, Jennifer – Roessel, Janin – Stahlberg, Dagmar 2012. Spracheinstellungen aus sozialpsychologischer Perspektive I. Deutsch und Fremdsprachen. In: Eichinger, Ludwig M. – Plewnia, Albrecht – Schoel, Christiane – Stahlberg, Dagmar Hrsg., *Sprache und Einstellungen. Spracheinstellungen aus sprachwissenschaftlicher und sozialpsychologischer Perspektive.* Studien zur Deutschen Sprache 61. Narr, Tübingen. 163–205.

Schuth, Johann – Korb, Angela Hrsg. 2011. *Reigöd vum Weidepam. Kaanr Vrzählstickr von Mathilde Geiszkopf.* Neue-Zeitung-Bücher 5. Neue Zeitung Stiftung, Budapest.

Somlai, Péter Ferenc 2020. Az anyanyelvi oktatás kérdése. Tendenciák és nézőpontok a főváros környéki német településeken (1919–1945). In: Eiler Ferenc – Tóth Ágnes szerk., *A magyarországi németek elmúlt 100 éve. Nemzetiségpolitika és helyi közösségek*. Argumentum Kiadó, Budapest. 87–125.

Szívós, István 2021. Identität und Diskursanalyse. In: Knipf-Komlósi, Elisabeth – Müller, Márta Hrsg., *Spracheinstellungen, Spracherhalt durch Schule, Identität. Neuere Untersuchungen zur Sprache der Ungarndeutschen.* Budapester Beiträge zur Germanistik 83. ELTE Germanistisches Institut, Budapest. 75–97.

Tophinke, Doris – Ziegler, Evelyn 2006. „Aber bitte im Kontext": Neue Perspektiven in der dialektologischen Einstellungsforschung. In: Voeste, Anja – Gessinger, Joachim Hrsg., *Dialekt im Wandel. Perspektiven einer neuen Dialektologie*. Osnabrücker Beiträge zur Sprachtheorie 71. Redaktion Obst, Duisburg. 203–222.

Tóth-Péter, Veronika 2018. Amikor a külföldi utazás nem jog volt, hanem kiváltság. https://mnl.gov.hu/mnl/keml/hirek/amikor_a_kulfoldi_utazas_nem_jog_volt_hanem_kivaltsag (2021. 07.09.)

Triandis, Harry Charalambos 1975. *Einstellungen und Einstellungsänderungen*. Beltz, Weinheim–Basel.

Waldhauser, Szimonetta 2021. Dialektgebrauch und Spracheinstellungen der Ungarndeutschen im Ungarischen Mittelgebirge. Ergebnisse einer Pilotstudie. In: Knipf-

KOMLÓSI, ELISABETH – MÜLLER, MÁRTA Hrsg., *Spracheinstellungen, Spracherhalt durch Schule, Identität. Neuere Untersuchungen zur Sprache der Ungarndeutschen.* Budapester Beiträge zur Germanistik 83. ELTE Germanistisches Institut, Budapest. 53–72.

WILD, KATHARINA 2006. Zu Südungarn. In: ÁRKOSSY, KATALIN et al. Hrsg., *Ungarndeutsche Minderheitenkunde.* Bölcsész Konzorcium, Budapest. 93–108.

Language attitudes of Bavarian speakers in Hungary

Language attitude research among German minorities living in East- and Southeast-European countries does not have yet such a long tradition as in the case of Germany, Austria, and German-speaking Switzerland. The results of language attitude research undertaken among elderly minority speakers in Hungary using German either actively or passively give an insight into the way they think and feel about the different languages as well as their standard, regional and local varieties, their usage, and the gradual erosion of German (Bavarian) dialects through generations. Based on the self-definition of the bilingual informants, the study focuses on the affective and conative components of the language attitudes of German minority speakers in Hungary.

Keywords: language attitude; national, regional and local varieties of German; German minority in Hungary; speakers of the Bavarian dialect in Hungary.

KNIPF-KOMLÓSI ERZSÉBET – MÜLLER MÁRTA
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

A nyelvi tolerancia alakításának lehetőségei

Nyelvi nevelés a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskolán

1. A határon túli magyar közösségekkel kapcsolatos kutatások egyértelműen rávilágítottak arra, hogy a Kárpát-medence magyar kisebbségi közösségeiben – szemben például számos nyugat-európai és ukrajnai kisebbséggel – a magyar nemzeti azonosságtudat legfontosabb, meghatározó, szimbolikus jelentőségű összetevője a nyelv (Gereben 1995, 2005; Csernicskó 2008a, 2008b; Hires-László 2010). Azaz: a magyar nyelv megtartása nélkül kevés sikerrel tartható fenn Magyarországon kívül a magyar nyelv és a magyar nemzeti azonosságtudat. A magyar nyelv megtartásának pedig egyértelműen az egyik lényeges feltétele, hogy az anyanyelv jelen legyen az oktatásban, lehetőség szerint annak minden szintjén.

A magyar nyelv jelenléte az oktatásban, illetőleg az anyanyelvi képzés (ez esetükben magyarul vagy magyarul is folyó oktatást jelent) hosszú távú fenntartása azért is fontos, mert „a magyar iskolák átadnak egy sor olyan kulturális és történelmi referenciát, amelyek birtokában valaki részévé válhat a valamennyi magyar által birtokolt közös és magától értetődő tudásnak. Teszik ezt részben a magyar [...] irodalom és történelem kanonizált formájának oktatásán keresztül. De talán ennél is fontosabb az a »rejtett tanterv«, amely gyakran eltér a hivatalos tantervi előírásoktól, ugyanakkor sokkal erősebb nemzeti tartalmakat közvetít, és nagy hatással van egy magyar szemszögű történelemszemlélet kialakulására a kisebbségi gyerekek körében” (Brubaker–Feischmidt–Fox–Grancea 2011: 287; l. még Papp 2012: 10). Mindemellett a magyar nyelv jelenléte az oktatás lehetőleg minden szintjén az úgynevezett „magyar világ”, vagyis a magyar intézményrendszer fenntartásához és működéséhez is elengedhetetlenül lényeges (Csernicskó 2013: 479–480).

A Magyarországon kívül, a Kárpát-medencében élő őshonos magyar közösségeknek – kisebbségi helyzetben élő közösségként – az anyanyelv és az anyanyelvű iskolahálózat megőrzése közösségi, nyelvpolitikai és nyelvtervezési kérdés is egyben, hisz az oktatás tannyelvén, illetve a magyar mint anyanyelv tanításának a tartalmán, szemléletén és módszerein keresztül a közösség jövője, megmaradása, identitásának megőrzése hatékonyan befolyásolható, a nemzetpolitikai és nyelvpolitikai célok az oktatástervezésen keresztül eredményesen megvalósíthatók (Beregszászi A. 2002).

A kárpátaljai magyar nemzetrész célja az, hogy magyar közösségként megmaradjon, ebből következően a közösség oktatási rendszerének ezt a célt kell kiszolgálnia. Azt tehát, hogy a kárpátaljai magyarság identitását (és az ahhoz szorosan kapcsolódó nyelvét, kultúráját, vallását stb.) megőrizve képes legyen megtalálni helyét a globalizálódó, ugyanakkor ezzel párhuzamosan regionalizálódó világban; rendelkezzen azzal a tudással és azokkal a készségekkel, képességekkel

(kompetenciákkal), melyek révén megfogalmazhatja saját válaszait a folyamatosan újratermelődő, megújuló kihívásokra. A közösségként való megmaradásban az anyanyelvi oktatásnak meghatározó szerepe van. „Az anyanyelven folyó oktatás lehetővé teszi a csoport számára, hogy közösségként maradjon fenn" – állítják erről a nyelvi emberi jogok nemzetközi szakértői (Kontra–Lewis–Skutnabb-Kangas 2016: 224).

Tanulmányunkban empirikus adatokkal alátámasztva azt kívánjuk bemutatni, hogyan valósul meg, illetve valósítható meg a gyakorlatban az a nyelvi és oktatástervezési folyamat, melyet a kárpátaljai magyar közösség az elmúlt évtizedekben célként számos tudományos munkában felvázolt. Milyen szerepe lehet az eredményességben a nyelvi attitűdnek, s hogyan alakítható, alakítható-e ez tudományos megalapozottsággal a közoktatás és a felsőoktatás szintjén.

2. A kárpátaljai magyar közösség az 1990-es évek második felében fogott hozzá jövője tudatos tervezéséhez, a 2000-es évek elején pedig megfogalmazta a fenti nyelvpolitikai és oktatáspolitikai célokat (Beregszászi–Csernicskó–Orosz 2001; Beregszászi A. 2003). Ennek a koncepciónak a lényege az anyanyelv-domináns többnyelvűség kialakítása, az anyanyelv oktatására vonatkozó javaslata pedig az additív, hozzáadó módszer alkalmazása volt a kárpátaljai magyar iskolákban az anyanyelv-domináns kétnyelvűség kialakítását segítve (az államnyelv és egy idegen nyelv megfelelő szintű ismerete mellett). A cél: a felcserélő helyett hozzáadó, a nyelvi változatosságot figyelembe vevő szemlélet, kontrasztív módszerek és funkcionalitás alkalmazása az anyanyelv oktatásának gyakorlatában. (bővebben pl. Beregszászi–Csernicskó 2007a, 2007b, 2011; Beregszászi A. 2011a, 2011b, 2011c, 2012). A 2005-ben kidolgozott általános és középiskolai magyar nyelv tanterv ezeket az elveket, célokat szem előtt tartva jelent meg (Kótyuk és mtsai. 2005). Mind az általános iskolai osztályok, mind a középiskolai osztályok számára kiadott tankönyvek az additív szemlélet jegyében készültek, a kárpátaljai tudományos kutatások eredményeire alapozva ismertették a magyar standard és a magyar nyelvváltozatok (különösen a kárpátaljai magyar nyelvhasználat) normáit a fiatalokkal (l. bővebben Beregszászi – Dudics Lakatos 2019, 2020; Dudics Lakatos 2021).

A hivatalos útmutatók, tankönyvek, segédanyagok mellett az anyanyelvoktatási reform sikerét, gyakorlatban való megvalósítását a célcsoport (tanulók) és a közvetítő csoport (pedagógusok) attitűdjei is meghatározzák. Hiszen a hozzáadó szemlélet lényege abban rejlik, hogy az elsődleges nyelvváltozatra építve alakítja a fiatalok nyelvi és kommunikációs kompetenciáját, nyelvi tudatát. Így egyáltalán nem mindegy, hogyan nyilatkozik a pedagógus (s nem csak a magyar szakos pedagógus) egy-egy nyelvváltozat, nyelvi megnyilatkozás, nyelvi jelenség kapcsán. A 2000-es évek elejétől kezdve több felmérés is érintette az iskolai anyanyelvoktatás hatékonyságát mind a standard normáinak ismeretére, mind a tanulók és a pedagógusok nyelvi attitűdjeire vonatkozóan. Ezeknek a vizsgálatoknak az adatai még a korábbi, felcserélő szemléletű oktatás eredményességét vagy éppen eredménytelenségét mutatják. Az Iskola 2000 felmérésből 675 tanulót megkérdezve az derült ki, hogy az iskoláskorú kárpátaljai magyar fiatalok egy nyelvhaszná-

lati felmérés közben nagy arányban használtak, illetve fogadtak el megfelelőnek, illetőleg választottak nem a magyar standardnak megfelelő nyelvi kifejezést (Beregszászi–Márku 2003; Beregszászi –Csernicskó 2004). Egy 2006 és 2008 között 1490 tanuló, illetve 150 pedagógus részvételével lebonyolított kérdőíves vizsgálat eredményei alapján pedig mind az iskolásokról, mind az őket oktató pedagógusokról elmondható, hogy a *nyelvjárás* vagy *tájszólás* kifejezéseknek nem volt magas presztízse körükben (Lakatos 2010). Az adatközlők érezték a regionális nyelvváltozat alacsonyabb társadalmi presztízsét, éppen ezért igyekeztek elhatárolódni tőle, nem vallották magukénak. Viszont rejtett presztízse volt körükben a helyi nyelvváltozatnak: a tanulók több, mint fele, a pedagógusok 80%-a sajnálta volna, ha kivesznek a nyelvjárások. Tanulók indoklásai: „Szerintem a nyelvjárásra úgy kell tekintenünk, mint egy értékre. Más-más nép öröksége"; „Az ilyen értékeket őrizni kell". Pedagógusok indoklásai: „a jövő nemzedékei nem ismernék meg őseik valódi nyelvhasználatát, s a magyar nyelv veszítene színességéből, változatosságából, szókészletéből"; „szerintem érték, hagyomány".

A kárpátaljai anyanyelvoktatási reform szellemében született tanterv, tankönyvek, segédanyagok, továbbképzések eredményeként pozitív irányú változás figyelhető meg mindkét vizsgált csoport nem köznyelvi változatokkal szembeni attitűdjében. Ezt a megfigyelést megismételt kérdőíves felmérés adataival is alátámaszthatjuk. 2018-ban a korábbi teljes mintát (1490 tanuló és 150 pedagógus) reprezentálva 280 tanulót és 100 pedagógust kérdeztünk meg a különböző nyelvváltozatokhoz, különösen a nyelvjárásokhoz való viszonyukról. Mindkét csoportról elmondható, hogy pozitívabban nyilatkoznak a nyelvjárási beszélőkről, nagyobb arányban ismerik fel, illetve ismerik el saját nyelvjárási hátterüket (Dudics Lakatos 2019, 2021). Ám összehasonlítva a két csoport válaszait az is kiderült, hogy „a pedagógusok véleménye tükröződik ugyan tanítványaik megnyilvánulásaiban, viszont a szakemberek nehezebben szakadnak el azoktól az anyanyelvhez kapcsolódó mítoszoktól, amelyek tanulmányaik, pályájuk során sokukban rögzültek. A fiatalabb korosztály, amely az általános iskola 5. osztályától kezdve a hivatalos tantervhez készült tankönyvekben tudományosan megalapozott ismereteket sajátított el, fogékonyabbnak bizonyult a többnormájú, nyitottabb szemléletre" (Dudics Lakatos 2020: 171).

Ezek az adatok is megerősítik azt a véleményt, amit többen megfogalmaztak már az anyanyelvoktatással kapcsolatban: a pedagógusképzésnek, a képzés során megszerzett (különösen dialektológiai, szociolingvisztikai) ismereteknek, az ennek hatására kialakult szemléletnek döntő szerepe van az additív módszer eredményességében (Kiss 2009; T. Károlyi 2002; Presinszky 2009; Sándor 2009; Tóth 2014; Dudics Lakatos 2018; Jánk 2019; Parapatics 2020). Éppen ezért nem mindegy, hogy a pedagógusokat képző felsőoktatási intézmények milyen nyelvszemlélet mentén tervezik képzéseiket, milyen tudományos alapokra helyezik kitűzött céljaikat.

3. A kárpátaljai magyar közösség társadalompolitikai és oktatástervezési szempontból vitathatatlanul legsikeresebb projektje a Beregszászon működő II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola (KMF). Az intézmény 1996-ban jött

létre Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola néven. Az alapszabálya szerint magyar, ukrán és angol nyelven oktató intézmény alapítója a Kárpátaljai Magyar Főiskoláért Alapítvány, melyet a kárpátaljai magyar nemzeti kisebbség meghatározó társadalmi szervezetei hoztak létre: a Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség, a Kárpátaljai Magyar Pedagógusszövetség, a Kárpátaljai Református Egyház. A főiskola a kezdetektől fogva a kárpátaljai magyar közösség nyelvi és oktatástervezési céljainak megfelelően alakítja és működteti képzési programjait, hirdeti meg szakjait. Az intézmény indulásakor a kárpátaljai magyar oktatás alapjait igyekezett megerősíteni azzal, hogy magyar nyelven végezhető óvodapedagógus és tanító szakot indított. A tanárképzés a kárpátaljai iskolákban a 90-es években hiányszakmának számító angol szakos, a régióban magyarul nem tanulható földrajz szakos és az identitás alakítása szempontjából kulcsfontosságú történelem szakos tanárképzéssel indult. 2004-ben vette kezdetét a magyar és ukrán szakos tanárképzés, mindkettő célzottan a kárpátaljai magyar közösség és iskolák igényeire szabva. A 2021–2022-es tanévben a főiskola 19 képzési programot működtet (már nem csak tanár szakokat). A 2022–2023-az tanévben ez a lista újabb hat lehetőséggel bővül.

A főiskola vezetése az intézmény megalakulása óta kiemelt figyelmet fordít a kárpátaljai magyar közösség nyelvi céljaira. Az egyes szakokon folyó nyelvi képzést a Filológia Tanszék látja el. A tanszék az intézmény egyik legrégebbi egysége, 1998-ban alakult Nyelvészeti Tanszék néven. Azóta látja el az intézmény összes szakján a magyar, angol, ukrán, német és francia nyelv oktatását. A 2021–2022-es tanévben a beregszászi főiskola legnagyobb és legszélesebb oktatási kínálattal rendelkező tanszéke. Kibocsátó tanszékként hét képzési programot felügyel, amelyek nappali és levelező képzési formában is elérhetők.

3.1. A II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskolán folyó magyar szakos tanárképzés a közösség oktatástervezési céljainak megfelelően additív szemléletben folyik, fő céljai között szerepel a nyelvek és nyelvváltozatok iránti tolerancia kialakítása. A főiskolai Filológia Tanszék Magyar Tanszéki Csoportjában és Hodinka Antal Nyelvészeti Kutatóközpontjában folyó magyar szakos tanárképzés, tanártovábbképzés és tudományosutánpótlás-nevelés tartalmáról, szellemiségéről és eredményeiről több helyen is olvashatunk (Csernicskó–Karmacsi 2009; Beregszászi A. 2010, 2011a, 2011b, 2012, 2014a, 2014b, 2015). A magyar szakos tanárképzés programjában hangsúlyosan vannak jelen a fenti célok, amelyek elérését szolgálják az additív szemléletet kialakító Anyanyelvi tantárgypedagógia kurzus mellett a Szociolingvisztika és a Magyar dialektológia tárgyak, melyek kötelező komponensei a BA magyar szakos képzésnek 3-3 kredit értékben (a képzési program és a hozzá tartozó mintatanterv elérhető az intézmény honlapján) A tantárgyak teljesítéséhez elengedhetetlen azoknak a tudományos kiadványoknak, oktatási segédanyagoknak az alapos áttekintése, amelyek az elmúlt évtizedben születtek a kárpátaljai nyelvhasználattal, anyanyelvoktatással kapcsolatban (Beregszászi A. 2012, 2021; Csernicskó–Hires-László–Karmacsi–Márku–Máté–Tóth-Orosz 2020; Dudics–Gazdag 2020; Karmacsi 2020; Gazdag 2021; Tóth 2021).

Az additív szemlélet hatását, eredményességét már egy 2000-ben végzett vizsgálat bizonyította. Jelentős mértékben változott a hallgatók vélekedése a nyelvhasználatot érintő kérdések kapcsán, miután a kapcsolódó előadásokon, szemináriumi foglalkozásokon a reális, objektív adatokkal, tudományosan alátámasztott tényekkel ismerkedtek meg, melyek az előítéleteket is felülírhatják (T. KÁROLYI – SZABÓ 2000; T. KÁROLYI 2002).

2014-ben első évfolyamos magyar szakos hallgatókat első dialektológia előadásukon arra kértük, hogy válaszoljanak írásban néhány kérdésre, melyek nyelvhasználatukra, nyelvi tudatukra, tudatosságukra vonatkoztak. A 23 fiatal legtöbbje úgy nyilatkozott, hogy lakóhelyén nem beszélnek nyelvjárásban, s ha mégis, ők akkor sem használják ezt a változatot. Néhány választ érdemes megnéznünk: „szerintem nálunk nincs egy elkülönülő nyelvjárás"; „ismerem a nyelvjárást, de nem használom, sok ismerősöm van, aki használja, tőlük hallottam"; „Én nem ismerek nyelvjárásokat, és nem is használom a különböző tájszavakat, persze itt Kárpátalján. De egy magyarországi személy biztosan azt hinné, hogy tájszólásban beszélek".

A zavartnak tűnő megfogalmazások oka az lehet, hogy a fiatalok metanyelvi ismeretei nem elég határozottak: nem biztosak benne, mi a nyelvjárás, így abban sem, hogy beszélnek-e úgy, illő-e ezt vállalniuk a magyar szak első évfolyamán.

Egy nagydobronyi, nyelvjárásszigetről érkező fiatalember jóval tudatosabban, öntudatosabban fogalmaz. Tudja, elismeri, hogy beszél nyelvjárásban, de helyzettől függően váltani is tud: „Nagydobronyban a palóc nyelvjárás jellemzői megfigyelhetők. Én is ismerem, és akarva akaratlanul is használom, de ezt nem is bánom. Többnyire otthon, de van úgy, hogy itt Beregszászban is észrevehető."

Miután ugyanezen hallgatók megismerkedtek a területi nyelvváltozatok jellemzőivel, funkcióival, maguk is végeztek mikrogyűjtéseket, elemzéseket szűkebb környezetükben, ugyanezen kérdések kapcsán a következőképpen nyilatkoztak: „Ma is megmosolyogtat, hogy korábban mennyire nem voltam tisztában azzal, hogy én is nyelvjárásban beszélek. Azt, hogy nézetem téves, csak főiskolai tanulmányaim kezdetekor tudtam meg". A pedagógusok szerepéről is határozott véleménnyel nyilatkoztak: „Az oktatásban a sztenderd nyelvváltozatot használjuk, de nem szabad (!) tiltani a nyelvjárás használatát. Csupán adekvát módon kell megtanulnunk használni azt."

2016–2017 között a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola egyik végzős diákja szakdolgozatában 100 hallgató véleménye alapján vizsgálta a csoport metanyelvi ismereteit, különösen a helyi nyelvváltozathoz való viszonyukat. Ismét bebizonyosodott, hogy lényeges a különbség a magyar szakos, illetve a nem magyar szakos hallgatók nyelvszemlélete között (BEREGSZÁSZI E. 2017). A „helytelen" magyar beszédet a nem magyar szakos fiatalok a következőkkel azonosították: „suksükölés, ukrán szavak használata (*bulocska* stb.) szóismétlés"; „tele szlenggel, nyelvjárással, nyelvi hibákkal".

Magyar szakosoktól a következőhöz hasonló vélemények érkeztek: „Olyan nincs, hogy valakinek a beszéde helytelen lenne. Akkor találkozhatunk ezzel a negatív kifejezéssel, ha pl. egy hivatalban valaki nem a standard nyelvhasználatot követi, hanem nyelvjárásban beszél. De ekkor csak tudatosítani kell, hogy nem minden helyzetben alkalmas a nyelvjárás." (BEREGSZÁSZI A. 2017.)

3.2. A fentiek ellenére a tudományos közbeszédben kevés szó esik arról, hogy a nem magyar szakos pedagógushallgatók nyelvi tudatának, nyelvekhez, illetve nyelvváltozatokhoz való viszonyulásának alakítása is fontos lenne a képzések során. A II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola hangsúlyt fektet minden képzési programban a nyelvi képzésre is, több szempontú lehetőséget biztosítva, illetve kínálva a hallgatóinak. Ez több formában és többféle céllal valósul meg. Mivel a közösség célja az anyanyelv-domináns többnyelvűség kialakítása, más nyelv(ek) ismeretére is szükség van. Az intézmény hallgatói tanulhatnak ukrán, angol, német, magyar mint idegen nyelv, szlovák és orosz nyelvet. A kimeneti cél minimum B2-es nyelvtudás megszerzése két választott idegen nyelvből (l. az intézmény honlapján). Többnyelvű régióban, kisebbségi közösségként a szakmai többnyelvűség a munkaerőpiacon való boldogulás egyik fontos feltétele. Éppen ezért a nyelvi képzés második összetevője minden szakon a szakmai nyelv tanulása, az adott szakregiszternek a több nyelven való használatközpontú elsajátítása. Ezt a feladatot látja el a képzési programokban a Szakmai idegen (ukrán, magyar, angol) nyelv című tárgy, ami kötelező része a képzéseknek (l. az intézmény honlapján). A nyelvi képzés harmadik összetevőjét pedig azok a tárgyak képezik, amelyek a hallgatók nyelvi tudatának, tudatosságának, attitűdjeinek, a nyelvekhez, illetve nyelvváltozatokhoz való viszonyulásának alakításával, illetve valós, a mindennapi kommunikáció során hasznos szóbeli és írásbeli nyelvhasználati képességek kialakításával, fejlesztésével foglalkoznak anyanyelven (magyarul). A főiskola fontosnak tartja a nyelvek, illetve nyelvváltozatok és kultúrák iránti érdeklődés és tolerancia kialakítását, teszi ezt többek között ilyen szemléletet közvetítő kurzusok hirdetésével.

A nem magyar szakos hallgatók képzésében a főiskola indulása óta (az eltelt évek alatt változó formában) helyet kaptak, illetve kapnak olyan tárgyak, amelyek a nyelvszemlélet alakítását szolgálják. Jelenleg a szabadon választható kurzusok keretében kínál a főiskola Filológia Tanszéke ilyen tárgyakat.

A II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola képzési programjainak szerkezete lehetőséget biztosít a hallgatók egyéni tanrendjének kialakítására, egyebek mellett a hallgatók szabadon választható tárgyakra vonatkozó jogai révén. Ukrajna felsőoktatási törvénye 62. cikk 1. rész 15. bekezdése (l. a minisztérium honlapján), a főiskola alapító okiratának (alapszabályának) 3.20.15. bekezdése és az intézmény Szabályzat a szabad tantárgyválasztás rendjéről a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskolán című dokumentuma alapján (l. az intézmény honlapján) a hallgatóknak joguk van szabadon tantárgyakat választani a képzési program kreditjeinek legalább 25%-a erejéig. A hallgatók elsősorban a szabadon választható tárgyak katalógusából (l. az intézmény honlapján) választhatnak. Emellett azonban más képzési szint vagy más képzési program kínálata is elérhető számukra az illetékes tanszékvezetővel egyeztetve.

A szabadon választható tárgyak katalógusában olyan magyar nyelven oktatott, a nyelvhasználatot fejlesztő és a nyelvszemléletet alakító tárgyak is találhatók, mint a Nyelv és társadalom, Két- és többnyelvűség a Kárpát-medencében, A magyar helyesírás alapjai, Hivatali magyar nyelv és tudományos írás. Hasonló nyelvi, illetve nyelvhasználati tudatosság kialakítását célzó tárgyak választhatók ukrán (pl. Ukrán

beszédkultúra, Az ukrán helyesírás alapjai), és angol nyelven is (pl. Az interkulturális kommunikáció alapjai, Az angol íráskészség fejlesztése).

A Filológia Tanszék Magyar Tanszéki Csoportja által meghirdetett Nyelv és társadalom című tárgy 2018 óta érhető el a főiskola nem magyar szakos hallgatói számára. Alapvetően biológia, kémia, földrajz, turizmus, matematika, közgazdász, tanító és óvodapedagógia szakos hallgatók látogatják. 2018–2022 között összesen 228 hallgató vett részt a kurzuson, melynek célja elsősorban a tudományos ismeretterjesztés: hiteles, kutatásokkal megalapozott információk közvetítése a hallgatók (magyar és ukrán nemzetiségűek, anyanyelvűek) számára saját és környezetük nyelvváltozatairól. A tantárgy a kétnyelvűségre, a nyelvjárásokra, a nyelvpolitikára vonatkozó kérdésekre, témakörökre épül.

A szemeszter folyamán a hallgatóknak csoportos (4-5 fős) portfóliót kell készíteniük és bemutatniuk egy tetszőleges témakörből. A magyarul, ukránul, illetve két nyelven elhangzó rövid előadások, önállóan összeállított nyelvjárási kvízek ösztönzően hatnak az egész csoportra. Olyan élmények, észrevételek, megfigyelések hangzanak el a szemináriumi foglalkozásokon, melyek egyértelműen a pozitív attitűd irányába mutató változásra utalnak.

A félév végén mindegyik hallgató egy 5-6 oldalas esszét készít, melyben azokat a gondolatait, tapasztalatait fogalmazza meg, melyek a tantárgy keretén belül megismert kutatások, személyes megfigyelések, esetleg rövid gyűjtések kapcsán megfogalmazódtak benne. Az elkészült munkák bizakodásra adnak okot: a fiatalok nyitottabb, elfogadóbb, tudatosabb nyelvszemléletről vallanak írásaikban. „Olyan fogalmakkal ismerkedhettem meg, mint például a stigma, a szociolingvisztika, a nyelvi politika stb., melyeket azelőtt szinte soha nem is hallottam. Számomra ez mind idegen volt, viszont most, decemberre, több minden is megfogalmazódott bennem, nevén tudom nevezni azokat a meglévő tényeket és érdekességeket, amelyeket ezelőtt nem tudtam szóban megfogalmazni, hiába tudtam, hogy léteznek” (3. évfolyamos tanító szakos hallgató). „Én eddig azt hittem, nem beszélek tájszólással, de rá kellett jönnöm, hogy bizony, amik fel vannak sorolva szavak, mondatok az irodalmakban, előszeretettel használom, még ha nem is veszem észre. De én erre büszke vagyok” (3. évfolyamos turizmus szakos hallgató).

4. A kárpátaljai magyar közösség a folyamatosan változó, következetlen ukrajnai politikai helyzettel, döntésekkel párhuzamosan kénytelen kitűzött nyelvi és oktatástervezési céljait megvalósítani, melyek a nemzetrész megmaradását szolgálják. Amint a fentebb vázolt kutatási eredmények igazolják, az elmúlt évtizedek törekvései eredményesnek bizonyultak: a magyar nyelvű oktatási intézményrendszer minden szinten kiszolgálja a helyi közösség érdekeit; mind a közoktatásban, mind a felsőoktatásban tudományosan megalapozott ismereteket sajátíthatnak el a fiatalok az anyanyelvükről, a többségi nyelvről. A nyelvi tolerancia pedig egy többnemzetiségű, többnyelvű közösség esetében elengedhetetlen. Ennek ellenére az utóbbi évek állami intézkedései mindezt veszélybe sodorták (l. Beregszászi–Csernicskó 2020; Csernicskó–Hires-László–Karmacsi–Márku–Máté–Tóth-Orosz 2020), s a hivatalos, az anyanyelv oktatását szabályozó dokumentumok is letértek arról az útról, amely a vázolt célokat szolgálná

(l. Beregszászi–Dudics Lakatos 2019, 2020). Így a közösség, s különösen a pedagógusok nyelvi attitűdjének szerepe felértékelődik: az anyanyelvhez, az anyanyelvjáráshoz való pozitív viszonyulással a negatív politikai intézkedések és az új magyar nyelvi tanterv, tankönyvek múltba mutató szemlélete ellenére tovább folytatható a megkezdett út. S a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola ennek a pozitív attitűdnek a kialakítását kiemelten kezeli nem csak a magyarszakos képzésében, hanem valamennyi meghirdetett képzési programjában.

Kulcsszók: Kárpátalja, nyelvi tervezés, oktatástervezés, főiskola, nyelvi tolerancia.

Hivatkozott irodalom

Beregszászi Anikó 2002. A kárpátaljai magyarság nyelvhasználati sajátosságai a nyelvi tervezés szemszögéből. *Kisebbségkutatás* 11: 368–375.

Beregszászi Anikó 2003. *Magyar nyelvi tervezés Kárpátalján. Célok, problémák és feladatok*. PhD-értekezés. ELTE, Budapest.

Beregszászi Anikó 2010. A kárpátaljai magyar élőnyelvi kutatások eredményeinek hozadéka a kárpátaljai magyar anyanyelvi oktatásban. In: Kozmács István – Vančoné Kremmer Ildikó szerk., *Közös jövőnk a nyelv I. Nyelvtudomány és pedagógia, Tudomány az oktatásért – oktatás a tudományért, Veda pre vzdelanie – vzdelanie pre vedu, Science for Education – Education for Science.* Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre Fakulta stredoeurópskych štúdií. Konstantin Filozófus Egyetem Középeurópai Tanulmányok Kara, Nyitra. 47–55.

Beregszászi Anikó 2011a. Ideológiák, kutatási eredmények a kárpátaljai magyar anyanyelvi oktatásban és a hasznosíthatóság gyakorlata. In: Hires-László Kornélia – Karmacsi Zoltán – Márku Anita szerk., *Nyelvi mítoszok, ideológiák, nyelvpolitika és nyelvi emberi jogok Közép- Európában elméletben és gyakorlatban*. Tinta Könyvkiadó – Hodinka Antal Intézet, Budapest–Beregszász. 59–70.

Beregszászi Anikó 2011b. A kárpátaljai magyar anyanyelvi oktatás ideológiai és tantárgy-pedagógiai szemléletváltásáról. *Modern Nyelvoktatás* 2011: 32–44.

Beregszászi Anikó 2011c. *Magyar nyelv. Tankönyv a magyar tannyelvű iskolák 11. osztálya számára*. Bukrek, Csernyivci.

Beregszászi Anikó 2012. *A lehetetlent lehetni. Tantárgy-pedagógiai útmutató és feladatgyűjtemény az anyanyelv oktatásához a kárpátaljai magyar iskolák 5–9. osztályában*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.

Beregszászi Anikó 2014a. Új témák, változó szemlélet. Az anyanyelvi nevelés új iránya a kárpátaljai magyar középiskolákban. *Anyanyelv-pedagógia* 7. https://www.anyanyelv-pedagogia.hu/cikkek.php?id=504 (2022. 02. 11.)

Beregszászi Anikó 2014b. „Anyanyelvünk peremén" is otthon: a kárpátaljai magyar anyanyelvi nevelés helyzete és céljai. In: Beregszászi Anikó – Hires-László Kornélia szerk., *Meszelt falakon túl. Születésnapi köszöntő kötet Kótyuk István tiszteletére*. II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Filológia Tanszék Magyar Tanszéki Csoport – Hodinka Antal Intézet, Beregszász. 11–24.

Beregszászi Anikó 2015. A magyar mint anyanyelv oktatásának tárgyköre a magyartanárok képzésében Beregszászon. In: Márku Anita – Hires-László Kornélia szerk., *Nyelvoktatás, kétnyelvűség, nyelvi tájkép. Tanulmányok a Hodinka Antal Nyelvészeti Kutatóközpont kutatásaiból.* Autdor-Shark Kiadó, Ungvár. 27–33.

Beregszászi Anikó 2021. *Alkalmi mondatok zongorára. A magyar nyelv oktatásának kihívásai kisebbségben*. Termini Egyesület, Törökbálint.

Beregszászi Anikó – Csernicskó István 2004. Egy új iskolatípus mint társadalmi és nyelvi strukturáló tényező? *Magyar Nyelv* 100: 195–203.

Beregszászi Anikó–Csernicskó István 2007a. A kárpátaljai magyar nyelvjárások és az iskola: elméleti és módszertani kérdések. *Acta Beregsasiensis 6*: 44–62.

Beregszászi Anikó – Csernicskó István 2007b. A kárpátaljai magyar nyelvjárásokról. In: Csernicskó István – Márku Anita szerk., *Hiába repülsz te akárhová. Segédkönyv a kárpátaljai magyar nyelvjárások tanulmányozásához.* PoliPrint, Ungvár. 7–96.

Beregszászi Anikó – Csernicskó István 2011. A nyelvjárások és az iskola. In: Kozmács István – Vančoné Kremmer Ildikó szerk., *A csitári hegyek alatt. Írások Sándor Anna tiszteletére.* Arany A. László Társulás – Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara, Nyitra. 23–30.

Beregszászi Anikó – Csernicskó István 2020. Nyelvpolitika: harc a hatalomért (az ukrán államnyelvi törvény apropóján). *Magyar Nyelv* 116: 257–274. https://doi.org/10.18349/magyarnyelv.2020.3.257

Beregszászi Anikó – Csernicskó István – Orosz Ildikó 2001. *Nyelv, oktatás, politika.* Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola, Beregszász.

Beregszászi Anikó – Dudics Lakatos Katalin 2019. Utak és tévutak az anyanyelvi nevelésben a kárpátaljai magyar középiskolákban. In: Csernicskó István – Márku Anita szerk., *A nyelvészet műhelyeiből. Tanulmányok a Hodinka Antal Nyelvészeti Kutatóközpont kutatásaiból* 5. Autdor-Shark, Ungvár. 150–164.

Beregszászi Anikó – Dudics Lakatos Katalin 2020. Modern danse macabre egy kárpátaljai középiskolai magyarnyelv-tankönyv kapcsán. In: Istók Béla – Lőrincz Gábor – Lőrincz Julianna – Simon Szabolcs szerk., *Tankönyvkutatás – fordított tankönyvek – kétnyelvűség. A Variológiai Kutatócsoport 9. nemzetközi tankönyvkutató konferenciájának tanulmányai.* Selye János Egyetem Tanárképző Kara, Komárom. 149–165.

Beregszászi Anikó – Márku Anita 2003. A kárpátaljai magyar középiskolások nyelvhasználatáról. In: Csernicskó István szerk., *A mi szavunk járása.* PoliPrint, Ungvár. 179–207.

Beregszászi Evelin 2017. *A II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola diákjai a nyelvekről, nyelvváltozatokról.* Szakdolgozat. II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Beregszász.

Brubaker, Rogers – Feischmidt, Margit – Fox, Jon E. – Grancea, Liana 2011. *Nacionalista politika és hétköznapi etnicitás egy erdélyi városban.* L'Harmattan, Budapest.

Csernicskó István 2008a. A nyelv szerepe a kárpátaljai magyarság azonosságtudatában. In: Császár Melinda – Rosta Gergely szerk., *Ami rejtve van s ami látható.*

Tanulmányok Gereben Ferenc 65. születésnapjára. Loisir Kiadó – PPKE BTK Szociológiai Intézet, Budapest–Piliscsaba. 101–113.

Csernicskó István 2008b. Nyelv és azonosságtudat összefüggései a kárpátaljai magyar közösségben In: Fedinec Csilla szerk., *Értékek, dimenziók a magyarságkutatásban.* MTA Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottság, Budapest. 153–170.

Csernicskó István 2013. *Államok, nyelvek, államnyelvek. Nyelvpolitika a mai Kárpátalja területén (1867–2010).* Gondolat Kiadó, Budapest.

Csernicskó István – Karmacsi Zoltán 2009. Magyar nyelv és irodalom szakos képzés a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskolán. *Eruditio–Educatio* 2: 83–87.

Csernicskó István – Hires-László Kornélia – Karmacsi Zoltán – Márku Anita – Máté Réka – Tóth-Orosz Enikő 2020. *Tévút az ukrán nyelvpolitikában. Ukrajna törvénye „Az ukrán mint államnyelv működésének biztosításáról" (elemző áttekintés).* Termini Egyesület, Törökbálint.

Dudics Lakatos Katalin 2018. „…én is nyelvjárásban beszélek". *Anyanyelv-pedagógia* 11: 112–114. https://anyanyelv-pedagogia.hu/cikkek.php?id=740 (2022. 02. 11.)

Dudics Lakatos Katalin 2019. Kárpátaljai magyar pedagógusok nyelvjárási attitűdjének alakulása két felmérés eredményei alapján (2008–2018). *Magyar Nyelvjárások* 57: 123–134.

Dudics Lakatos Katalin 2020. Kárpátaljai magyar pedagógusok és tanítványaik metanyelvi ismereteiről. *Magyar Nyelvjárások* 58: 165–173. https://doi.org/10.30790/mnyj/2020/08

Dudics Lakatos Katalin 2021. Kárpátaljai magyar iskolások nyelvjárási attitűdjének alakulása egy megismételt kérdőíves gyűjtés alapján. *Magyar Nyelv* 117: 346–354. https://doi.org/10.30790/mnyj/2020/08

Dudics Katalin – Gazdag Vilmos 2020. *Dialektológiai alapismeretek filológus hallgatók számára*. II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Beregszász. http://okt.kmf.uz.ua/mtc/oktat-mtc/Modszertani_kiadvanyok/Dialektologia/Dialektol%c3%b3giai_alapismeretek_web.pdf

Gazdag Vilmos 2021. *Szláv elemek a kárpátaljai Beregszászi járás magyar nyelvjárásaiban*. Termini Egyesület, Törökbálint.

Gereben Ferenc 1995. Nemzeti és vallási identitás kisebbségi és többségi helyzetben. Empirikus vizsgálat hat közép-európai ország magyar nemzetiségű lakossága körében. *Protestáns Szemle* 3: 197–216.

Gereben Ferenc 2005. *Olvasáskultúra és identitás. A Kárpát-medence magyarságának kulturális és nemzeti azonosságtudata.* Lucidus Kiadó, Budapest.

Hires-László Kornélia szerk. 2010. *Az öreg fát már nagyon nehéz kivágni. A nemzeti és lokális identitás faktorai az ezredfordulón a kárpátaljai magyar közösségben.* PoliPrint, Ungvár.

Jánk István 2019. *Nyelvi előítélet és diszkrimináció a magyartanári értékelésben.* Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara, Nyitra. https://doi.org/10.14232/phd.10115

Karmacsi Zoltán 2020. *„Róka у лісі живе". Stratégiák az etnikailag heterogén családokban nevelkedő gyermekek nyelvi szocializációjában Kárpátalján*. II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Hodinka Antal Nyelvészeti Kutatóközpont – Termini Egyesület, Törökbálint.

Kiss Jenő 2009. A nyelvjárások és a dialektológiaoktatás Kárpát-medencei magyar szakos hallgatók szemével. *Magyar Nyelvőr* 133: 1–14.

Kontra, Miklós – Lewis, Paul – Skutnabb-Kangas, Tove 2016. Afterword: Disendangering Languages. In: Laakso, Johanna – Sarhimaa, Anneli –Spiliopoulos Åkermark, Sia – Toivanen, Reetta eds., *Towards Openly Multilingual Policies and Practices. Assessing Minority Language Maintenance Across Europe*. Multilingual Matters, Bristol–Buffalo–Toronto. 217–234. https://doi.org/10.21832/9781783094967-009

Kótyuk István és mtsai. 2005. *Magyar nyelv 5–12. osztály. Tanterv a magyar tannyelvű iskolák számára.* Bukrek, Csernyivci.

Lakatos Katalin 2010. *Kárpátaljai magyar iskolások nyelvi tudata és attitűdje*. PhD-értekezés. ELTE, Budapest.

Papp Z. Attila 2012. Kisebbségi magyarok oktatási részvételének értelmezési lehetőségei. *Educatio* 24: 3–23.

Parapatics Andrea 2020. *A magyar nyelv regionalitása és a köznevelés. Tények problémák, javaslatok.* Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 209. Tinta Könyvkiadó, Budapest.

Presinszky Károly 2009. Nyelvi attitűdök vizsgálata nyitrai magyar egyetemisták körében. In: Borbély Anna – Vančoné Kremmer Ildikó – Hattyár Helga szerk., *Nyelvideológiák, attitűdök és sztereotípiák.* MTA Nyelvtudományi Intézet – Gramma Nyelvi Iroda – Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara, Budapest–Dunaszerdahely–Nyitra. 241–248.

Sándor Anna 2009. A nyelvjárási attitűd vizsgálata a nyitrai magyar szakos egyetemisták körében. In: Borbély Anna – Vančoné Kremmer Ildikó – Hattyár Helga szerk., *Nyelvideológiák, attitűdök és sztereotípiák.* MTA Nyelvtudományi Intézet – Gramma Nyelvi Iroda – Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara, Budapest–Dunaszerdahely–Nyitra. 231–239.

T. Károlyi Margit 2002. A nyelvi tudatosság és attitűd vizsgálata a beregszászi főiskola hallgatóinak különböző csoportjaiban. In: P. Lakatos Ilona szerk., *Mutatványok a hármas határ menti nyelvhasználat kutatásából.* Bessenyei Kiadó, Nyíregyháza. 135–144.

T. Károlyi Margit – Szabó Géza 2000. Identitás és nyelvhasználat a beregszászi magyar főiskola hallgatói körében. In: Borbély Anna szerk., *Nyelvek és kultúrák érintkezése a Kárpát-medencében. A 10. Élőnyelvi Konferencia előadásai.* MTA Élőnyelvi Osztálya, Budapest. 105–112.

Tóth Péter 2014. Nyelvjárástani ismeretek hasznosítása az anyanyelvi órákon. *Anyanyelv-pedagógia* 7. https://www.anyanyelv-pedagogia.hu/cikkek.php?id=550 (2022. 02. 11.)

Tóth Péter 2021. *Nyelvjárási és tudománytörténeti tanulmányok.* Savaria University Press, Szombathely.

https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text (2022. 01. 28.)

https://kmf.uz.ua/hu/dokumentumok (2022. 01. 28.)

Opportunities for the formation of language tolerance

Linguistic education at Ferenc Rakoczi II Transcarpathian Hungarian College of Higher Education

For indigenous Hungarian communities living outside Hungary, in the Carpathian Basin – as communities living in a minority situation – the protection of the native language and the native language school network is an issue of community, language politics and language planning as well, since the future, the persistence, the protection of the identity of the community can be efficiently influenced through the language of teaching and the content, attitude and methods of teaching Hungarian as a native language, and the goals of national politics and language politics can be efficiently achieved through education planning. In our study, supported with empirical data, we wish to present how the language and education planning process the native Hungarian community of Subcarpathia has drafted in the past decades as a goal in several scientific works is/can be implemented in practice. What role can language attitude have in efficiency and how it can be shaped, can it be shaped at all on scientific grounds on the level of public education and higher education? The results of the studies presented prove that the efforts of the past decades proved successful: the Hungarian language educational institution system serves the interests of the local community at every level; young people can learn scientifically based knowledge about their native language and the majority language, in public education and in higher education alike. Indeed, language tolerance is essential in the case of a multilingual community with several nationalities.

Keywords: Subcarpathia, language planning, education planning, college, language tolerance.

Beregszászi Anikó – Dudics Lakatos Katalin
II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola

Határok, falak és kerítések a migrációról folytatott magyar sajtódiskurzusban 2015-ben

1. rész

1. Bevezetés. David Frye a Walls. A History of Civilization in Blood & Brick című könyvében (Frye 2018, vö. Frye 2019) górcső alá veszi a falak és kerítések szerepét az emberi történelemben. Írásából kiderül, hogy az emberiség már közel 12 ezer éve keríti körbe a településeit falakkal, de egész államok is építettek óriási határvédő falakat, mint például a Kr. e. 3. század és Kr. u. 17. század eleje között Kína északi határán épített Kínai Nagy Falat, amely valójában egy több tízezer kilométer hosszú erődítményrendszer. Az ókorban és a középkorban a városfal a városkép természetes velejárója, lényeges és szükséges része volt. A saját területek megjelölésére és védelmére szolgáló határoknak és az azokat jelző falaknak a közmegítélése egyértelműen pozitív volt, hiszen azokat létfontosságúnak tekintették.

Napjainkban az ilyen funkciót ellátó falak és kerítések Frye szerint „morális viták egyik fő témájaként szerepelnek", sőt gyakran „morálisan elfogadhatatlannak" minősítik őket (2019: 11). Ez a nézet, hangsúlyozza Frye, 1961 után a berlini fal kapcsán jelent meg a történelemben, és „az összes korábbi vagy későbbi fal hirtelen átértékeléséhez vezetett" (Frye 2019: 11).

A 20. századból közép-kelet-európai és egyben magyarországi vonatkozásban feltétlenül említést kell tennünk a Vasfüggönyként elhíresült határkerítésről. A Wikipédia vonatkozó szócikke[1] szerint a Vasfüggöny olyan műszaki megoldások gyűjtőfogalma, amelyek a második világháború után Kelet- Közép-Európában létrejött szovjet érdekszféra országaiban „a népességet Nyugattól elszigetelő céllal jöttek létre, illetve fizikailag az adott országok nyugati határai mentén, az 1940-es évek második felétől fokozatosan kiépítve jelentek meg." A Vasfüggöny egyidejűleg „Európa hidegháborús kettéosztottságának politikai metaforája" is.

A 20. sz. végére az Európai Unión belül a határok és az azokat jelző és védő falak és kerítések felszámolása, lebontása után létrejött ugyan a határok nélküli Európa, ám a 21. század elején – mutat rá Frye – Európán kívül megszaporodtak a határvédő falak és kerítések. Példaként többek között Szaúd-Arábiát, Izraelt és az Egyesült Államokat említi a szerző. De említésre kerül Magyarország is, mégpedig a 2015-ben kirobbanó migrációs válság kapcsán az ország déli határán épített kerítés miatt.

A migránsválság 2015-ben az európai országok számára összetett szociális, gazdasági és politikai kihívást jelentett, majd pedig gyorsan összeurópai problémává vált, amelyre EU-s szinten próbáltak megoldásokat keresni. A migráció az Idegen szavak gyűjteménye rövid megfogalmazásában „Lakóhely változtatás

[1] https://hu.wikipedia.org/wiki/Vasf%C3%BCgg%C3%B6ny (2021. 10. 21.)

Magyar Nyelv 118. 2022: 419−425. DOI: https://doi.org/10.18349/MagyarNyelv.2022.4.419

[sic], költözés, vándorlás",[2] tehát jellemzően együtt jár ország-, illetve államhatárok átlépésével. Nem véletlen tehát, hogy nemzetközi viszonylatban is a viták középpontjába került a határvédelemmel és annak mikéntjével kapcsolatos kérdéskör.

Magyarországon kívül már 2015-ben is voltak olyan országok, amelyek országhatáraikon a menekültek feltartóztatására és saját határaik védelmére kerítés építését tervezték; lásd példaként a következő szalagcímet az online sajtóból:

(1) *Nem csak a magyarok építenek kerítést*
Európában több ország is falakat emel, hogy megfékezze az illegális bevándorlók áradatát (Magyar Nemzet online, 2015. 09. 03., https://magyarnemzet.hu/belfold-archivum/2015/09/nem-csak-a-magyarok-epitenek-keritest-2)[3]

A határvédő falak és kerítések aktualitása a napjainkig elhúzódó migránsválság kapcsán, a koronavírus-járvány enyhülésével, 2021 nyarán új lendületet vett:

(2) *Fehérorosz válság: Litvánia nemcsak kerítést, hanem falat is épít a határra* (portfolio.hu, 2021. 07. 09., https://www.portfolio.hu/gazdasag/20210709/feherorosz-valsag-litvania-nemcsak-keritest-hanem-falat-is-epit-a-hatarra-492012)

Magyarországon a határvédelem a mai napig kulcseleme a Fidesz migrációs politikájának, amit híven tükröznek és egyben jól illusztrálnak a Fidesz 2021. őszi Facebook-bejegyzései is, pl.:

(3) *Ma mindenki kerítést épít, sőt ma mindenki örül annak, hogy Magyarország megépítette a kerítést*. (https://www.facebook.com/FideszHU, 2021. 10. 15.)

A határok tehát 2015 óta sarkalatos pontját képezik a migrációról folytatott magyarországi médiadiskurzusnak. Jelen tanulmány célja, hogy elsődlegesen a vonatkozó germanisztikai nyelvészeti szakirodalomra támaszkodva, nyelvészeti eszközök segítségével feltárja, mely tudás-, gondolkodás- és értékmintákat közvetített a migrációról folytatott magyar nyelvű sajtódiskurzus a határokról és a határvédelemről 2015-ben. A vizsgálat elméleti és módszertani hátterét a deskriptív nyelvészeti diskurzuselemzés biztosítja, az elemzések a szókincsegységekre mint típusokra (type) és az azokat összekapcsoló hálózatokra fókuszálnak. Elemzéseimben kísérletet teszek a magyar *határ*, valamint *határkerítés* és *határzár* szavakkal jelölt fogalmak megragadására a diskurzusban. Ezen elemzéseimben részben támaszkodom saját korábbi munkáimra (l. Rada–Csatár–Péteri 2021; V. Rada 2019) is.

2. Leíró nyelvészeti diskurzuselemzés. A germanisztikai nyelvészeti kutatások egyik, napjainkban preferált paradigmája a nyelvészeti diskurzuselemzés. Ennek központi fogalma, a diskurzus azonban nem egyezik meg egyik korábbi nyelvészeti diskurzusfogalommal sem (l. Kocsány 2008). Az angol-amerikai

[2] https://idegen-szavak.hu/migr%C3%A1ci%C3%B3 (2021. 10. 22.)

[3] A dolgozatban található összes online újság, illetve hírportál esetében a megtekintés utolsó dátuma 2022. október 26.; a Facebook-oldalak utolsó elérése pedig 2021. október 30.

discourse analysis vagy *conversational analysis* (német megfelelői a *Konversationsanalyse, Gesprächsanalyse*) diszciplína a diskurzus fogalma alatt beszélt nyelvi szöveget ért a hétköznapi élet intézményesült közegében. Egy másik jelentésben a diskurzus gyűjtőfogalom, amely a beszélt nyelvi, verbális kommunikáció egészére vonatkoztatható. A harmadik értelmezés szerint pedig a diskurzus „connected speech", azaz „egyszerűen annyi, mint szöveg" (KOCSÁNY 2008: 32). Eltér ezektől a magyar nyelvészetben TÁTRAI diskurzusfogalma, mely a kognitív funkcionális pragmatika elméleti keretében fogalmazódott meg, és kiindulópontja a nyelvhasználat mint társas megismerő tevékenység. *Diskurzus* alatt TÁTRAI olyan beszédfolyamatot ért, melynek résztvevői „egy közös figyelmi jelenet keretében nyelvi szimbólumok segítségével megosztoznak a világról szerzett tapasztalataikon", valamint „összehangolják közös cselekvéseiket és mindeközben személyközi kapcsolataikat is bonyolítják" (TÁTRAI 2011: 209). A diskurzus résztvevői megnyilatkozásokat tesznek, amiken keresztül a saját kontextusfüggő perspektívájukból reprezentálódó, akár több mondatból is álló folyamatos közlésükkel a többi résztvevő(k) mentális irányultságát (figyelmét, megértését) befolyásolják (2011: 68). A megnyilatkozás fogalma nemcsak a közvetlen interakcióban megjelenő dialógusok fordulóira (turn) vonatkoztatható, hanem kiterjeszthető a monologikus szövegekre is. Ezért TÁTRAI a diskurzusoknak két tipikus megjelenési módját különbözteti meg, a prototipikus társalgást és a prototipikus szöveget (2011: 74). Ez a diskurzusfogalom is tehát az egyedi, szinguláris szöveggel mint egyszeri kommunikatív egységgel hozható összefüggésbe. Ugyanakkor látni fogjuk, hogy a funkcionális kognitív pragmatikai szemlélet sok ponton párhuzamba állítható a jelen tanulmány központi elméleti fogalmaként értelmezett diskurzusfogalommal. (Jelen tanulmányban terjedelmi okok miatt azonban nincs lehetőség a részletes összevetésre.)

A nyelvészeti diskurzuselemzés paradigmájában a diskurzusfogalom a MICHEL FOUCAULT (1973, 1977) nevével fémjelzett posztstrukturalista diskurzusfogalomra vezethető vissza. A FOUCAULT diskurzuskoncepciójának nyelvészeti adaptálása után kialakult új nyelvészeti diskurzusfogalomnak GARDT (2007: 29) négy fontos komponensét határozza meg. Ezek a diskurzus fogalmának összefüggése a szövegfogalommal, pragmatikai-nyelvi cselekvés elméleti orientáltsága, társadalmi-szociális dimenziója, továbbá a diskurzus cselekvésirányító és valóságteremtő (kognitív) funkciója. A következőkben ezeket fejtem ki részletesebben.

1. Az egyedi, szinguláris szövegek egyszeri kommunikatív egységek, ám a szöveggé szerveződés visszatérő motívumok alapján, sorozatokat alkotva történik. Ez az ún. szerialitás elve (l. WARNKE 2002: 134–136), és ezen elv alapján minden újonnan létrejött szöveg egy széria, sorozat eleme, bennük bizonyos mintázatok ismétlődnek. A diskurzus ezáltal tehát az egyedi szövegek mint szövegesemények szeriális összefűződése. Ahogyan a fonémák a nyelvi hierarchia magasabb szintjén álló, az őket kontextualizáló morfémák elemei – mutat rá WARNKE (2008: 36) –, úgy a szinguláris szövegek is alkotóelemei, részei egy azokat kontextualizáló egységnek. Ez pedig a diskurzus. Ilyen módon a diskurzus az egyedi szöveg felett álló, azon túlmutató, transztextuális kommunikatív egység, az egyedi szövegek bizonyos adott és megállapítható konstellációja. Az egyedi szöveg tehát szükségszerűen egy-egy diskurzus része; ezt nevezi WARNKE a szöveg diszkurzivitásának (2008: 36).

Jól tükröződik a diskurzusfogalom ezen fő jellemzője BUSSE–TEUBERT (1994: 14) diskurzusdefiníciójában, amely mára a germanisztikai nyelvészetben széles körben elfogadottá vált: „Unter Diskursen verstehen wir im forschungspraktischen Sinn virtuelle Textkorpora, deren Zusammensetzung durch im weitesten Sinne inhaltliche (bzw. semantische) Kriterien bestimmt wird." Vagyis: diskurzus alatt kutatásgyakorlati szempontból virtuális szövegkorpuszokat értünk, melyeknek összetételét a legtágabb értelemben vett tartalmi (illetve szemantikai) kritériumok biztosítják. A diskurzus tág értelemben tehát az azonos gondolati tartalmú, azonos témájú, tárgyú szinguláris szövegek összessége.

2. A diskurzusok az emberi cselekvés célorientált, komplex formáiként foghatók fel, s mint olyanok a diskurzus megszólalóinak nyelvi megnyilatkozásaiban manifesztálódnak. A diskurzus elemzésének tárgya tehát a diskurzus résztvevőinek nyelvhasználata. A diskurzusban végzett nyelvi cselekvések, megnyilatkozások pedig lenyomatai az adott nyelvi közösség kommunikációs gyakorlatának és mintáinak (vö. TÁTRAI 2011).

3. A diskurzus társadalmi, szociális dimenziója leginkább a nyilvánossággal kapcsolatos. A diskurzus témája rendszerint valamilyen össztársadalmi szempontból releváns, aktuális, nem ritkán kényes téma, amelyről a diskurzusban különböző, sokszor ellentétes vélemények, nézetek ütköz(het)nek.

4. A diskurzus FOUCAULT nyomán a tudás kialakításának eszköze. Tudás alatt olyan értelmezési, gondolkodási, értékelési mintákat értünk, amelyek egy adott időszakra vonatkozóan megszervezik egy adott társadalom kollektív tudását a világról. Ez a kollektív tudás magában foglalja mindazt, amit egy adott társadalom egy adott időszakban valamely témáról tud, hisz, arra vonatkozóan igaznak vagy hamisnak vél, támogat vagy elvet. Egyfajta intézményesült gondolkodási módról van tehát szó, amely a diskurzusban alakul ki. Fontos hangsúlyozni, hogy a diskurzusban nem egyszerűen leképeződik a nyelven kívüli valóság (már ha egyáltalán létezik ilyen), hanem az itt konstruálódik, itt kerül megalkotásra. Ezt nevezzük a diskurzus valóságteremtő gyakorlatának (GLÓZER 2006). Mindez pedig függ a diskurzusban résztvevők hatalmi-pozicionális törekvéseitől, politikai és egyéb érdekeitől is, hiszen ők azok, akik nyelvi cselekvéseik, megnyilatkozásaik által új tudást hoznak létre, régi ismereteket, gondolkodásmódokat erősítenek, vagy éppen kérdőjeleznek meg. A diskurzus megszólalói hatalmi-pozicionális törekvéseiktől vezérelve mindig próbálják ellenőrzésük alatt tartani a diskurzust, és ilyen módon legitimálni a saját értelemzési és értékelési módjukat. A diskurzus GLÓZER (2006) megfogalmazásában tehát hatalmi törekvéseket képez le, illetve azoktól átitatott. Azáltal, hogy a diskurzus nemcsak tükrözi a megszólalóinak, a kisebb-nagyobb társadalmi csoportoknak a tudását a diskurzus témájáról, de meg is alkotja azt, képes befolyásolni és irányítani az adott társadalomnak nemcsak a témára vonatkozó gondolkodásmódját, de cselekvéseit is (FELDER 2009: 21).

A diskurzus ezen jellemzői alapján világos, hogy a diskurzus egyik legfontosabb eszköze a nyelv, még ha a diskurzust alkotó szövegek nem kizárólag verbálisak is, tehát a nyelvi elemeken kívül egyéb, például képi jeleket is tartalmaznak (SPITZMÜLLER 2017: 4; KLUG 2017: 73–76). A nyelvi jelek immanens tulajdonsága, ezt már HUMBOLDT óta tudjuk, hogy a megnevezett tárgyak, események stb.

bizonyos fogalmi aspektusait, jegyeit verbalizálják (pl. *migránsok, menekültek, menedékkérők, gazdasági bevándorlók, megélhetési bevándorlók*), s ezáltal egy bizonyos perspektívából, azaz nézőpontból nevezik meg őket. TÁTRAI szerint a perspektíva vagy nézőpont a tapasztalatok fogalmi megkonstruálásának a kiindulópontja, ahonnét a dolgok és a köztük lévő relációk reprezentálódnak. A nyelvi szimbólumoknak ezt a fogalmi konstruálással összefüggő sajátosságát perspektivikusságnak nevezi (TÁTRAI 2011: 32–35).

Jól példázza ezt a HVG online 2015-ben publikált újságcikkéből vett következő idézet:[4]

(4) *Videóban magyarázzák híresség, ki a menekült és ki a migráns*

A migráns vagy bevándorló kifejezést legtöbbször a semlegességre hivatkozva használják, többek között az állami média is. Azonban ez legtöbbször pontatlan, kifejezetten az afgán és szír emberek esetében, akik üldöztetésük és a háború miatt nem térhetnek vissza hazájukba. Több híresség fogott össze az ENSZ felkérésére, hogy elmagyarázzák, ki miért menekült.

„A szavak számítanak" – mondják híresség az ENSZ menekültügyi szervezetének készült videóban. […] Ahogy Colin Firth, Sir Patrick Stewart, Cate Blanchett is kiemeli, a migráns saját szabad akaratából vándorol másik országba, ahol jobb megélhetést és életkörülményeket remélnek. Nincsenek kitéve üldöztetésnek vagy nem háborúnak, így bármikor visszatérhetnének a saját országukba. Azonban a menekültek esetében ez egyáltalán nem lehetséges, így nem férnek be a migráns-kalapba*. Egy menekült sokszor elvesztette családtagjait vagy elszakadt tőlük, az üldöztetés miatt, gyakran sérülések árán hagyja el országát, otthagyva mindenét, nem lévén más választása. Számos hírműsor és újság figyelembe vette az ENSZ ajánlásait, így tudatosan elkülönítik híradásaikban a menekülteket és a migránsokat. „A jelentés számít" – zárul az ENSZ felvétele.* (https://hvg.hu/vilag/20150929_Videoban_magyarazzak_hiressegek_ki_a_mene, 2021. 10. 23.)

S különösen meggyőző valóságformáló és cselekvéseinket irányító erővel hat, ha a diskurzus megszólalói az egész világban jól ismert és elismert személyiségek.

A diskurzusban a megszólalók által használt nyelvi kifejezőeszközök tehát választás eredményei (vö. TÁTRAI 2011: 46). Egy-egy eltérő szóhasználat sok esetben tükrözi az egymásnak feszülő érdekeket és gondolkodásmódokat. A saját nyelvhasználat és azon keresztül a saját ideológia és értékrend érvényesítésére való törekvés (vö. egyezkedés; TÁTRAI 2011: 48) sokszor vezet ún. „szemantikai küzdelemhez" (l. pl. WENGELER 2017: 29–31). Ennek keretében a diskurzus megszólalói egyedül saját szóhasználatukat tartják megfelelőnek, és azt a diskurzus többi használója számára is elő kívánják írni (l. a fenti idézetet a HVG online-ból). Márpedig a téma, illetve az erre irányuló nyelvhasználat legitim birtoklása a hatalom egyik megnyilvánulási formája. A diskurzus szabályozza azt is, hogy hogyan, milyen értelemben használható, illetve használandó egy bizonyos szó. A szavak jelentése

[4] Az online szövegekből származó részletek itt és a továbbiakban is betűhíven idézve szerepelnek.

a diskurzusnyelvészet egyik fő tézise szerint ugyanis a diskurzusban konstruálódik (vö. dinamikus jelentésképzés; TÁTRAI 2011: 100), a jelentésadás a diskurzus egyik fő szervező elve. A diskurzus ugyanakkor nemcsak a tudás kialakításának eszköze, hanem formációs szabályok halmaza is, hiszen meghatározza, hogy egyáltalán miről lehet beszélni és miről nem. Továbbá azt is, hogy miről hogyan lehet beszélni, hiszen a beszéd, a nyelv által történik a valóság megalkotása és értelmezése.

A diskurzus nyelvészeti vizsgálata a nyelvhasználatból indul ki. A diskurzus szövegeiben a közlések megalkotására használt rekurrens és tipikusnak számító nyelvi kifejezőeszközök, vagyis nyelvhasználati minták (l. BUBENHOFER 2013) alternatív vélemények, gondolkodási és értékelési minták, tudáselemek nyelvi manifesztációjának tekinthetők. Ezek nyelvészeti eszközökkel történő vizsgálata és interpretációja révén feltárhatóvá válnak az említett tudáselemek.

A nyelvhasználati minták jelesül szavak, szókombinációk, metaforák, szintaktikai eszközök, argumentációs minták, szövegtípusok stb. nyelvészeti elemzése több szinten, és szintenként is több nyelvészeti kritérium alapján történhet. Ezért a nyelvészeti diskurzuselemzés esetében nem is beszélhetünk kiforrott vizsgálati, elemzési metódusról, sokkal inkább beszélhetünk metodológiáról, amely egy sor különböző nyelvészeti vizsgálati aspektust (pragmatikai, retorikai, szövegnyelvészeti, szemantikai stb.) foglal magába, amelyeket többszintű (pl. intratextuális, transztextuális, a diskurzus megszólalóira vonatkozó elemzési szintek) elemzési modellekben rendszereznek (l. WARNKE–SPITZMÜLLER 2008: 23–45; FELDER 2012). A szakirodalom számos empirikus elemzése leginkább a szavak szintjére, a metaforákra és az argumentációra vonatkozik (pl. NIEHR 2014; MATHIAS 2018).

A diskurzusnyelvészeti elemzésekben központi szerepet játszanak a szavak, aminek GÜR-ŞEKER (2015: 78) szerint két fő oka van. Az egyik, hogy a diskurzus megszólalói a médiában leginkább olyan szavakat, kifejezéseket használnak, amelyek röviden és velősen, figyelemfelkeltő módon közvetítenek a diskurzus témájára, központi fogalmaira vonatkozó nézeteket, és gyorsan el tudnak terjedni az online térben is. Korpusztechnikai okokból pedig a szavak jelentősége abban áll, hogy a diskurzusnyelvészetben alkalmazott elektronikus korpuszok elemzésére szolgáló számítógépes programok, szoftverek (pl. AntConc, TagAnt, Sketch Engine), de akár az internetes keresések is keresőszavak, illetve reguláris kifejezések segítségével működnek.

SPITZMÜLLER–WARNKE (2011: 201) szerint a szószintű nyelvészeti diskurzuselemzések a kutatási célok függvényében a következő kategóriákat érinthetik: a diskurzus tartalmilag releváns, gyakran használatos kulcsszavait, időszakonként használt vezérszavait (pl. *Willkommenskultur* a németnyelvű migrációról folytatott diskurzusban, l. V. RADA 2016), okkazionalizmusokat (pl. *vírustagadó* a magyar nyelvű koronavírusról folytatott diskurzusban) stb. A szószintű diskurzusnyelvészeti elemzés célja a szavak használatának, jelentésének megragadása, amely magában a diskurzusban konstruálódik meg (l. fentebb), ezért a használati kontextusok feltárása révén írható le. A diskurzusnyelvészeti szóelemzések segítségével következtetéseket tudunk levonni többek között arra vonatkozóan, hogy az adott társadalom hogyan gondolkodik a szavak által jelölt fogalmakról, hogyan viszonyul azok jelöltjeihez.

3. A korpusz és a vizsgálat menete. A diskurzusnyelvészeti vizsgálatok alapja, mint ahogyan az az előző fejezetből kiderül, a megfelelő szövegkorpusz. Mivel azt maga a vizsgálatot elvégző személy, kutató állítja össze az általa előre meghatározott kutatási kérdések és választott vizsgálati aspektusok, például időbeli (mely időszakot ölelnek fel a korpusz szövegei), térbeli (mely nyelve(ket), nyelvterületeket reprezentálnak a szövegek) szempontok, valamint a szövegek elérhetősége stb. tükrében, a konkrét korpusz csak részben képes reprezentálni a diskurzust.

Az elemzéseim alapját képező magyar nyelvű elektronikus korpuszt olyan sajtószövegek alkotják, amelyek 2014. július 1. és 2015. december 31. között jelentek meg két kiválasztott magyarországi online folyóiratban. Ezek egyike a liberális Heti Világgazdaság (hvg), a másik pedig az inkább konzervatívnak tekinthető Magyar Nemzet online változata (mno) voltak. A korpuszba mindenféle megkötés (téma, szövegtípus stb.) nélkül minden sajtószöveg bekerült, amely a két sajtótermékben a megadott időintervallumban megjelent (Csatár–Majoros–Tóth 2018: 188−189). Ez a 36.062.001 token nagyságú magyar nyelvű sajtókorpusz tartalmazza a két, 2015-ben nagy közönséget vonzó online sajtóterméket, és egyaránt kiterjed a politikai paletta jobb és bal oldalára is. A második lépésben ebből a korpuszból azon szövegek kerültek kiválasztásra, amelyek legalább egyszer tartalmazzák a *migrá** keresőszót. Az így létrejött szövegkorpusz immár tematikus migrációs korpusznak tekinthető, amely képes reprezentálni a migrációról 2015-ben folytatott magyar sajtódiskurzusnak legalábbis egy részét.[5] Az elemzéseim alapját képező magyar nyelvű migrációs korpusz nagysága 525.208 type, 24.743.261 token, s közel 5000 sajtószöveget foglal magába.

Ezen a tematikus migrációs korpuszon kvantitatív és kvalitatív vizsgálatok elvégzésére került sor. A korpusz alapján elvégzett kvantitatív, lexikostatisztikai vizsgálat a *határ* lexémára terjedt ki. A Freeware-Toolkits AntConc[6] számítógépes szoftver segítségével generált gyakorisági listák, továbbá a *határ* főnév leggyakoribb kollokációs partnereinek és clustereinek kilistázása alapján lettek meghatározva a tartalmilag releváns, rekurrens, mintaértékűnek tekinthető szószintű nyelvhasználati formák. Ezek interpretációja már részben lehetővé tette a magyar nyelvű sajtódiskurzusban a *határ* szóval közvetített tudáselemek feltárását. A második lépésben kvalitatív vizsgálatokra került sor, amelyek a migráció kontextusában a magyar határ védelmére, illetve az azt biztosítani hivatott határkerítés konceptualizációjára fókuszáltak. A kvalitatív elemzések során a korpusz szövegeinek átolvasása után a tartalmi szempontból informatív és releváns, elsősorban hosszabb tudósításokra, riportokra és interjúkra összpontosítottam. Ezekben további nyelvhasználati mintákat igyekeztem feltárni. Dolgozatomnak nem célja a részletekbe menő kvantitatív vizsgálatok elvégzése, a hangsúly a kvalitatív elemzéseken van.

(Folytatjuk.)

Rada Roberta
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

[5] A magyar migrációs korpusz létrehozásáért köszönet illeti Szívós Istvánt, az ELTE BTK germanisztikai doktori program hallgatóját.

[6] http://www.laurenceanthony.net/software/antconc

Tegezés és magázás a globális kommunikációs gyakorlatban

Esettanulmány különböző nyelvkultúrák IKEA-katalógusai alapján

2. rész*

3.3. A nyelvhasználók értékelése az IKEA-katalógusok T/V használatáról. A tanulmányunk interjú részéhez alanyokat toboroztunk, minden csoportba 8 alanyt, akik két különböző korcsoportot képviseltek, az alábbi nyelvkultúrákból: standard kínai, hongkongi, japán, magyar és német. Az interjúalanyok nyelvkultúráját részben praktikus okokból választottuk (ezekben a nyelvkultúrákban voltak ismerőseink, akik tudtak további interjúalanyokat toborozni), továbbá azért, mert ezek a nyelvkultúrák különösen fontosak voltak az IKEA-katalógusokkal végzett összehasonlító elemzésünkben. Ahogy a **3.2.** részben láthattuk, az ezekre a nyelvekre lefordított katalógusok felölelik az IKEA-korpuszunkban megjelenő fordítási megoldások teljes spektrumát. Az általunk végzett 40 interjú során a résztvevőknek három részletet mutattunk a katalógusnak ugyanabból a két részéből, amelyeket korábban vizsgáltunk, és amelyek megjelenítették a személyes névmási formákra vonatkozó megoldásokat. Ezután egyenként négy kérdést tettünk fel az interjúalanyoknak: 1. Helyénvalónak tartja-e a névmásválasztást ebben a katalógusban?[4] 2. Ha igen, miért; ha nem, mi vele a probléma? 3. A második személyű névmás ilyen használata általános a reklámanyagokban az ön kultúrájában? 4. Kifejtené a 3. pontra adott értékelését?

Az 1. és a 3. egyszerű eldöntendő kérdések, amelyek mennyiségi bizonyítékkal szolgáltak, míg a 2. és 4. nyitott kérdések, amelyek az ezt követő kvalitatív elemzéshez nyújtottak adatokat. Az interjúkat angolul végeztük, és a válaszadók személyi adatait eltávolítottuk.

A **2.** táblázat az 1. és 3. kérdésekre adott válaszokat foglalja össze: A táblázatból az alábbiak derülnek ki.

Jelentős eltérések mutatkoznak abban, ahogy a német és magyar interjúalanyok, illetve a hongkongi, standard kínai és japán anyanyelvű társaik válaszoltak az 1. kérdésre. A németek és magyarok közül sokan – a 8 németből 5-en, a 8 magyarból 7-en – úgy érezték, hogy a katalógusban használt tegező névmás helytelen. Ez merőben eltér a korpusz másik három csoportjának reakcióitól. A 3. kérdésre a 8 németből 6, és a 8 magyarból 5 érezte úgy, hogy a személyes névmás használata nem általános az országukban bevett általános marketinggyakorlatban. Bár az interjúkorpusz mérete kicsi, és így nem reprezentatív a vizsgált nyelvkultúrák

* Az 1. részt l. MNy. 118. 2022: 328−342. DOI: https://doi.org/10.18349/MagyarNyelv.2022.3.328

[4] A magyar interjúalanyoknak elmagyaráztuk, hogy az interjú a T használatára fókuszál, beleértve a névmási és ragozott használatot is.

teljes populációjára vonatkozóan, az adatokban tapasztalható értékelési tendenciák közti különbségek így is figyelemre méltók. Ezek a tendenciák azt mutatják, hogy a T forma fordítási megoldásai ezekben a katalógusokban mind a német, mind a magyar olvasók számára problematikusak, míg a kelet-ázsiai katalógusok esetében kevésbé ellentmondásos az interjúalanyok reakciója.

A 2. kérdésre adott válaszok a németek és magyarok esetében elárulják, hogy azért értékelték negatívan a T forma használatát, mert tolakodónak érezték a tegeződést. Példaként idézzük az egyik német interjúalany válaszát:

2. táblázat
Az 1. és 3. kérdésre adott válaszok száma

		hongongi mandarin		standard kínai		japán		német		magyar	
		(18-35)	(36-65)	(18-35)	(36-65)	(18-35)	(36-65)	(18-35)	(36-65)	(18-35)	(36-65)
Megfelelőnek tartja a katalógusban szereplő névmás választásokat?	*Igen*	4	4	4	4	4	4	2	1	1	0
	Nem	0	0	0	0	0	0	2	3	3	4
A második személyű névmás ilyen használata általános a reklámanyagokban az ön kultúrájában?	*Igen*	3	4	2	4	1	0	2	0	2	1
	Nem	1	0	2	0	3	4	2	4	2	3

(16) Anna (német, 32 éves): *Különösebben nem tetszik az IKEA stílusa, de nincsenek álmatlan éjszakáim miatta. Sosem értettem, miért ragaszkodik a cég az ügyfelei tegezéséhez.*

A 4. kérdésre adott válaszként több német és magyar interjúalany azzal indokolta a negatív értékelését, hogy az IKEA T stílusa „disszonáns", „külföldies". A következő részletben az előző német válaszadó fejti ki ezt a nézetét:

(17) Anna (német, 32 éves): *Van néhány cég, amelyik tegez, de ők a kisebbség, többnyire amerikai üzletláncok. A német tulajdonú cégek általában nem így beszélnek az ügyfeleikhez.*

Érdemes fontolóra venni a negatív nyelvkulturális értékelési tendenciák mögött húzódó szociopragmatikai okokat. Németországban a szolgáltatószektor névmáshasználati stílusa a magázó forma, még az IKEA is ezt használta, amikor 1974-ben megnyitotta az első németországi üzletét. A cég csupán 2005-ben változtatta meg a V forma használatát a fordításokban.[5] Magyarországon az IKEA 1990-ben

[5] Az információt a német IKEA PR menedzserétől, Anja Staehlertől kaptuk 2019. 05. 13-án (személyes kommunikáció során).

nyitotta első üzletét, rögtön a szocialista rendszer felbomlása után, és a vállalat az első perctől a T formát alkalmazta az országban. Csakhogy ez az irányelv ellenállásba ütközött (l. még CAMERON 2003), ahogy a következő újságrészlet is példázza:

(18) Sok fogyasztó kifogásolja, hogy a Magyarországon tevékenykedő multinacionális vállalatok közül többen tegezik őket – áll a Magyar Nemzet mai számában. A lap szerint van olyan vásárló, aki a tegeződés miatt a lábát sem hajlandó betenni az IKEA-áruházba.[6]

Még 29 évnyi működés után is heves érzelmeket vált ki az IKEA T irányelve, ahogy azt Ildikó 2. kérdésre adott válasza is illusztrálja:

(19) Ildikó (magyar, 59): *Felháborítónak tartom, hogy egy külföldi vállalat semmibe veszi az adott ország alapvető illemszabályait. Nagyon jellemző az IKEA-ra, bár a McDonald's és más cégek is ugyanezt teszik. Sosem bírnék hozzászokni ehhez.*

A 4. kérdésre adott válaszában egy ugyancsak magyar válaszadó, Enikő – akárcsak több német és magyar alany – azzal indokolta az értékelését, hogy a tegező forma terjedése az üzleti szektorban a nyelvhasználat világméretű köznyelvesítésének és egységesítésének a hatása. Ezek a metapragmatikai kommentárok (l. KÁDÁR–HAUGH 2013) érdekes módon egybecsengenek azzal, amit a tudósok (pl. LEECH–HUNDT–MAIR–SMITH 2010) fedeztek fel az angol globális használatáról.

(20) Enikő (magyar, 63): *Úgy tűnik, ez a modortalan szokás valami nagyobb része. Bármilyen rosszak is voltak a kommunista idők, a reklámok az Ön formát* [tiszteletteljes V forma] *használták. Maguk a reklámok bugyuták voltak, akárcsak a szolgáltatások, és azt sem mondom, hogy azok udvariasabb idők voltak, de mégis volt egyfajta távolságtartás, ami hiányzik.*

Kelet-ázsiai válaszadóink sokkal elégedettebbek voltak az IKEA-katalógusukkal európai társaiknál. Az 1. kérdésre egyformán pozitív választ adtak. A 8 hongkongi közül csak 3, a 8 standard kínai beszélő közül csak 2 válaszadó érezte úgy, hogy a katalógusok fordítási megoldásai eltérnek attól, amit a saját nyelvkultúrájukban megszoktak. Például a standard kínai nyelvet beszélő Linglang megjegyezte:

(21) Linglang (standard kínai, 29): *Alapjában véve egyáltalán nem baj a* ni *használata ebben a katalógusban. Ugyanakkor Kínában a szolgáltatási stílus nagyon udvarias lett, és úgy érzem, a katalógus stílusa egy külföldi marketingmódszert tükröz.*

A japán válaszadók közül meglepően sokan, a 8-ból 7-en érezték úgy, hogy a japán katalógus névmásválasztása eltért a megszokott japán marketinggyakor-

[6] https://penzcentrum.hu/vasarlas/ezert-tegez-le-minket-az-ikea.1029858.html

lattól. Ezek az értékelések a kvázi-névmás *anata* helytelenségére koncentrálnak, amint azt Noriko válasza is illusztrálja:

(22) Noriko (62, japán): *Az IKEA egyértelműen külföldi reklámstílust használ. A japán cégek nem használják az* anata *kifejezést az ügyfeleikkel szemben, még a termékleírásban sem.*

Összességében az elemzésünk megmutatta, hogy olyan, egyszerűnek tűnő kifejezések fordítása, mint a T/V formáké, jelentős eltérést okozhatnak abban a tekintetben, hogy az anyanyelvi beszélők miként értékelik az IKEA-katalógusok nyelvkultúra szerinti helyességét.

Amellett, hogy nyelvkultúrák szerinti eltérés mutatkozik a fordítási megoldások értékelésében, úgy tűnik, generációs különbség is létezik. Eszerint a német és a magyar csoportban az idősebbeket mintha jobban zavarná az IKEA-katalógusok tegezése, míg a fiatalabb interjúalanyok – legalábbis kis méretű korpuszunkban – toleránsabbnak látszanak, amint az Judit 2. kérdésre adott válaszából is kitűnik:

(23) Judit (magyar, 27 éves): *Őszintén szólva, nem hinném, hogy kizárólag az IKEA viselkedne így. Manapság mindenki ezt csinálja. Az én generációmban már sem a közösségi médiában, sem máshol nem használnak udvarias névmást. Butaság is lenne, ha az IKEA nem követné ezt a trendet.*

Különösen fontos megjegyezni, hogy korpuszunkból az összes idősebb német válaszadó úgy értékelte, hogy a T használata eltér a német marketingszokásoktól, míg a fiatalabbakat megosztotta ez a kérdés. Ugyanakkor a német és magyar katalógusok, valamint a többi említett katalógus közötti különbség megfigyelhető a különböző generációk értékeléseiben is. Amint azt a **2.** táblázat illusztrálja, figyelemre méltó tendencia látható a standard kínai interjúkorpuszban: ebben a csoportban az idősebb generáció érezte úgy, hogy a T stílus megfelel a kínai marketingnormáknak, míg a fiatalok megosztottabbak voltak ebben a kérdésben. A következő részlet interjúalanyunknak, Meifangnak a 4. kérdésre adott válaszából jól mutatja ezt:

(24) Meifang (standard kínai, 59 éves): *Kínában a* ni *a standard reklámstílus, bár manapság egyes cégek a* nin-*t alkalmazzák. Szerintem még az idősebbeket megcélzó vállalatok is inkább a* ni-*t használják, mert tudják, hogy a hozzám hasonló idősebbek a 80-as években voltak fiatalok, amikor […] még Észak-Kínában is a* ni *volt a bevett.* [Meifang itt arra a tényre utal, hogy a standard kínai északkínai beszélt változatában gyakrabban használják a V formát.]

Meifang válasza rávilágít arra, hogy a gazdasági fejlődés nyomán a kínai szolgáltatásokban rendkívül elterjedt a V forma használata (vö. Pan 2000).

Vizsgálatunk zárásaképpen hangsúlyozni kívánjuk, hogy cikkünk ugyan pragmatikai összehasonlítással és a fordítás pragmatikájával foglalkozik, az említett megfigyelések a történeti pragmatika szempontjából is fontosak lehetnek,

és átfedést mutatnak a szociopragmatikával is. A történeti pragmatikában átfogó kutatások foglalkoztak a Kínában és a közép-európai posztkommunista országokban, valamint más területeken lejátszódó szocioideológiai változások és a T/V formák változása közti összefüggésekkel, (l. KÁDÁR–PAN 2011; továbbá HICKEY–STEWART 2005). Valószínű, hogy az interjúkorpuszunk generációs különbségei mögött ideológiai változások is állnak, de ennek mélyebb vizsgálata meghaladja cikkünk kereteit és céljait.

4. Összegzés. A lenti **1.** ábra áttekinti azokat a fordítási stratégiákat, amelyeket a vizsgált IKEA-katalógusok alkalmaztak. Sok katalógus – köztük a német, a magyar, a hollandiai holland és a belgiumi holland változat – egyszerűen átveszi az IKEA T irányelvét. Másfajta, egyszerű, az IKEA T irányelvét nyíltan megszegő stratégia látható a kizárólag V formát használó katalógusoknál (hongkongi mandarin és belgiumi francia). Egy harmadik utat választottak a standard kínai és japán katalógusoknál, ahol a katalógusban szereplő két standard szituációban két eltérő fordítási stratégiát alkalmaztak. A különböző nyelvű IKEA-katalógusok összehasonlító elemzése tehát rámutat arra, hogy látszólag egyszerű kifejezéseket is nehéz lehet lefordítani, ha azok pragmatikailag jelentős szerepűek. A globális kommunikációban fontos szerepet játszik a fordítás, és gyakran alkalmaznak kulturális szűrőt, hogy tekintettel legyenek a helyi konvenciókra. Ennek az az oka, hogy a pragmatikailag jelentős kifejezések helytelen használata standard szituációkban erős érzelmeket válthat ki, különösen, ha az olvasók úgy érzik, hogy egy globális szereplő semmibe veszi a konkrét standard szituációhoz kötődő konvenciókat azáltal, hogy „importálja” egy idegen nyelvkultúra normáit.

1. ábra

A tanulmányozott IKEA katalógusok fordítási megoldásai

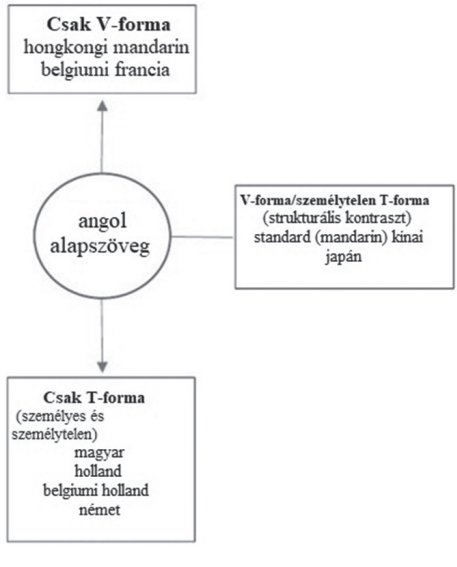

Az IKEA-katalógusokban szereplő T/V fordítási megoldások vizsgálatára interjúcsoportokat gyűjtöttünk össze, és e csoportok tagjait megkértük, olvassák el a katalógusokból vett részleteket. Az interjúalanyok értékelései megmutatták, hogy azokban a kultúrákban, ahol úgy érzik, hogy a T formát rájuk erőltetik, kritikusabban fogadják a tegezést, mint azokban, ahol a fordítások megoldják a T problémát. Ugyanakkor az is világos, hogy jelentős generációs különbség van a fordítási megoldások értékelései között. Azt is érdemes megjegyezni, hogy amíg sok német és magyar válaszadó egyértelműen negatívan értékelte a T formát, az olyan nyelvkultúrákban, ahol a T/V formát differenciáltabban alkalmazták, az értékelés inkább a jelenség „külföldi" voltára vonatkozott, és nem a tegezés elfogadhatatlanságára.

Az IKEA-katalógusok T/V használata további kutatásokat érdemelne, amelyekben a válaszadóknak a T/V használat manipulált példáit mutathatnák meg. A különböző példák változtatásával kísérletezve további információkat kaphatnánk arról, milyen nyelvkulturális motivációk befolyásolják bizonyos fordítási stratégiák elfogadását vagy elutasítását, különösen a globalizáció kontextusában.

Ebben a tanulmányban csupán egy konkrét multinacionális vállalt globális marketinggyakorlatát vizsgáltuk. Érdemes megjegyezni, hogy bár a tegezés irányelvét általában az IKEA-hoz kötik, sok másik globális szereplő, például a McDonald's, a Lidl és a H&M is hasonló gyakorlatokat követ, így az ebben a cikkben bemutatott kutatás más cégek esetében is megismételhető. A cikkünkben vizsgált „termékleírás" és „vásárlói útmutató" standard szituációkhoz kötődő szövegtípusok, amelyek ha más formában is, de sok vállalat marketinggyakorlatában léteznek. Érdemes fontolóra venni, lehet-e általános érvényű következtetést levonni a különböző multinacionális cégek T/V formákra vonatkozó fordítási megoldásaiból.

Kulcsszók: személyes névmások, fordítás, összehasonlító pragmatika, IKEA, globalizáció.

Hivatkozott irodalom

ARRIGO, ELISA 2005. Corporate responsibility or hypercompetition. The IKEA case symphonia. *Emerging Issues in Management* 2: 37–57. https://doi.org/10.4468/2005.2.04arrigo

BAUMGARTEN, NICOLE, & HOUSE, JULIANE 2010. 'I think' and 'I don't know' in English as a lingua franca and native English discourse. *Journal of Pragmatics* 42: 1184–1200. https://doi.org/10.1016/j.pragma.2009.09.018

BIQ, YUNG-O 1991. The multiple uses of the second person singular pronoun ni in conversational Mandarin. *Journal of Pragmatics* 16: 307–321. https://doi.org/10.1016/0378-2166(91)90084-B

BLANCKE, MICHELLE 2007. *United Kingdom versus United States IKEA Catalogues Compared*. MA Thesis. Den Haag.

BLOMMAERT, JAN 2010. *The Sociolinguistics of Globalization*. Cambridge University Press, Cambridge.

BOLINGER, DWIGHT 1979. To catch a metaphor. You as norm. *American Speech* 54: 194–209.

Braun, Freiderike 1988. *Terms of Address. Problems of Patterns and Usage in Various Languages and Linguacultures*. Mouton de Gruyter, Berlin.

Brown, Roger – Gilman, Albert 1960. The pronouns of power and solidarity. In: Sebeok, Thomas A. ed., *Style in Language*. MIT Press, Cambridge (MA). 253–276.

Byram, Michael, – Parmenter, Lynne 2012. Introduction. In: Byram, Michael – Parmenter, Lynne ed., *The Common European Framework of Reference*. Multilingual Matters, Clevedon. 1–11.

Cameron, Deborah 2003. Globalizing 'communication'. In: Aitchison, Jean – Lewis, Diana eds., *New Media Language*. Routledge, London. 27–35.

Cook, Haruko 2008. Style shifts in Japanese academic consultations. In: Jones, Kimberly – Ono, Tsuyoshi eds., *Style Shifting in Japanese*. Benjamins, Amsterdam. 9–38. https://doi.org/10.1075/pbns.180.00sty

Coupland, Nikolas 2003. Introduction. Sociolinguistics and globalization. *Journal of Sociolinguistics* 7: 465–472. https://doi.org/10.1111/j.1467-9841.2003.00237.x

Coupland, Nikolas ed. 2010. *The Handbook of Language and Globalization*. Wiley-Blackwell, London.

Domonkosi, Ágnes 2010. Variability in Hungarian address forms. *Acta Linguistica Hungarica* 57: 29–52. https://doi.org/10.1556/ALing.57.2010.1.2

Dörnyei, Zoltán – Csizér, Katalin – Németh, Nóra 2006. *Motivation, Language Attitudes and Globalisation. A Hungarian Perspective.* Multilingual Matters, Clevedon.

Edvardsson, Bo, – Enquist, Bo 2002. The IKEA Saga. How service linguaculture drives service strategy. *The Service Industries Journal* 22: 153–186. https://doi.org/10.1080/714005098

Fairclough, Norman 2006. *Language and Globalization*. Routledge, London.

Fennis, Bob – Wiebenga, Jacob 2012. 'Me, Myself, and Ikea'. Qualifying the role of implicit egotism in brand judgment. *Journal of Business Research* 72: 69–79. https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2016.11.015

Garcés-Conejos Blitvich, Pilar 2018. Globalization, transnational identities, and conflict talk. *Journal of Pragmatics* 134: 120–133. https://doi.org/10.1016/j.pragma.2018.02.001

Gast, Volker – Deringer, Lisa – Haas, Florian – Rudolf, Olga 2015. Impersonal uses of the second person singular. *Journal of Pragmatics* 88: 148–162. https://doi.org/10.1016/j.pragma.2014.12.009

Hellan, Lars – Platzack, Christer 1999. Pronouns in Scandinavian languages. An overview. In: Riemsdijk, Henk C van ed., *Clitics in the Language of Europe*. Mouton de Gruyter, Berlin. 123–142. https://doi.org/10.1515/9783110804010.123

Helmbrecht, Johannes 2015. A typology of non-prototypical uses of personal pronouns. Synchrony and diachrony. *Journal of Pragmatics* 88: 176–189. https://doi.org/10.1016/j.pragma.2014.10.004

Hickey, Leo – Stewart, Miranda eds. 2005. *Politeness in Europe*. Multilingual Matters, Clevedon.

Hogeweg, Lotte – de Hoop, Helen 2015. Introduction. The flexibility of pronoun reference in context. *Journal of Pragmatics* 88: 133–136. https://doi.org/10.1016/j.pragma.2015.06.009

House, Juliane 1989. Politeness in English and German. The Functions of Please and Bitte. In: Blum-Kulka, Shoshana – House, Juliane – Kasper, Gabriele eds., *Cross-Cultural Pragmatics. Requests and Apologies*. Ablex, Norwood (NJ). 96–122.

House, Juliane 2003. English as a lingua franca. A threat to multilingualism? *Journal of Sociolinguistics* 7: 556–578. https://doi.org/10.1111/j.1467-9841.2003.00242.x

House, Juliane 2015. *Translation Quality Assessment. Past and Present*. Routledge, London.

House, Juliane 2016. *Translation as Communication across Languages and Cultures*. Routledge, London.

House, Juliane 2017. *Translation. The Basics*. Routledge, London.

House, Juliane 2018. Authentic versus elicited data and qualitative versus quantitative research methods in pragmatics. Overcoming two non-fruitful dichotomies. *System* 75: 4–11. https://doi.org/10.1016/j.system.2018.03.014

Igaab, Zainab Kadim – Tarrad, Intisar Raham 2019. Pronouns in English and Arabic. A contrastive study. *English Language and Literature Studies* 9/1: 53–69. https://doi.org/10.5539/ells.v9n1p53

Jonsson, Anna 2007. *Knowledge Sharing Across Borders. A Study of The IKEA World*. Lund University Press, Lund.

Jungbluth, Rüdiger 2008. *Die 11 Geheimnisse des IKEA Erfolgs*. Campus Verlag, Frankfurt am Main.

Kádár, Dániel Z. – Haugh, Michael 2013. *Understanding Politeness*. Cambridge University Press, Cambridge.

Kádár, Dániel Z. – House, Juliane 2020a. Ritual frames. A contrastive pragmatic approach. *Pragmatics* 30: 142–168. https://doi.org/10.1075/prag.19018.kad

Kádár, Dániel Z. – House, Juliane 2020b. Revisiting the duality of convention and ritual. A contrastive pragmatic inquiry. *Poznań Studies in Contemporary Linguistics* 56: 83–111. https://doi.org/10.1515/psicl-2020-0003

Kádár, Dániel Z. – Pan, Yuling 2011. *Politeness in Historical and Contemporary Chinese*. Bloomsbury, London.

Kamio, Akio 2001. English Generic we, you, and they. An analysis in terms of territory of information. *Journal of Pragmatics* 33: 1111–1124. https://doi.org/10.1016/S0378-2166(00)00052-7

Kendall, Martha B. 1981. Toward a semantic approach to terms of address. A critique of deterministic models in sociolinguistics. *Language and Communication* 1: 237–254. https://doi.org/10.1016/0271-5309(81)90014-8

Kitagawa, Chisato – Lehrer, Adrienne 1990. Impersonal uses of personal pronouns. *Journal of Pragmatics* 14: 739–759. https://doi.org/10.1016/0378-2166(90)90004-W

Kramsch, Claire 2020. "I hope you can let this go"/"Ich hoffe, Sie können das fallen lassen". Focus on the perlocutionary in contrastive pragmatics. *Contrastive Pragmatics* 1: 58–81. https://doi.org/10.1163/26660393-12340003

Kuo, Sai-Hua 2006. From solidarity to antagonism. The uses of the second-person singular pronoun in Chinese political discourse. *Text&Talk* 22: 29–55. https://doi.org/10.1515/text.2002.004

Kuroshima, Satomi 2010. Another look at the service encounter. Progressivity, intersubjectivity, and trust in a Japanese sushi restaurant. *Journal of Pragmatics* 42: 856–869. https://doi.org/10.1016/j.pragma.2009.08.009

Lathifatul, Luthfia 2018. *Presupposition Based on IKEA Catalogue 2017 Edition*. MA thesis. State Islamic University Sunan Kalijaga, Jakarta.

Lee, Duck-Young – Yonezawa, Yoko 2008. The role of the overt expression of first and second person subject in Japanese. *Journal of Pragmatics* 40: 733–767. https://doi.org/10.1016/j.pragma.2007.06.004

Leech, Geoffrey – Hundt, Marianne – Mair, Christian – Smith, Nicholas 2010. *Change in Contemporary English. A Grammatical Study*. Cambridge University Press, Cambridge.

Martiny, T. 1996. Forms of address in French and Dutch: A sociopragmatic approach. *Language Sciences* 18: 765–775. https://doi.org/10.1016/S0388-0001(96)00046-0

Meyerhoff, Miriam – Niedzielski, Nancy 2003. The globalisation of vernacular variation. *Journal of Sociolinguistics* 7: 534–555. https://doi.org/10.1111/j.1467-9841.2003.00241.x

Norrby, Catrin – Hajek, John 2011. Language policy in practice. What happens when Swedish IKEA and H&M take 'you' on? In: Norrby, Catrin – Hajek, John eds., *Uniformity and Diversity in Language Policy. Global Perspectives*. Multilingual Matters, Clevedon. 242–257. https://doi.org/10.21832/9781847694478-021

Norrby, Catrin – Wide, Camilla – Nilsson, Jenny – Lindtström, Jan 2015. Address in interpersonal relationships in Finland–Swedish and Sweden–Swedish service encounters. In: Norrby, Catrin – Wide, Camilla eds., *Address Practice as Social Action. European Perspectives*. Palgrave Macmillan, Basingstoke. 75–96. https://doi.org/10.1057/9781137529923_5

Pan, Yuling 2000. *Politeness in Chinese Face-to-face Interaction*. Ablex, Stamford.

Pennycook, Alastair 2009. English and globalization. In: Maybin, Janet – Swann, Joan eds. *The Routledge Companion to English Language Studies*. Routledge, London. 192–199. https://doi.org/10.4324/9780203878958

Perelmutter, Renee 2018. Globalization, conflict discourse, and Jewish identity in an Israeli Russian-speaking online community. *Journal of Pragmatics* 134: 134–148. https://doi.org/10.1016/j.pragma.2018.03.019

Phillipson, Robert 2008. Lingua franca or lingua frankensteinia? English in European integration and globalisation. *World Englishes* 27: 250–267. https://doi.org/10.1111/j.1467-971X.2008.00555.x

Rask, Morten – Korsgaard, Steffen T. – Lauring, Jakob 2010. When international management meets diversity management. The case of IKEA. *European Journal of International Management* 4: 396–416. https://doi.org/10.1504/ejim.2010.033609

Risager, Karen 2014. Linguaculture. The language–culture nexus in transnational perspective. In: Sharifian, Farzad ed., *The Routledge Handbook of Language and Culture*. Routledge, London. 87–99. https://doi.org/10.4324/9781315793993

Sifianou, Maria 2010. The announcements in the Athens Metro stations. An example of glocalisation? *Intercultural Pragmatics* 7: 25–46. https://doi.org/10.1515/iprg.2010.002

Stirling, Lesley – Manderson, Lenore 2011. About you. Empathy, objectivity and authority. *Journal of Pragmatics* 43: 1581–1602. https://doi.org/10.1016/j.pragma.2010.12.002

Tesink, Francisca Johanna 2016. *The Role of Persuasion in Translation. The Cultural Filter in the English and Dutch IKEA Catalogue*. MA Thesis. University of Leiden, Leiden.

Vandekerckhove, Reinhild 2005. Belgian Dutch versus Netherlandic Dutch: New patterns of divergence? On pronouns of address and diminutives. *Multilingua* 24: 379–397. https://doi.org/10.1515/mult.2005.24.4.379

Vladimirou, Dimitra – House, Juliane 2018. Ludic impoliteness and globalisation on Twitter. 'I speak England very best' #agglika_Tsipra, #Tsipras #Clinton. *Journal of Pragmatics* 134: 149–162. https://doi.org/10.1016/j.pragma.2018.05.005

Wetzel, Patricia 2010. Public signs as narrative in Japan. *Japanese Studies* 30: 325–342. https://doi.org/10.1080/10371397.2010.518601

T/V pronouns in global communication practices: A case study of IKEA catalogues across linguacultures

In this paper we investigate how the second person pronominal T-form is translated in IKEA catalogues in a number of different languages. IKEA is renowned for using the T-form as a form of branding: it promotes this form even in those countries where it might not be perceived favourably. However, our examination of a sample of IKEA catalogues shows that there are frequent deviations from IKEA's T-policy. By examining translations of the T-form in IKEA catalogues, and language users' evaluations of the (in)appropriacy of these translations, we aim to integrate T/V pronominal research into the pragmatics of translation, by demonstrating that the study of the translation of seemingly 'simple' expressions, such as second person pronominal forms, can provide insight into an array of cross-cultural pragmatic differences. The study of translation in global communication is also relevant for research on the pragmatics of globalisation.

Keywords: personal pronouns, translation, contrastive pragmatics, IKEA, globalisation.

Juliane House
University of Hamburg
Nyelvtudományi Kutatóközpont

Kádár Zoltán Dániel
Dalian University of Foreign Languages
Nyelvtudományi Kutatóközpont

Apatóczky Ákos Bertalan
Károli Gáspár Református Egyetem

Egyeztetési esetek ifjúsági regényekből*

1. rész

1. Előzmények, források és célok. A kiemelkedő tudósokról születésük kerek évfordulóin legtöbbször pályaképük megrajzolásával, munkásságuk egészének vagy részleteinek méltatásával szoktak megemlékezni. Megesik az is, hogy egy-egy közeli munkatársuk, tanítványuk személyes emlékek tükrében idézi fel egyéniségüket: kutatói, oktatói és magánemberi jellemvonásaikat. Van azonban más módja is a tisztelgő megemlékezésnek: olyan téma tárgyalása, amely kimagasló szerepet kapott a tudós életművében. Én ezt az utolsóként említett utat választom Rácz Endre tanár úr születésének századik évfordulója alkalmából.

Aki valamennyire is ismerte őt, az nyilván nem lepődik meg azon, hogy választásom a számára legkedvesebb kutatási témakörre, az egyeztetésre esett. Nem először, hiszen ilyen tárgyú írással köszöntöttem a hetvenedik születésnapjára összeállított emlékkönyvben (Horváth 1992), majd – sajnos már megemlékezésül – megírtam az ottani cikk párját (Horváth 1994), később pedig a tanár úr születésének kerek évfordulóin tartott előadásaimban szintén egyeztetési témákról szóltam (Horváth 2003, 2013a).

Az imént említett vizsgálataim többsége nem célzott gyűjtésen alapult. Adataik véletlenszerűen, általában olvasgatás vagy tévénézés közben kerültek elém. Érvényes ez az olyan egyeztetési cikkeimre is, amelyek nem évfordulókhoz kapcsolódtak (Horváth 2004a, 2004b). Egyszer mégis előfordult, hogy egyeztetési tanulmányomnak célzott gyűjtés, nevezetesen egy drámakorpusz feldolgozása volt az alapja (Horváth 2013a). Ez gyakorisági felmérésre, a szövegtípussal kapcsolatos megfigyelésekre is alkalmat adott. Eredményei azonban (tudomásom szerint) visszhangtalanul maradtak.

Csekély vigasz, sőt egyáltalán nem vigasztaló tény, hogy Rácz Endre egyeztetési monográfiájához (1991) sem kötődik nagyszámú hivatkozás. Ennek okai sokoldalú elemzést érdemelnének, de erre itt nem vállalkozom. Csupán egyet említek a lehetséges okok közül: a szintézis megjelenése után sokan úgy gondolhatták, hogy éppen az összefoglalás részletessége és magas színvonala miatt nemigen érdemes erre a témakörre nézve újabb vizsgálódással kísérletezni. (A cikkemet lezáró **6.** pontban még szóba hozok egy-két feltehető okot.)

Ha valóban van ilyen vélemény, akkor nem értek egyet vele. Már csak azért sem, mert annak a korpusznak, amelyre a Rácz-féle monográfia épült, a legfrissebb tételei is az 1970-es évekből valók, így érdemes figyelmet fordítani arra, nem módosultak-e azóta valamelyest a könyvben bemutatott nyelvhasználati szokások. (Ezzel lényegében megegyező érvelésemet l. már korábban is: Horváth 2004a: 11–12.)

* Köszönöm szépen Lengyel Klára támogató, egyes részletek továbbgondolására késztető lektori véleményét.

A tíz évvel ezelőtti korpuszvizsgálatom után most következő elemzésemmel visszatérek a véletlenszerűbb, tallózó jellegű gyűjtésből eredő adatszemléhez, de a korpuszfeldolgozásra is emlékeztető módon. Adataim ugyanis behatárolt körből, néhány ifjúsági regényből származnak, pontosabban négy terjedelmes sorozatból.

Időrendben az első az ezredforduló éveiből való: J. K. Rowling páratlan sikerű Harry Pottere; óriási népszerűségéhez nálunk Tóth Tamás Boldizsár remek fordítása is nagyban hozzájárult. A másik három eredeti magyar mű a 2010-es évekből. Közülük kettő napló formájában, illetőleg naplószerűen megírt regénysorozat a középiskolai évekről: az egyik Leiner Lauráé: A Szent Johanna gimi, a másik Maros Edité: a Hűvösvölgyi suli. A harmadik magyar sorozat, az Időfutár pedig általános iskolában tanuló gyerekeknek és velük kapcsolatban álló felnőtteknek a szövevényes időutazásáról szól; az eredetileg rádiójátékként elkészült és sugárzott művet négy társszerzője – Gimesi Dóra, Jeli Viktória, Tasnádi István és Vészits Andrea – dolgozta át regénnyé. – A példák forrásainak rövidítéseit tanulmányom végén, a szakirodalom jegyzéke előtt oldom fel. – A Harry Potter-sorozat néhány adatát már előző írásaimban is felhasználtam; ezt az adott helyeken jelzem.

Tíz éve a drámakorpuszt azzal a szándékkal dolgoztam fel, hogy bizonyos jelenségekről (például az állítmánynak a több alany melletti számbeli egyeztetéséről) olyan képet adjak, amely az egymással versengő megoldások előfordulási arányait is feltárja. Az ifjúsági regényeket illetően erre nem törekszem. Olyan adatokat jegyeztem fel, amelyekben hibát, furcsaságot, szokatlanságot, érdekességet látok, azaz régebbi írásaim szóhasználatával: „mazsolaszemeket". A példák között így természetesen olyan egyeztetési típusok is képviselethez jutnak, amelyekről a szakirodalomban ritkán esik szó, olykor még a RÁCZ-monográfia is legföljebb érintőlegesen említi őket. Bemutatásuktól azt is remélem, hogy hasznosíthatók lesznek az egyetemi oktatásban, mivel a hallgatók az ismeretszerzésen kívül örömet is lelhetnek bennük.

A most következő szemlém példáinak nagy többsége az alany és az állítmány számbeli egyeztetésével kapcsolatos, de a személybeli és a tárgy irányította határozottságbeli egyeztetés, valamint a mennyiségjelző (és a *csupa*) utáni számhasználat szintén megjelenik.

2. **Az alany és az állítmány számbeli egyeztetése.** Az adatok csoportosításában elsősorban ahhoz a fejezethez igazodom, amelyet a múlt század utolsó harmadában használt egyetemi tankönyvben RÁCZ ENDRE írt erről a témáról (1968a), de persze nem az ottani rendszerezés egészének, hanem gyűjteményem sajátosságainak megfelelően.

2.1. Egyeztetés egy alannyal. Hiba vagy érdekesség természetesen főleg akkor várható, ha az alany és az állítmány alakja között – értelmi egyeztetésből adódóan – ellentmondás támad.

2.1.1. Egyes számú alany. Példaanyagomban az ilyen alany akkor idéz(hetne) elő értelmi egyeztetést, ha gyűjtőnév vagy mennyiségjelzős főnév.

A példasort olyan g y ű j t ő n é v i adattal kezdem, amelyet már egy régebbi elemzésemben is bemutattam (HORVÁTH 2004a: 16): „A falakat és a rézsútos mennyezetet borító posztereken még mindig ott *röpködött* és *integetett* Ron kedvenc *kviddicscsapata, a Chudley Csúzlik játékosai*" (HP. 4: 59). Itt éppen a halmozott

állítmány egyes száma bizonyítja a gyűjtőnév alanyi szerepét. Ha ugyanis az állítmány többes számú volna, abban szerintem nem értelmi egyeztetést látnánk, hanem úgy értenénk a mondatot, hogy a *játékosai* az alanya, a gyűjtőnév pedig birtokos jelző. (Igaz, akkor gördülékenyebb volna így: „Ron kedvenc *kviddicscsapatán a k , a Chudley Csúzlikn a k* a játékosai".)

A másik gyűjtőneves példában a zárójelben beékelt vonatkozó mellékmondat tereli többes számba a (fő)mondat állítmányát (a mellékmondat fontos elemeit itt és a továbbiakban aláhúzással emelem ki): „Az egész *osztály* (mármint akik jelen voltak) kérdőn *nézték* az azonosítatlan üres helyet" (SzJ. 1: 152). – Az efféle szerkesztésmódról RÁCZ ENDRE könyvében ezt olvashatjuk: „Az egyeztetésnek ez a felemás módja rejtettebbé válhat, ha az alanyt és az állítmányt olyan vonatkozó mellékmondat szakítja el egymástól, amelyben a gyűjtőnévi alanyra vonatkozó névmás – értelmi egyeztetéssel – többes számba kerül […]. Ha mármost az ilyen többes számú vonatkozó névmás a mellékmondatban az alany szerepét tölti be, akkor természetesen a mellékmondatnak az állítmánya is többes számú lesz. S minthogy közvetve – a vonatkozó névmás segítségével – a főmondat alanyához is kapcsolódik a mellékmondatbeli többes számú állítmány, a főmondatnak rá következő állítmánya szinte észrevétlenül siklik át a többes számba" (RÁCZ 1991: 53). – A *felemás* jelző azt sejteti, hogy RÁCZ az ilyen mondatfűzést nem tartja egészen helyénvalónak; a *rejtettebbé válhat* és *észrevétlenül* részletek viszont erősen figyelembe veendő mentségre utalnak. A szerző tehát itt nem nyilvánít sommás véleményt. Könyvének összegző fejezetében azonban – noha csak mennyiségjelzős alanyú példát említve, de minden bizonnyal a gyűjtőnév esetére is érvényesen – leszögezi, hogy ezt az egyeztetésmódot nem tartja normasértőnek (RÁCZ 1991: 238). – Ehhez az értékeléshez hadd fűzzem még hozzá a saját, némileg eltérő véleményemet is: a mellékmondatban fellépő (és kétségtelenül indokolt) értelmi egyeztetés ellenére jobbnak tartanám, ha a főmondatbeli állítmány megmaradna az alaki egyeztetésnél, vagyis az egyes számnál.

RÁCZ ENDRE szintézisének (1991) számos részlete kiemeli, hogy a mennyiségjelzős alany mellett a mondategységen (tagmondaton) belül a köznyelvben csakis az alaki egyeztetés a szabályos, míg a mondategység határát átlépve érvényesülhet, sőt gyakori az értelmi egyeztetés, azaz a többes számú állítmány használata. A két egyeztetésmódot együtt szemlélteti ez a példa: „A szivárvány lassan elenyészett, a *két üstökös* pedig újra *összeolvadt,* s együtt egy óriási, fénylő lóherét *alkottak*" (HP. 4: 107).

Kétségtelenül hibás tehát a mondategységen belül az állítmánynak az olyan értelmi egyeztetése, amelyet nem közbevetés vagy beékelés idéz elő. Gyűjteményemben csak egy ilyen, valószínűleg egyszerűen a figyelmetlenség számlájára írható eset fordul elő: „A másik *két fiú* (két a-s) közben az igazak álmát *aludták*" (SzJ. 4: 369). (Igaz, itt is van közbevetés, de aligha ez okozza az értelmi egyeztetést.)

Jóval gyakrabban történik meg az, hogy a mennyiségjelzős alany után beékelődő, értelmi egyeztetést tükröző vonatkozó mellékmondat hatására kerül a főmondat állítmánya többes számba, ugyanúgy, ahogy a másodikként bemutatott gyűjtőneves példában. Érthető, hogy RÁCZ (1991: 65) ezt a jelenséget szinte szóról szóra úgy jellemzi, mint a gyűjtőnévvel kapcsolatban. A részletes tárgyaláskor itt sem

fogalmaz meg sommás nyelvhelyességi ítéletet, hanem az összegző fejezetben szögezi le (ide illő példát is említve), hogy ezt az egyeztetési módot nem tartja normasértőnek. – Idézem az ifjúsági regények ilyen adatait: „*Két* idősebb *boszorkány* viszont, akik a hátsó sorban ültek, barátságos intéssel *üdvözölték* a Roxfort igazgatóját" (HP. 5: 127; idézve már egy korábbi cikkemben is: HORVÁTH 2004b: 135–136); „*Két diák,* akik az első sorban ültek, *odaléptek* Flitwickhez, és a könyökénél fogva talpra *állították* őt" (HP. 5: 555); „*a két lány,* akik még soha semmin nem vesztek össze, most karba tett kézzel, duzzogva hátat *fordítottak* egymásnak" (HP. 6: 505); „A pálcáját lóbálva berontó Amycus láttán az a *néhány hollóhátas,* akik még a klubhelyiségben maradtak, rémülten *menekültek* a lépcső felé" (HP. 7: 487); „Még alsósok voltunk, amikor *pár osztálytársunk,* akik kifigyelték, hogy az átlagosnál többször kerülök kínos szituációkba, azzal *kezdtek el* cukkolni, hogy nekem tutira nem fog menni a csókolózás, mert nem tudom majd, hol vegyek levegőt közben" (Hűv. 1: 216). – Ezekről természetesen ugyanaz a véleményem, mint a hozzájuk hasonló gyűjtőneves esetről: szívesebben látnék a főmondatban alaki egyeztetést, vagyis egyes számú állítmányt. (Hozzáteszem azonban, hogy az értelmi egyeztetéssel szemben korábban – HORVÁTH 1994: 305 – túlságosan szigorú voltam.)

A RÁCZ ENDRE adta jellemzésnek (1991: 53, 65, 238) nagyon fontos eleme, hogy a beékelődő mellékmondatban az értelmileg egyeztetett vonatkozó névmás az alany szerepét tölti be. Ha nem alany, akkor nincs kielégítő indok a főmondati állítmány többes számára. Úgy gondolom tehát, hogy RÁCZ sem pártolná az ilyen megoldásokat: „A *két* hajszálra egyforma, koromfekete *labda,* amelyekre [Wood, a csapatkapitány] mutatott, egy árnyalattal *kisebbek voltak,* mint a piros kvaff" (HP. 1: 159; egy korábbi cikkemben is idézve: HORVÁTH 2004b: 135); „Az a *sok* nyomasztó *gond* pedig, amiken [Hanna] nap nap után annyit rágódott, hirtelen oly messze *kerültek* tőle, mintha csak valaki más történetei lennének" (If. 6: 268).

Az alany után beékelődő, hozzá értelmi egyeztetéssel igazodó vonatkozó névmáson (és mellékmondaton) kívül persze másfajta közbevetés is többes számba terelheti az állítmányt. Érdekes példa erre a következő: „Már szürkült az ég, amikor hatra a sulihoz értünk, így még viccesebb volt, ahogyan *egy rakás* feketébe öltözött *gyerek,* akár a kísértetek, a bejárat felé *igyekeznek*" (SzJ. 1: 222). Szerintem a közbevetésbeli többes szám ellenére az állítmánynak az alany alakjához kellene igazodnia, vagyis az egyes számú forma volna helyes.

RÁCZ ENDRE a könyvében csak futólag említi az értelmezős egyes számú alannyal való egyeztetés kérdéskörét (1991: 67), részletesebben egy harminc évvel korábbi cikkében szól róla (1961: 405–408). Ebben a régebbi írásában hangsúlyozza: ha a mennyiségjelzős alanynak többes számú vagy halmozott értelmezője van, akkor (a központozás tanúsága szerint) közbevetésszerű értelmező után csakis az állítmány egyes száma a szabályos, míg a kiemelt (azaz nem közbevetés jellegű) értelmező után nem tekinthető hibának a többes számú állítmány használata sem. – Mivel az ifjúsági regényekből való adataim az utóbbi kategóriába tartoznak, nem hiba, hogy bennük az állítmány száma voltaképpen az értelmezőhöz igazodik: „Ez a *két* nagyon tehetséges *kislány, a Kassai-ikrek* egy zenekarban *énekelnek*" (Hűv. 1: 198); „De mivel *a két lájkmen, Dave és Macu* nem *bírják* megállni, hogy ne kürtöljék világgá, ami éppen velük történik, a közösségiknek

köszönhetően este nyolcra aki csak számít a Szent Johannában, és az is, aki nem, megérkezett" (SzJ. 7: 371).

2.1.2. Többes számú alany. Csak egy adatot találtam feljegyzésre méltónak. Ez azonban igazi csemege, ugyanis nem tartozik a szakirodalomban gyakran említett típusokhoz (vö. pl.: RÁCZ 1968a: 249–250, 1991: 30–33), mégis kétségtelenül szabályos. A predikatív szerkezetben részek és egész azonosítására kerül sor: „Ezek a *cafatkák* a földön tegnap még annak a tévés ürgének a *névkártyája voltak!*" (Hűv. 3: 24). Az állítmány névszói része nem kerülhet többes számba, hiszen egyetlen névkártya rongálódott meg; a segédigei rész viszont összhangban van az alany többes számával.

2.2. Egyeztetés két vagy több alannyal. Két vagy több alany jelenlétekor általában csupán az nem számít „versenyhelyzetnek" az állítmány számbeli egyeztetésében, ha mindegyik alany többes számú, hiszen ebben az esetben az állítmány természetesen szintén többesbe kerül. (Leginkább a plurale tantumok találkozása jelenthetne kivételt – vö. pl. RÁCZ 1968a: 254 –, de ez persze rendkívül ritka, és a vizsgált ifjúsági regényekben meg sem történik.) Ha viszont az alanyok mind egyes számúak, vagy ha vegyesen van köztük (egy vagy több) egyes és többes számú, akkor többnyire az állítmánynak az egyes és a többes számú használata is szóba jöhet.

2.2.1. Egyeztetés két vagy több egyes számú alannyal. „A magyar szakirodalomban az alany és az állítmány egyeztetésének a legbővebben tárgyalt kérdése az, miképpen egyezik az állítmány a két vagy több (halmozott) egyes számú, 3. személyű alannyal" (RÁCZ 1991: 96). Nem csoda, hogy RÁCZ ENDRE könyvében is ezé a témáé a leghosszabb, legrészletesebb fejezet.

És ugyanezzel a témával kapcsolatban mutatkozik meg a legvilágosabban az a módszertani különbség, amelyre a bevezetőben utaltam. Tíz évvel ezelőtt a drámakorpusz vizsgálatának központi eleme volt a két vagy több egyes számú alany melletti egyeztetésmódok versengésének gyakorisági adatokkal is jellemzett bemutatása. Az ifjúsági regényekre nézve lemondtam erről, hiszen az effajta felmérés az adatok teljes készletére irányuló gyűjtést követelt volna, nem pedig szemelgetőt.

Mivel a két vagy több egyes számú alany együttese általában lehetővé teszi az állítmánynak mind az alaki, mind az értelmi egyeztetését, csökken a hibázásnak, a furcsaságok vagy érdekességek megjelenésének az esélye. Figyelmemet tehát a gyűjtés folyamán az olyan esetekre fordítottam, amelyek a szakirodalomban nem kapnak nagy teret, ezért újdonságokkal szolgálhatnak. Ilyeneket az olyan alanyegyüttesektől reméltem, amelyek gyűjtőnevet vagy mennyiségjelzős főnevet tartalmaznak. – Az igazsághoz hozzátartozik, hogy kutatási területként ez nem nevezhető abszolút újdonságnak, már csak azért sem, mert előző egyeztetési írásaimban szintén vizsgálódtam ebben az irányban. Reménykedtem viszont abban, hogy pontosíthatom és bővíthetem korábbi megfigyeléseimet.

A gyűjtőnévi tagot is tartalmazó alanyhalmozás grammatikai témaként, nyelvhelyességi állásfoglalással még a RÁCZ-monográfia igen részletes fejezetében sincs meg, csupán példákban tűnik fel (1991: 101, 103), a jellegzetességére való utalás nélkül. A gyűjtőnév irányította egyeztetésről szóló cikkemben résztémává emeltem (HORVÁTH 2004a: 15–16), de az adatok csekély száma miatt kénytelen voltam nyitva hagyni a rá vonatkozó kérdéseimet: „Hogyan hat az egyeztetésre

az alanyok [ti. az együttes gyűjtőnévi és másféle tagjának] sorrendje? Befolyásolja-e az egyeztetést az, hogy az alanyok között van-e logikai birtokviszony?" (HORVÁTH 2004a: 16).

A drámakorpusz vizsgálatában visszatértem erre a témára, megkockáztatva egy hipotézist: „Mivel a gyűjtőnév mellett [a mondategységen belül] az alaki egyeztetés a szabályos, elvben akkor is erre számíthatunk, ha a gyűjtőnév egy másféle egyes számú főnév társaságában tölti be az alany szerepét" (HORVÁTH 2013a: 183). Ezt a feltevést a drámák adatai többségükben, a szórendtől függetlenül megerősítették, noha kivételképpen (az igei állítmány előrevetésével, topikalizációjával) akadt példa az értelmi egyeztetésre is.

Az ifjúsági regényekből mindössze három idetartozó adatot jegyezhettem fel; a gyűjtőnév mindháromban a partneréül szolgáló alany után áll, a harmadikban logikai birtokviszonyban: „A társaság mégis kedveszegetten tért vissza a Foltozott Üst-beli kandallóhoz, ahol *Harry és a Weasley-család* [!] búcsút *vettek* a Granger házaspártól és Hermionétól" (HP. 2: 64); „Harry hátulról még látta, ahogy *Csámpás* [macska] *és a* bilincses *trió* libasorban *elindulnak* az alagútban" (HP. 3: 347; idézve egy előző cikkemben is: HORVÁTH 2004a: 15); „*Kitti és csapata megálltak,* és lekezelően *visszanéztek* rám" (SzJ. 7: 320). Feltűnő, hogy az állítmány mindháromszor, (részben) különböző szerzőktől való adatokban értelmi egyeztetésű. (A harmadik példa új tagmondatában persze már nem meglepetés a többes szám.)

A gyűjtőneves típussal ellentétben a szakirodalom – bizonyára gyakoribb voltának köszönhetően – nem hagyta említetlenül azt az alanyegyüttest, amelyben mennyiségjelzős főnév szerepel. Vele kapcsolatban a Nyelvművelő kézikönyvben TOMPA JÓZSEF így ad tanácsot: „Ha az egyes számú alanyok közül valamelyiknek mennyiségjelzője vagy határozatlan névelője van, általában jobb az egyes számú állítmány" (1980: 148). Szintézisében RÁCZ ENDRE részletesebben, korpuszvizsgálatának eredményeit is figyelembe véve fejti ki TOMPÁéval összhangban lévő véleményét: „Érdekes módon befolyásolják az alaki, illetőleg az értelmi egyeztetés érvényesülését a több egyes számú alany esetén is az egyetlen egyes számú alannyal való kongruenciának a szabályai. Ez utóbbi vonatkozásban a mai köznyelvben az értelmi egyeztetés pongyolaságnak, sőt helytelenségnek minősül például a mennyiségjelzős egyes számú alany mellett […]. Ha mármost a halmozott egyes számú alanyok egyike – különösen az állítmányhoz közelebb álló – mennyiségjelzős, illetőleg *egy* határozatlan névelős főnév, akkor az egyes számú egyeztetés járja, hiszen különben rajta marad a mondaton a pongyolaság bélyege, lenyomata. Még inkább így áll a dolog, ha mindegyik alany mennyiségjelzős, vagy ha az alanyoknak közös mennyiségjelzőjük van" (RÁCZ 1991: 101).

Az ilyen alanyegyüttesekkel a mennyiség irányította egyeztetésről szóló cikkemben (HORVÁTH 2004b: 136–137), valamint a 20. századi drámakorpuszt vizsgálóban (HORVÁTH 2013a: 183–184) szintén foglalkoztam.

RÁCZ ENDRE a szintézisét megalapozó korpusz ideillő mondataiban kizárólag alaki egyeztetést talált, vagyis az adatok tökéletesen alátámasztották véleményének a lényegét, ebből következően azonban nem igazolták az alanyok sorrendjének jelentőséget tulajdonító kiegészítő feltételezést.

A RÁCZ-féle korpusszal kortárs drámagyűjteményben szintén igen nagy az alaki egyeztetés fölénye. Ha az együttest vegyesen alkotják mennyiségjelzős és másféle alanyok, akkor az igei állítmány az esetek egyharmadában értelmi egyeztetésű, más altípusokban viszont az alaki egyeztetés kizárólagos vagy majdnem az (HORVÁTH 2013a: 183–184).

Az ifjúsági regények ideillő adatcsoportjának a képe ettől élesen különbözik, benne ugyanis az állítmány legtöbbször értelmi egyeztetésű. Alaki egyeztetésű adatot csupán kivételként idézhetek: „McGalagony professzor mellett Harry megpillantotta a komor és méltóságteljes Scrimgeourt [a mágiaügyi minisztert], és eltűnődött, vajon *a miniszter meg a többi magas beosztású személyiség* tényleg *sajnálja-e,* hogy Dumbledore meghalt" (HP. 6: 610); több alannyal a mennyiségjelzős előtt: „*Harry, Ginny, Neville és az összes halálfaló* önkéntelenül a tartály felé *fordult*" (HP. 5. 688). Egyébként abban a szerkezetben szintén alaki az állítmány egyeztetése, amelyben gyűjtőnévi alannyal szerepel együtt a mennyiségjelzős: „Plusz a próbák tuti, hogy jó hangulatban fognak telni, mert eleve ott *van* az ötös *fiúcsapat,* na *meg a két rocker*" (SzJ. 7: 170).

Az állítmány domináns, értelmi egyeztetésének bemutatását olyan esetekkel kezdem, amelyekben az alanyegyüttes mennyiségjelzős tagja a társa után helyezkedik el: „*Potter és néhány diáktársa* gyűlést *tartottak* a roxmortsi Szárnyas vadkanban" (HP. 5: 529); „*Harry és a két Dumbledore beléptek* a szobába" (HP. 6: 258); „Amíg a lányok féreglyuktelóztak, fent említett *Tibi és a* másik *három fiú felvonultak* a könyvtárba, és *várták,* hogy véget érjen a beszélgetés" (If. 3: 50); „A folyosón a szekrényembe pakolva igyekeztem észrevétlen maradni, amíg *Kinga és a két* a-s *lány* hangosan, egymás szavába vágva *elcsörtettek* mögöttem" (SzJ. 1: 158); „Jó hangulatban ácsorogtunk a lépcső előtt, amikor *Kinga és a négy* a-s *lány megérkeztek* a sulihoz" (SzJ. 2: 49); „*Cortez és a többi* menő *diák* már ott *csoportosultak,* és valami hétvégi buliról *sztorizgattak*" (SzJ. 5: 128); „Erre *Kinga és a két rocker is abbahagyták* a dulakodást" (SzJ. 6: 36). – Az alanyegyüttesben a mennyiségjelzős tagot természetesen több partner is megelőzheti: „*Crak, Monstro és* még *egy pár társuk* elmélyülten *tanácskoztak* valamiről" (HP. 3: 113); „*Harry, Hermione és a nyolc Weasley* a beáramló sokasággal együtt *indultak el* a stadion bíborpiros futószőnyeggel borított lépcsőjén" (HP. 4: 100); „A parton *Ricsi, Cortez, Dave, Zsolti és a négy* a-s *lány bandáztak*" (SzJ. 4: 369); „*Cortez, Virág, Ricsi, Kinga, Dave, Zsolti, Andris, Robi és a négy* a-s *lány* még mindig ott *álltak* és *vihogtak* valamin" (SzJ. 4: 375). – A mennyiségjelzős alannyal végződő együttest olykor számállapot-határozó is kiegészíti (erősen támogatva a többes számú állítmány használatát): „Nem derült ki, hogy mit nem csinálnak még a kentaurok, mert ebben a pillanatban olyan hangos recsegés-ropogás hangzott fel a tisztás szélénél, hogy *Harry, Hermione és az ötven kentaur mind* arrafelé *fordultak*" (HP. 5: 653); „*Virág, Ricsi, Kinga, Zsolti, Jacques, Macu, Dave, Gábor, Karcsi, Kata és a két rocker mind* a garázsban *voltak*" (SzJ. 6: 375).

A sort olyan adatokkal folytatom, amelyekben a mennyiségjelzős tag az alanyegyüttes élén áll: „*A három tanár és Caramel* a bárpulthoz *léptek*" (HP. 3: 187; idézve egy előző cikkemben is: HORVÁTH 2004b: 137). – A mennyiségjelzős alanyt persze több partner is követheti: „*A kilenc Weasley, valamint Harry és Hermione* a felhőtlen, mélykék ég alatt *költötték el* a vacsorát" (HP. 4: 64).

Olyan eset is előfordul, amelyben két mennyiségjelzős alany kapcsolódik egymással, hozzátoldással: „Karcsi elmesélése alapján *egy halom* Szent Johanná-s diák *(és pár nem SzJG-s is) megérkeztek* Karcsiékhoz szombat este fél nyolc körül" (SzJ. 6: 246).

A két egyes számú alany irányította egyeztetésnek egy egészen más altípusában meglepetés ért. RÁCZ ENDRE (1968a: 253, 1991: 122) kiemeli, hogy a nem egyszerű kapcsolatos viszonyú alanyok esetén az állítmány egyes számú szokott lenni, ugyanis általában csak a hozzá közelebb álló alany alakjához igazodik, a viszonytípusok nagy részében (elvileg) nem is igazodhat máshoz. A logika is azt diktálja, és RÁCZ példái szintén azt mutatják (l. őket a monográfia 122. és 133. lapja között az altípusok szerint elszórtan idézve), hogy az alanyok fokozó kapcsolatos viszonya is határozottan az állítmány egyes számát kívánja. Két ifjúsági regényben (azaz különböző szerzőktől!) azonban találtam egy-egy olyan példát, amelyben az alanyok viszonya ellenére az állítmány többes számú: „Még a falnak támaszkodó *Bulcsú, sőt Búné is* érdeklődéssel *követték* Ervin beszámolóját" (If. 5: 41); „Még *Gábor, sőt Kinga is* inkább *kimentek,* nehogy a tanárnő ott találja őket" (SzJ. 5: 107).

A több egyes számú alanyból álló együttesek szemléjét olyan adattal zárom, amelyben egyáltalán nem az állítmány többes száma kelt feltűnést, hanem az, hogy határozói bővítményének a személyjelzése ellentétbe kerül vele: „A Mekiben aztán ment tovább a hülyülés, *Sanyi, Zoli, Dávid és Nóri* nagyon *elemében voltak*" (Hűv. 1: 187). Ehelyett mind az *elemében volt,* mind pedig az *elemükben voltak* megfelelő megoldás volna.

2.2.2. Egyeztetés különböző nyelvtani számú alanyokkal. Ilyenkor nagy szerephez juthat az úgynevezett közelségi egyeztetés, vagyis az állítmánynak a hozzá közelebb elhelyezkedő alanyhoz való igazodása. Ez mindenképpen alaki egyeztetés, de a többes számú alany mellett egyben értelmi is.

Először erre az egybeesésre idézek példát; benne az egyes számú alany mennyiségjelzős főnév: „Egy órával korábban *egy csapat* fehér taláros *pincér, valamint* aranyló kabátba bújt *zenészek érkeztek* az Odúba" (HP. 7: 119).

Az értelmi egyeztetés megzavarhatja, felülírhatja a közelségit: „Harry kilesett a [karácsony]fa alsó ágai között, s látta, hogy az övékkel szomszédos asztal mellett megmozdulnak a székek. Azután halk nyögéseket és sóhajokat hallott – *a tanárok és a miniszter leültek*" (HP. 3: 188).

Máskor a közelségi egyeztetés diadalmaskodik; példáimban az alanyok hozzátoldó kapcsolatos, illetőleg szembeállító ellentétes viszonyúak: „Sajnos a hajóra órákat kellett volna várni, de mivel *a rockerek és Gábor is vizes maradt* kicsit, a buszállomásra mentünk" (SzJ. 8/2: 224); – „*Grangerék* az ijedségtől, *Mrs Weasley* a dühtől *reszketett*" (HP. 2: 64); „A dűlőutat bal felől alacsony növésű, kusza *szedercserjék,* jobbról magas, ápolt *sövény szegélyezte*" (HP. 7: 9).

(Folytatjuk.)

HORVÁTH LÁSZLÓ
ELKH Nyelvtudományi Kutatóközpont

Szent István veszprémi püspökségnek írt adománylevele mint nyelvtörténeti forrás*

2. rész

4. Az eredeti oklevél rekonstruált szórványaiból levonható hangtani következtetések

4.1. A rövid magánhangzók feltételezett rendszere

1. táblázat
Az eredeti oklevél rövid magánhangzóinak feltételezett rendszere

Veláris		Palatális	
Illabiális	Labiális	Labiális	Illabiális
	u	*?ü*	*i*
	o		*ë*
ȧ	*~ ?a*		*e* *~ ä*

Mivel Szent István eredeti oklevele elveszett, ezért természetesen ennek hangállományát az átiratokból következtethetjük vissza. Fontos kiemelni, hogy az *ü* meglétére nincs közvetlen bizonyítékunk. Az kétségtelen, hogy e hang bizonyosan már az ősmagyar kor elején is jelen volt a magyar magánhangzók rendszerében (E. Abaffy 2003a: 123), gyér szórványanyagunkban azonban egyik helynév sem tartalmazza egyértelműen. Azért feltételezzük mégis, hogy az eredeti oklevélben szerepelhetett, mert az *Avsy* szórvány első szótagjában ejtésváltozatként megengedhető *(Üsi)*.

Csupán az *Apurig* szórványban találhatunk *a* hangot. Felmerülhet a kérdés, hogy az *A* betű mögött *a* vagy *ȧ* hangot feltételezzünk, hiszen számos kutató álláspontja szerint (részletesebben l. Bárczi 1951: 95–96) az ősmagyar és a korai ómagyar korban még nincsen labiális *a,* hanem csak a 11. században indulnak meg a hangot létrehozó tendenciák, viszont oklevelünk első megfogalmazása épp a 11. századra datálható. Figyelemre méltó, hogy a TA. *bolatin* szórványának első szótagjában már labiális *a* hangot is feltételezhetünk, amely váltakozhatott illabiális *ȧ*-val: *balatin* (uo.). A labiális *a* jelölésére a korai ómagyarban gyakran alkalmaztak a scriptorok *o* betűt, l. pl. ÓMS.: *Volek fyrolm;* Anonymus: *Tosu, Thosu* (Kniezsa 1952: 14; E. Abaffy 2003b: 325). Hogy az *Aporig a* betűje mögött labiális hangot

* A dolgozat az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-21-2 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült. – Az első részt lásd MNy. 2022: 289–300.

is feltehetünk, azt az bizonyítja, hogy e személynevet az Árpád kor későbbi szakaszában *a* és *o* betűvel is jegyezték, igaz, *a* kezdőbetűvel egyedül a mi oklevelünkben adatolható: 1220: Fabianus de villa Beka impetiit Samsonem de genere *Opour* de damno triginta marcarum; 1253: Aba de genere *Opoor;* 1271: de iuxta Morzol Zloukfelde … iuxta metas Alexandri fily *Opour* (ÁSznt.). Az *o* betűvel való jelölés gyakoriságát a „feljebb jelölés" gyakorlata magyarázza. SZENTGYÖRGYI RUDOLF ugyanis rámutatott (2010a: 76), hogy az *a* és *o* közötti ingadozás – a helyesírás konzervatívabb módja mellett – annak tulajdonítható, hogy az idő előrehaladtával egyre jellemzőbb lett az a tendencia, hogy a jelölési rendszer „feljebb tolódik". Ez esetünkben azt jelenti, hogy az *a* hangot gyakran *o* betűvel, az *o* betűt pedig gyakran *u*-val írják, pl. TA.: *monarau ~ munorau* 'mogyoró' (vö. BENKŐ 1980: 92 is). Ezt a feljebb jelölést láthatjuk az imént kiemelt adatokban az *Apor* esetében.

Csupán a *Hurhyda* szórványunkban találunk *u* hangot. Az *ur-* 'úr' előtag *u* hangja ugyanis valószínűleg a finnugor kori **u* hangból származik (EWUng.).

Valószínű, hogy *o* fonémát tartalmaz az *Apurig*, a *Morzolfeu* és *Colon* szórványunk.

Az *Apurig*-et vizsgálva érdemes megjegyezni, hogy e korban – a fentebb tárgyalt feljebb jelölés okán – az *o* hangot gyakran *u* betűvel írják (E. ABAFFY 2003b: 329), esetünkben pedig ez azért releváns, mert az *u* betű *u* hangértékét kizárjuk. Bár a 11–14. században lezajlott az *u* > *o* nyíltabbá válás, ebben a személynév nem vehetett részt, ugyanis a 2. szótagban eredeti *o*-t kell rekonstruálni[16]. Erre utal, hogy *u* betűvel egyedül a mi oklevelünkben adatolható a hang jegyzése az Árpád korban (az ÁSznt. adatai szerint). Így tehát a későbbi adatok sem támogatják az *u*-s ejtést. Mindezek alapján Szent István oklevelének scriptora a feljebb jelölés szokása miatt a név *o* hangját *u* betűvel rögzíthette. (A név későbbi adataiban felbukkanó *oo* és *ou* betűkapcsolatok feltehetőleg hosszú *ó* hangra utalnak, amely lehet nyúlás eredménye, de felveti az *apó* köznévből való képzés lehetőségét is.)

Az *Apurig u ~ o* problémája mellett kell tárgyalnunk a *Colon o* betűi mögött álló fonémákat is, hiszen az *o* és *u* hang írásában ingadozást feltételezhetünk. Mint fentebb említettük, az *o* hangot jelölhették *u* betűvel – 1055: aque, que vocatur *Culun* (DHA. 151) –, de jegyezhették *o* betűvel is, viszont hogy oklevelünkben az utóbbi érvényesül, arra enged következtetni, hogy az oklevél scriptora nem alkalmazta következetesen a feljebb jelölést.

Morzolfeu Morzol előtagja szláv közvetítéssel került nyelvünkbe **Мъrselъ ~ *Murselъ* alakban (vö. *Mursella* 'a mai Marcaltő környéki római kori város'), végsősoron az illír **murs-* 'mocsár' köznévből eredeztethető (FNESz.). Számolhatunk az *u* > *o* > *a* kétszeres nyíltabbá válással, vö. pl. uráli-finnugor **kunta* > TA.: *hodu* > *had;* 1229/: *Pulgar* > 1292: *Polgaar* > 1329: *Palagar* (E. ABAFFY 2003b: 330). Ennek keretei között a szlávból átvett **Murselъ* véghangzója elnémult, a magánhangzó-harmónia okán a második magánhangzó *o* hanggá alakult, ok-

[16] Azért nem lehetett *u* hangértéke, mert feltehetően az *apa* szó tövéből származik a személynév (FNESz. *Aparhant*), ehhez pedig egy denominális *-r* névszóképző járulhatott (MELICH: 1957: 177).

levelünk keletkezésének idejére pedig az első magánhangzó nyíltabbá vált, így megkapjuk a *Morzol* [morszol] alakot. Ki kell emelni, hogy a későbbre adatolható *Murzol* írásformák régebbi állapotot tükröznek, hiszen ebben még a **murs*- etimon *u* fonémája is megmutatkozhat, nyíltabbá válási állapot előtti alakként. Erre pedig két magyarázatot is adhatunk. Egyfelől – mint ez minden tendencia esetében elmondható – nem az egész nyelvterületen egy időben zajlott le a nyíltabbá válás, ennek alapján akár évszázadokig is ingadozhattak a nyíltabbá válás előtti és utáni állapotok. Így könnyen lehet, hogy a korabeli adatfelvétel helyén már lezajlott a folyamat, míg a későbbi *Murzol* adatot szolgáltatók körében csak később következik be. Számításba kell vennünk továbbá, hogy az *u* és *o* ejtése és írása még ingadozik, később azonban az *o* fonéma mindkét szótag magánhangzójának helyén megszilárdul, majd mindkettő nyíltabbá válik, s létrejön a mai *Marcal* alak.

Palatális *i* hangot találhatunk a *Vyssegrad*, *Cari*, *Bergeni*, *Apurig*, *Fyley* és *Hurhyda* szórványokban. *Cari* és *Bergeni* esetében hangsúlytalan helyzetben helyezkednek el, és bizonyos, hogy a két *i* már az elnémulás előtti zárt fázisban mutatkozik. Hangsúlytalan szótagban helyezkedik el az *i* az *Apurig* víznévben, aminek *-ig* [idź ~ igy] utótagja bizonyos álláspontok szerint az uráli **βete* alapszóra vezethető vissza (vö. Pelczéder 2017: 104), amiből arra lehet következtetni, hogy e szórvány *i* fonémája ősi örökség, az uráli **ë* fonémából származik. Ritkán ugyanis, de előfordul, hogy az alapnyelvi *ë* hangnak a magyarban *i* megfelelése lesz, s így létrejöhet a *víz* és az *igy* lexéma is (E. Abaffy 2003a: 125). Az ómagyar kor során az *-igy* utótagban található *i* hang labializálódik, *i* > *ü* hangváltozással *-ügy* utótag válik belőle, ezt az alakot őrzik későbbi nyelvemlékeink – 1290: Keyk*ug* (TESz.); 1434: Wyzafolo*wgy* (OklSz.); 1548: fluvium fekete *Wgh* (Pelczéder 2017: 104). Az *igy* ~ *ügy* ugyanakkor változatként összekapcsolandó, ugyanis már az ősmagyar korban is lehetett egy illabiális és egy labiális jellegű nyelvjárás, amelyek közegében megmaradt az *i* ~ *ü* kettősség (E. Abaffy 2003a: 124).

Hangsúlyos szótagban helyezkedik el az *i* fonéma a *Vyssegrad* és *Fyley* helynevekben. *Vyssegrad i* fonémája – szláv névadás lévén – szláv *i*-re megy vissza, a *Fyley i* fonémája pedig a latin *i* hangra vezethető vissza[17], majd az ómagyar korban lezajló labializáció hatással volt a fonémára, így *i* > *ü* hangváltozással kapjuk meg a név mai alakját.

A *Fyley ey* betűkapcsolata jelölhet diftongust vagy *ej* hangkapcsolatot. Amennyiben az előbbit fogadjuk el, akkor meg kell állapítanunk, hogy a *Fil* személynévhez járulhatott egy *e̯i̯* > *-é* ~ *-í* ~ *-i* birtokjel.

Végezetül áttekintjük a *Hurhyda y* betűjével jelölt hang problémáját. Könnyen hihetnénk (a veláris toldalékolás miatt), hogy a *híd* tövében ez idő tájt egy veláris *i̯*-t látunk. A veláris *i̯* ősmagyar kori helyzetét hosszú idők óta viták övezik. Meglétét általában két példával szokás igazolni: egyfelől a mai magyar nyelvben, ha a toldalék előtti palatális *i* hangot tartalmazó szótag után veláris magánhangzóval rendelkező toldalék illeszkedik *(nyilam, iszom)*, akkor ezen *i* hangról feltételezhetjük, hogy eredendően veláris *i̯* lehetett. A magánhangzó-harmóniára való

[17] Attól függően, hogy melyik etimológiát fogadjuk el. A személynév lehetséges etimológiáit l. a toldalékmorfémák tárgyalásánál (**5.** pont).

törekvésből ugyanis arra lehet következtetni, hogy ha a toldalék veláris, akkor az előtte álló tőmorféma szótagjának is velárisnak kellett lennie. Egy másik érvként e hang mellett azt szokták felhozni, hogy a vándorláskori török jövevényszavakban a török veláris *ï* a magyarba is veláris *į* hangként került át: *qïγïn* > *kijįn* > *kijin* > *kín*, amely toldalékolva *kínok, kínos, kínoz*… stb. (E. ABAFFY 2003a: 107), ez utóbbi érvet azonban a legújabb kutatások részben cáfolni látszanak. Az olyan török eredetű jövevényszavakban ugyanis, mint a *bársony, sátor, tolmács*, korábban az *o* helyére pusztán *ï* hangot rekonstruáltak, a legújabb kutatások azonban kimutatták, hogy ennek helyére *u* hang is visszakövetkeztethető, így tehát a döntő kérdés továbbra is az, hogy a finnugor, illetve ugor korból örökölhettük-e a veláris *į* hangot. Ha ugyanis igen, akkor az ősmagyar korra, valamint az ómagyar kor elejére is feltételezhető a megléte (GERSTNER 2018: 109–110; a veláris *į*-ről l. másként KIS 2005: 5–26).

Ki kell azonban emelnünk, hogy a veláris toldalékolásból nem mindig következik az, hogy a tőmorféma *i* hangja veláris gyökerű. SZENTGYÖRGYI RUDOLF rámutat, hogy a veláris *į* palatalizációjának következményeként kialakult egy olyan nyelvi mikrorendszer, amelyben az átadónyelvi palatális *i* hangok is analogikusan veláris toldalékolást kaphatnak (2013: 229). Ez azzal magyarázható, hogy a veláris *į* palatalizációja után számos szó esetében következett be olyan változás, miszerint az első szótag immár magas hangrendű, ám a toldalék veláris marad: *íjat, nyíllal*... stb. Ezt a mikrorendszert a magyarra igen jellemző magánhangzó-harmóniának le kellett volna bontania, ám ez nem történt meg. Sőt, nemcsak a valóban veláris *į* gyökerű szavak esetében maradt meg a veláris toldalékolás, hanem az analógia az eredetileg palatális *i* hangú tővel rendelkező szavaknak is veláris toldalékolást adott (SZENTGYÖRGYI 2013: 229). Minden bizonnyal ebbe a mikrorendszerbe épült be a *híd* szavunk is.

Az *Hurhyda -hyda* utótagja alán jövevényszó *(< *χīd)*. Toldalékolása veláris, az etimológiája és az ómagyar kori helyesírása azonban nem utal arra, hogy a tőhangzó valóban veláris lett volna. Szórványemlékeink zömében *y* betűvel jelölik a kérdéses hangot, szórványosan azonban (talán az ómagyar kori nyíltabbá válással összefüggésben) *e*-s alakjai is előfordulnak: 1290: Orrothlon*heda* (TESz.); 1420: Zapony*heda* (OklSz.).

Zárt *ë* hanggal találkozhatunk többek között a *Bergeni* helynévben. *Bergeni* esetében figyelembe vehetjük, hogy e szónak személynévi eredetet szokás tulajdonítani, amelyben az ótörök *ber-* 'ad, ajándékoz, férjhez ad, fizet' etimont fedezhetjük fel (FNESz.). Sok esetben nehéz eldönteni, hogy a kérdéses betű *e* vagy *ë* hangot jelöl-e, hiszen a kancelláriai helyesírás a kettő között nem tesz különbséget (BÁRCZI 1951: 88). Azonban mivel a mai *Börgönd* alakot csak *ë* > *ö* labializációval kaphatjuk meg, ezért elfogadhatjuk, hogy a hang középső nyelvállású; továbbá érdemes hozzátenni azt is, hogy a török jövevényszavak esetében gyakori az *ë* > *ö* labializáció.

Zárt *ë* hangot gyaníthatunk még a *Wesprem* második szótagjában, illetve a *Vyssegrad e* betűje mögött. Párhuzamként említhetjük a lengyel *Wyszogród* (FNESz.) középzárt *o*-ját.

Csupán a *Wesprem* szórványunkban találkozunk a nyílt *e* hanggal, ennek első *e* betűje mögött.

Minden bizonnyal legalsó nyelvállású nyílt *ä* hangot fedezhetünk fel a *Cari* szórványban. E hang korai megléte és *a* betűvel való rögzítése nem példátlan: 1195: *Parasne* 'Peresznye'; 1282: *Alek* 'Elek' (E. ABAFFY 2005: 328 – bár az *Elek* személynév korai adata őrizhet eredeti, etimologikus *ȧ*-t is). Hogy a legalsó nyelvállású *ä-t* olykor *a* betűvel jelölik, az magyarázhatja, hogy a scriptor akusztikai benyomásai szerint jegyezte a szöveget. A hang meglétét az is bizonyítja, hogy helynév törzsnévből keletkezett, amelynek etimonja a török *kär* 'óriási, roppant nagy, hatalmas' lehet (FNESz.). Konsztantinosz császár 950 körül a magyar törzsek felsorolásakor *Καρῆ* [kȧri]-ként említi a *Kér* törzsnevet (DAI. 12.). Az *a* betűvel való rögzítés mindenesetre arra is utalhat, hogy már a korai ómagyar korban is létezhetett – akár nyelvjárási jelleggel – nyílt *ä*-ző ejtés. (A kérdést bő adattárral tárgyalja BENKŐ 1998.)

Az *Avsy* szórványunkban az *av* betűkapcsolat státusa erősen problematikus. Az eddigi szakirodalom többnyire elfogadta, hogy a szórvány azonosítható a mai *Ősi* település nevével (PAIS 1928b: 172, a TESz. 3: 39 kérdőjellel vonja ide, DHA. 1: 484, ÉRSZEGI 2010: 23), így azonban választ kell találnunk arra a kérdésre, hogy miképpen jelölhet az *av* betűkapcsolat *ö* hangot. A fonéma vizsgálatához mindenekelőtt fontos kiemelni, hogy a TESz. szerint a helynévben megtalálható *ős* közszót a 18. századig rövid magánhangzóval ejthették, hosszú *ő*-vel csupán a 18. század második felétől adatolható. Ugyanakkor e feltevéshez is érdemes óvatosan viszonyulni, hiszen a magánhangzók időtartam-jelölése még a 18. században is bizonytalan lehet. Az ómagyar kori *av* betűkapcsolatok rendesen mély magánhangzók jelölői, ami az *ős* szóban hangrendi okokból kizárható.

Mivel Veszprém környéke a tárgyalt terület, ezért jogosan gondolhatnánk még, hogy az *a* betű itt szintén *ä* hangot jelöl, mint a *Cari* esetében. Ez azonban több ok miatt kizárható. Egyfelől semmi nem utal arra, hogy az *ős* szavunk vagy az ebből létrejött személynév, illetve helynév a 11. században diftongussal is ejthető lett volna. Ha mégis diftongust feltételeznénk, akkor abból hosszú *ő* hang monoftongizálódott volna. Jóval nagyobb eséllyel vehető számba a rövid *ö*-s ejtés, hiszen az ugyanezen személynévből származó *Öskü* is rövid kezdőhanggal ejtendő.

Az *ö* hang kialakulása, illetve megszilárdulása előtt más kezdőhang szerepelhetett szavunkban, ez pedig lehetett az alapnyelvi eredetű *i* – 1195: Menyi miloſtben terumteve eleve mív *ifemucut* adamut (HB.) – vagy *ü* (*i* > *ü* labializációval): 1082: In predio Clety habet ecclesia … vinitores: Texe, Besew, *Ws* et alios; 1198: IIII. mansiones libertinorum … Cozug cum IIII filiis *Vs*, Ded, Beus, Cuc; 1213/1550: *Vs* Hodnogy impetiit Maraz (ÁSznt.). Utóbbiaknál pedig már *ö* hangot is feltételezhetünk az *ü* mellett[18]. Ezt követően a szót elkezdik *eu* ~ *ev* betűkapcsolattal jegyezni: 1199: Nomen uni Cobov uxori sue Chunus filio *Euse* (OklSz.), 1200 k.: Usubu et *Eusee*… pugnare … ceperunt (An.: ÁSznt.). Az idézett betűkapcsolatok mögött már bizonyosan *ö* vagy *ő* hang állhatott; ezt támasztja

[18] A Halotti Beszéd BENKŐ LORÁND-féle olvasatában is találkozunk *u/v* betűvel jelölt *ö* hanggal: *isemucut* [isëmüköt]; *emdul* [ëmdöl] (BENKŐ 1980: 47).

alá KNIEZSA ISTVÁN is, aki megjegyzi, hogy az *ev* betűkapcsolat a 13. században nemcsak *eu̯*-t jelöl, hanem *ö* és *ő* hangot is (1952: 52). Valószínűnek tartjuk, hogy az oklevél másolói a saját koruk helyesírásának befolyása alatt álltak, amikor a szókezdő *ev* betűkapcsolatos helyesírást kívánták követni. Ebből a *v* betű a hagyománynak megfelelő, az *a* hozzákapcsolása azonban teljesen szokatlan, inkább a scriptor hibázásának tulajdonítható. Szent István korában feltehetőleg **Vsy* [Üsi] alak szerepelt az eredeti oklevélben, az átírás korára pedig lezajlott az *ü* > *ö* hangváltozás. A másolók saját koruk kiejtése és helyesírása szerint *ev* betűkapcsolatot kívántak írni, s ekkor történhetett meg az *e* > *a* betűtévesztés.

4.2. A hosszú magánhangzók feltételezett rendszere

Az *Avsy* helynév végén feltehetőleg *í* hangot rekonstruálhatunk, hiszen az *ős* közszónak (és személynévnek) az ősmagyar kor végén és az ómagyar kor elején véghangzóval kellett bírnia, amelyhez esetenként egy **-i* lativusrag vagy személynévképző, esetleg helynévképző járult. Az így létrejött **ei̯* diftongus legkésőbb Szent István korára monoftongizálódott. Az *í* > *i* rövidülés a 13–14. századra tehető.

A hosszú magánhangzók közül az *á* jelenlétét is feltehetjük az *Hurhyda* és a *Vyssegrad* helynevekben. Az E/3. *-a* birtokos személyjel az Árpád-kor elején még hosszú lehetett, ezért az *Úrhida* helynév ejtése is *Úrhidá*-ként rekonstruálható. BENKŐ a KTSz. olvasatában (1980: 50–51) *á* ~ *ȧ* olvasati alternatívát ad erre a morfémára, de a szövegemlék legalább másfél-két évszázaddal későbbről való. – Mint azt a korábbiakban már tárgyaltuk, a *Visegrád* kétségtelenül szláv névadás eredménye, az eredeti nevet KISS LAJOS **Vyšegradъ* formában rekonstruálja (FNESz.). Ugyanakkor KRISTÓ GYULA rámutatott, hogy a *-grád* végződésű helyneveink csak valamely délszláv nyelvből, leginkább a bolgárból kerülhettek a magyar nyelvbe (1986: 35), e délszláv nép pedig feltehetően hosszú magánhangzóval, *á*-val ejthette a szót, l. szb.-hv. *Višegrād* (FNESz.). Mivel pedig a magyarság már az ősmagyar kor óta ismerte a hosszú *á* hangot, így nem okozhatott gondot e helynév *á*-val történő ejtése.

4.3. Diftongusok az eredeti oklevél szórványaiban. Eredeti oklevelünkben a *Morzolfeu* és *Fyley* szórványokban találkozhatunk diftongussal. Mindemellett ki kell emelni, hogy az +1257/1263 u. átiratban jegyzett *Sool* alak az eredeti oklevélben – már ha egyáltalán szerepelt e helynév az eredetiben – minden bizonnyal vagy két (ill. hosszú) magánhangzóval, vagy diftongussal hangozhatott első királyunk korában. Mivel azonban a helynév egy utólag hozzátoldott rétegben jelenik meg, ennek diftongusát még hipotetikusan sem rekonstruálom az eredeti oklevél hangkészletébe.

A *Fyley* szórványban *ei̯* diftongussal (vagy *ej* szóvéggel) találkozhatunk. A személynév *e* szóvégi vokálisához egy *-i (~ -j)* toldalék járult. A szóvégi *e* és a toldalék diftongusban egyesült, a diftongusból később *é* hang jött létre, majd ez a 13–14. századra megrövidült.

Az *eu̯* diftongussal a *Morzolfeu* szórványunkban találkozhatunk. A *fej* ~ *fő* szavunk ősi örökség, amely az ómagyar korra *feγ* alakot nyer (TESz.), a *γ* még az ómagyar korban *u̯* hanggá vokalizálódik, így létrejön az oklevelünk korában is megfigyelhető *eu̯* diftongus.

4.4. A mássalhangzók feltételezett rendszere

2. táblázat
Az eredeti oklevél mássalhangzóinak feltételezett rendszere

	Zárhangok	Nazálisok	Spiránsok	Affrikáták	Likvidák
Bilabiális	*p – b*	*m*	*β (~ v)*		
Labiodentális			*f-*		
Dentialveoláris	*d*	*n*	*sz*		*l, r*
Posztalveoláris			*s*		
Palatális				*dź́s (~ gy)*	
Veláris	*k – -g*		*χ-*		

A mássalhangzók mai rendszerével összevetve az eredeti oklevél szórványaiból hiányzik a *t,* az *ny*, a *j,* a *z* és a *cs* hang[19], melyek ugyan biztosan megvoltak az ómagyar kori mássalhangzórendszerben, gyér szórványanyagunkban azonban nem tűnnek fel. Később alakulnak ki vagy szilárdulnak meg a *ty, gy, v, zs, h, c, dz* és a *dzs* hangok. E fejezetben csupán a problémákba ütköző mássalhangzókat tárgyalom.

Ha a *Hurhyda* helynevünk valóban mássalhangzóval kezdődne, akkor ez csakis *χ* hang lehetne, hiszen a *χ* > *h* változás csak a 11–13. század között zajlik le (Gerstner 2018: 113–114), bizonyára oklevelünk keletkezése után. Ebből kifolyólag a *-hida* utótag biztosan veláris zöngétlen spiránssal hangzik (alán *χ* hangra rekonstruálható), ám az előtag *χ* kezdőhangjában nem lehetünk biztosak. Az *úr* szavunk eredete bizonytalan, forrásainkban azonban nem találunk olyan példát, ahol *χ* kezdőhanggal szerepelne e szó: az EWUng. finnugor **ur*ɜ alapszót feltételez; 1015: ab occidente (…) *Vr* hatara (DHA. 1: 78); 1075/1124/1217: keres*tur* (TESz.); 1195: Wimagguc *uromc* iʃten kegilmet (HB.); 1270: *Vr* (FNESz.). Mivel az oklevelünk *Hurhyda* szórványa az *úr* szó egyik legrégibb írásos emléke, nem zárhatjuk ki annak a lehetőségét, hogy az alapszó, illetve helynév alkalmi jelleggel (térbeli és időbeli korlátokkal) protetikus hanggal bővült. Az *uszít* igének is volt *h* szókezdős alakváltozata: 1568: az ebeketis utanna *huzettsa;* 1591: *Huzitsatok* (TESz.), ám az *uszít* alapja feltehetően az *u* ~ *hu* indulatszó (TESz.), kettőssége ezzel magyarázható. Mivel a szóeleji mássalhangzónak nincs etimológiai magyarázata, és a történeti és tájnyelvi adatok sem szólnak e szókezdet mellett, ezért minimálisnak tekintem annak a lehetőségét, hogy ez a *h* hangértékkel rendelkező betű lenne.

Számolhatunk ugyanakkor hangérték nélküli *h*-val. Tóth Valéria értekezett a „hangérték nélküli" *h* betűkről, amelyeket pusztán írássajátosságoknak nevez, s néhány példát is felhoz – *her* (ér)*, herdeu* (erdő)*, herestwyn* (eresztvény) – (2004: 325). Szép számmal bukkanhatunk ugyanakkor ilyen néma *h*-kra a régi magyar személynevek írásos alakjaiban is. Az ÁSznt. többek között felhozza a *Hunuca ~ Unuca; Huranus ~ Uranus* kettősséget, de szemléletes példa a *Hocus, Okus, Ucus*

[19] És hiányzik a korai ómagyar korban még jelen levő *-γ-*, ennek hiánya szintén szórványaink csekély számának rovására írható.

'okos' név is. Valószínű, hogy szórványunk esetében is erről van szó, s a későbbi másolók nem tudtak mit kezdeni vele, nem tudták értelmezni a kezdőbetűt, ezért tévesen átjavították *Luhida* és *Cuhida* alakká, hogy értelmet adjanak ('Lóhida' illetve 'Kőhida') a helynévnek. Mivel azonban mindhárom átirat szórványának kezdőbetűje eltérő és korrekción esett át (DHA. 52), ezért azzal is számolnunk kell, hogy talán a scriptor vagy a másoló tévedett a helynév rögzítése során, s tévedésből jegyezte le a szóeleji mássalhangzót.

Az *Apurig -ig* utótagja – mint azt már korábban is tárgyaltam – bizonytalan eredetű, s hangtörténeti változásai problémákat vetnek fel, mindazonáltal a *g* betű mögött valószínűleg *dź*s ~ *gy* hangot kell feltételeznünk. A kihalt *igy* ~ *ügy* legnagyobb valószínűség szerint az uráli **βete* 'víz' alapszóra vezethető vissza (l. PELCZÉDER 2017: 104 is), ebből jött létre szóhasadással, feltehetően az ugor vagy a korai ősmagyar korban. Az így létrejött szó a *víz* alakváltozataként létezhetett, majd a víznevek utótagjaiban bukkant fel (SzófSz., TESz., EWUng.). Az *-igy* ~ *-ügy* alakhoz vezető úton a szókezdő *β*-nek el kellett tűnnie, ez azonban nem példátlan a nyelvtörténetben – 1195: *Wimagguc* uromc iſten kegilmet ez lelic ert (HB.); és még *viola* > *ibolya; Vigor* > *Igar* (PELCZÉDER 2017: 104). A tőbelseji *z* ~ *d* váltakozásra is bőven találunk példát: *bűz* ~ *büdös, vizes* ~ *vides, ízes* ~ *édes, ez/az* ~ *ide/oda.* Erre a *z* ~ *d* váltakozásra, illetve *d* > *gy* változásra HONTI LÁSZLÓ ad bővebb hangtörténeti magyarázatot (HONTI 2018: 23).

A *Sool* helynév az egyházi latin közvetítéssel a nyelvünkbe került *Saul* személynévből ered, felvethető azonban, hogy az oklevél keletkezésének idejében ennek *l* betűje *l* vagy *l'* hangot jelöl. Az *l* > *l'* palatalizáció zömmel az ómagyar kor közepére tehető, oklevelünk azonban az ómagyar kor elején íródott, így valószínűleg Szent István korában még nem érintette a változás a szórványt. Első királyunk korában – ha valóban szerepelt az eredeti oklevélben is – még *l* hangként ejtették, a palatalizáció felbukkanása a 13. század első felétől adatolható: 1237–1240: *Salya* (KNIEZSA 1952: 32) –, s csak a 14. századra terjed el: 1327 e.: *Soly* (FNESz.); 1372: „Es ad *folÿo* vyzett es kutforraſſokot ynnotok" (TESz.). Mindenesetre az bizonyos, hogy a szórvány az átírás korára datálható, ekkorra pedig már palatalizálódhatott a benne levő *l* hang.

5. Az oklevél szórványainak toldalékmorfémái. Oklevelünk szórványai mondattani vizsgálat alá nem vethetők, ugyanis magyar mondatok nem szerepelnek benne, ellenben van három olyan szórvány, amelyen toldalékmorfémát találunk.

Az egyik ilyen szórvány a *Fyley*. A személynévből származó helynévnek két etimonja is elképzelhető: a *fül* köznév és a *Philippus* személynév (FNESz. *Filkeháza*). Utóbbit fogadja el N. FODOR JÁNOS, aki kiemeli, hogy míg a *Fil* személynév igen ritka, addig az ebből képzett *File* már gyakori, végsősoron egyházi személynév (2010: 95). SLÍZ MARIANN Anjou-kori személynévtára sem a magyar, sem a latin származtatást nem zárja ki, szókezdő *f* betűvel a magyar *fül* szóból vezeti le (2011: 136–137), *ph*-s helyesírással a latin *Philippus* személynévből származtatja (2011: 429). Mindazonáltal tudjuk, hogy az *f* hang helyesírása *f* ~ *ph* ingadozást mutat, így a *Philippus* névből származó *File* alak írható szókezdő

f betűvel és *ph* betűkapcsolattal is. Amennyiben a *fül* köznévből származó személynév a helyes származtatás, úgy számolnunk kell vele, hogy az ómagyar kor elején, 1075-ben például *Filu* alakban ismeretes (TESz.). A közszói *fül* etimonnal ugyanakkor a továbbiakban nem számolunk, sokkal valószínűbbnek tűnik ugyanis, hogy a *Philippus* latin személynévből eredeztethető a helynév alapjául szolgáló magyar személynév. Az ómagyar korban az idegenből átvett személyneveket gyakran pusztán az első szótagjukra rövidítették *(Fil)*, s valamilyen becézőképzővel látták el (esetünkben az *-é* > *-ë* > *-e* vagy *-ej* képzővel), így a *Philipp(us)*-ból megkapjuk a *File* alakot (PAIS 1925: 109–112; N. FODOR 2010: 95).

Feltehetően ilyen változásokon ment keresztül az *Avsy* szórvány utolsó magánhangzója is. A helynév valószínűleg az *Ős* személynévre vezethető vissza, amelynek közszói eredete van (FNESz.), azonban az ómagyar kor elején mind a közszónak, mind a személynévnek véghangzóval kellett bírnia, vö. pl. 1138: *Esu* (TESz.). A szónak volt *i* ~ *ü* szabad és *e* ~ *ë* kötött végvokálisa, ezen *e* fonémához járult az *-i̯* lativusrag vagy személynévképző, esetleg helynévképző, ami ebben az esetben később nem *é* hanggá, hanem *í*-vé monoftongizálódott. A palatális hangrendű szavakban ugyanis mindig *é* vagy *í* változatok találhatók, és nem példátlan, hogy ugyanazon nyelvemléken belül mindkét változat előfordul, ahogyan azt a HB.-ben is látjuk a birtokos személyjel kétféle realizációjaként: *gimilc**e** tvl*; *lilk**i** ert* (E. ABAFFY 2003b: 338). E hosszú *í* a 13–14. században – csakúgy, mint az *é* – lerövidül, így létrejön a későbbi *i* ~ *ë* ~ *e* szóvég.

A *Hurhyda* helynév utótagja az alán eredetű *híd* jövevényszó ómagyar kori birtokos személyjeles alakja, a *hidá* (TESz.). Az eredeti oklevélben minden bizonnyal *á* hangot kell feltételezni a helynév végén, ami csak később, a 13–14. században rövidült *a* hanggá.

6. Az eredeti oklevél szórványainak hangjelölése. Az alábbi táblázat kizárólag oklevelünk szórványanyaga alapján készült, s minden jegyzésmód mellé csupán egy példát állítottam.

3. táblázat
A rekonstruált szórványok hangjelölési rendszere

Jel	Hang
a	ä: *Cari* [Käri] å ~ a: *Apurig* [Åporidzs ~ Aporidzs] á: *Hurhyda* [Urχidá]
b	b: *Bergeni* [Bërgëni]
c	k: *Colon* [Kolon]
d	d: *Hurhyda* [Urχidá]
e	e: *Wesprem* [βeszprëm] ë: *Bergeni* [Bërgëni]
ey	ei̯: *Fyley* [Filei̯]
eu	eü̯: *Morzolfeu* [Morszolfeü̯]

f	f: *Morzolfeu* [Morszolfeu̯]
g	g: *Bergeni* [Bërgëni] dźs ~ gy: *Apurig* [Ȧporidźs ~ Aporigy]
h	χ̣: *Hurhyda* [Urχ̣idá]
i	i: *Apurig* [Ȧporidźs]
l	l: *Morzolfeu* [Morszolfeu̯]
m	m: *Morzolfeu* [Morszolfeu̯]
n	n: *Bergeni* [Bërgëni]
o	o: *Colon* [Kolon]
p	p: *Apurig* [Ȧporidźs]
r	r: *Hurhyda* [Urχ̣idá]
s	s: *Vyssegrad* [βisëgrád] sz: *Wesprem* [βeszprëm]
u	u: *Hurhyda* [Urχ̣idá] o: *Apurig* [Ȧporidźs]
v	β ~ v: *Vyssegrad* [βisëgrád ~ Visëgrád]
w	β ~ v: *Wesprem* [βeszprëm ~ Veszprëm]
y	i: *Hurhyda* [Urχ̣idá]
z	sz[20]: *Morzolfeu* [Morszolfeu̯]

Mint arról már szó esett, az ómagyar kor korai nyelvemlékeit igen nehéz helyesírás-történeti elemzések alá vetni, hiszen – noha Szent István korában honosul meg hazánkban a királyi kancellária (Kniezsa 1952: 9) – egységes helyesírásról még hosszú időn keresztül nem beszélhetünk. Éppen ezért következetességet nem várhatunk el, sőt, gyakran ugyanazon nyelvemlékeken belül is eltérő hangjelölési gyakorlatokat tapasztalhatunk. Emellett azért is kell óvatosan eljárnunk a helyesírás-történeti vizsgálatokkal, mert az eredeti diploma nem maradt korunkra, csupán átiratokból ismerjük, és bár egy korábbi szakaszban megkíséreltem elválasztani egymástól a kronológiai rétegeket, így is könnyen előfordulhat, hogy egy Szent István korához közelinek vélt szórvány valójában az átirat korához közelítő helyesírási állapotot tükröz. Végezetül azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy általános következtetéseket csak igen korlátozottan lehet levonnunk, gyér szórványanyagunk ugyanis ezt csak nagyon mérsékelten teszi lehetővé.

Ha a szórványaink hangjelöléseit tanulmányozzuk, akkor – miként ez a fentebbi táblázatban is látható – az *u* betű *u* és esetleg *o* hangot jelöl, abban az esetben azonban, ha a betűkapcsolat második tagjaként jelenik meg, akkor a félhangzó hangértéke már *u̯*.

[20] Az *sz* > *c* affrikálódásról a *Marcal* esetében csupán a 14. századtól vannak adataink – 1332–1337: *Marchali* (FNESz. *Marcali* alatt); 1380: *Marchalteu* (FNESz. *Marcaltó* alatt) –, így tehát Szent István korában, de valószínűleg még az átiratok korában is *sz* hanggal lehetett ejthető a helynév.

Felfedezhetünk egy esetleges rendszerszerűséget az *i* hangok jelölésére. Hét (és ha az *Avsy* hosszú *-í* hangját is figyelembe vesszük, akkor nyolc) előfordulásából ötször *y* betűvel lett rögzítve, háromszor pedig *i* betűvel. Talán szabályosságot fedezhetünk fel a hang helyzetének szempontjából: hangsúlyos helyzetben mindig *y* betűt látunk (*Vyssegrad*, *Fyley, -hyda*), hangsúlytalan helyzetben – ha nem toldalékról van szó – pedig *i* betűt *(Cari*, *Bergeni*, *Apurig),* ez a megállapítás azonban csak akkor helytálló, ha az *Apurig -ig* utótagja ekkor már nem élhet önálló lexémaként, csak víznevek utótagjaként, hangsúlytalan helyzetben. Mint arról már szó esett, az *-i* lativusrag vagy személynévképző pedig *y* betűvel van jelölve. Hogy azonban ez egy tudatos és következetes döntése volt a scriptornak, azt nem állíthatjuk biztosan, hiszen az oklevelünk gyér szórványanyaga ezt nem engedi meg.[21]

Bilabiális zöngés spiránssal (amely bizonyos szavakban már *v*-vel is váltakozhatott) két esetben találkozunk, mindkét esetben más betűvel rögzül. A *v* és *w* betű kettőssége nem meglepő, írástörténetünk kezdetén a *β*, *u* és *ü* hangot egyaránt jelölték *u, v* és *w* betűvel. Ez azonban nem hangjelölési sajátosság, hanem paleográfiai, hiszen nem bírtak hangmegkülönböztető funkcióval: „kezdetben teljes szabály nélkül mind a három hang jelölésére vegyesen alkalmazták" (Kniezsa 1952: 15).

Korábban már szó esett a *Cari c* betűjének problematikájáról. Kniezsa rámutat, hogy a 11. század első felében még kialakulóban volt egy olyan szabály, amelynek alapján ha a *k* hangot követő magánhangzó veláris, akkor a *k* hangot jelölő betű *c*, amennyiben pedig palatális magánhangzó követi, akkor *k* betűvel jelölendő (1952: 20). Korompay Klára is kiemeli, hogy a *c* betű *k* hangértékben *e, é, i, í* előtt nem szerepelhet a középkori latin kiejtés sajátosságai miatt (2003: 284). Az *a* betű itt minden bizonnyal *ä* hangot jelöl, ami palatális, ennek értelmében pedig nem *c*, hanem *k* betűt várhatnánk el. Az *ä* hang *a* betűvel való jelölése azonban arra utalhat, hogy a scriptor nem a hangok, hanem a betűk síkján alkalmazta a szabályt, ugyanakkor tudvalevő, hogy az *ȧ* és *ä* fonetikai helyzete, illetve hangbenyomása igen közeli (E. Abaffy 2003b: 328). Így a középkori latin kiejtés miatt kialakult hagyomány okán az *a* betű elé a megszokott módon *c* betűt jegyzett, nem véve figyelembe a mögötte álló hang palatális jellegét.

Ha egy oklevél szórványanyagát helyesírás-történeti szempontok alapján vizsgáljuk, akkor nem elhanyagolható kérdés az sem, hogy ki, illetőleg milyen nemzetiségű volt az oklevél scriptora. Más hangjelölési szabályokat követ ugyanis egy itáliai, egy francia és egy német scriptor, különböző kancelláriáknak különböző hagyományai vannak. Erre a mi oklevelünkben is akad példa, az *sz* hang *z* betűvel történő jelölése ugyanis korabeli német sajátosság (Korompay 2003: 284), ami nem is meglepő, figyelembe véve, hogy oklevelünk auctora a történészek álláspontja szerint Heribert C.

Oklevelünk a hosszú magánhangzókat nem különbözteti meg a rövidektől, az *á* hangot *a* betűvel rögzíti, az *í*-t *y* betűvel jelöli. (A *Sool* kettőzött *oo* betűje

[21] Sőt, a pannonhalmi alapítólevél scriptorának szintén Heribert C-t tartják, abban a forrásban pedig a rendszerszerűség nem figyelhető meg.

valószínűleg hosszú *ó* hangot jelöl, ezt azonban dolgozatomban nem tekintem relevánsnak, mert e szórvány mindenképpen az átírás korának helyesírását tükrözi, nem pedig Szent István koráét.)

7. Összegzés. Dolgozatomban arra vállalkoztam, hogy Szent István király veszprémi püspökség számára kiállított adománylevelét – ami csupán átiratokban maradt korunkra – meghatározott nyelvtörténeti szempontok alapján vizsgálat alá vessem, ennek keretei között a diploma szórványanyagából hangtörténeti, helyesírástörténeti és morfológiai tanulságokat kívántam levonni. Az oklevél átírt jellege miatt azonban az elemzések előtt meg kellett határoznom a vizsgálandó szórványok kronológiai besorolását. A kronológiai meghatározás eljárásában irányadó volt számomra a SZŐKE MELINDA munkájában (2015) kifejtett módszertan, ennek alapján az átiratok lejegyzéseiben mutatkozó egyezések és különbségek szerint igyekeztem feltárni az átiratok jellemző jegyeit. Így tehát a kronológiai meghatározást a következő szempontok mentén végeztem el: 1. Az egyik legfontosabb szempont a hangjelölés vizsgálata, ebben pedig KNIEZSA ISTVÁN munkái voltak nagy segítségemre. Ennek alapján tudható például, hogy a *Morzolfeu -u* betűs alakja a releváns és nem a *w*-s. – 2. Segítségemre volt a toldalékmorfémák vizsgálata, ennek alapján például feltételeztem, hogy az *Avsy* és a *Fyley* utolsó betűje ugyanazon képzővel bír. Tudjuk, hogy a *Fyley* helynév mai neve *Füle,* a *Fyseu* előfordulás tehát kizárható. – 3. A helynevek mai alakjait is segítségül hívtam. Például ha tudjuk, hogy a helynév mai alakja *Börgönd*, akkor ebből arra következtethetünk, hogy a *Beren* alak kizárható. – 4. Természetesen etimológiai szempontokat is figyelembe kellett venni. Így tehát feltételezhető, hogy az *Apurig -ig* utótagja az alapnyelvi **ßete* lexémára rekonstruálható *-igy ~ -ügy*, ennek értelmében az *-is* végződésű alak kizárható. – 5. Mindezek mellett egyes kérdések eldöntésében az is előremutatónak bizonyult, hogy összehasonlítottuk: az adott személynév, helynév vagy köznév más korabeli oklevelekben milyen alakban, helyesírással jelenik meg. A *híd* szót az OklSz. a 13. század második feléig szinte kizárólag *y* betűvel adatolja, amiből arra lehet következtetni, hogy esetünkben is az *y*-nal írt alak az eredetibb.

Az alábbi táblázatban a három átirat szórványainak előfordulásai láthatók, közülük félkövérrel jelölöm azokat, amelyeket a fenti módszer alapján Szent István korára datáltam:

4. táblázat
A szórvány-előfordulások összesítése

IV. Béla korára datált átirat (+1257/1263 u.)	Tihanyi konvent átirata (1295 körül)	Tihanyi konvent átiratának másolata (1469)	A Szent István korabeli helynevek hangtani rekonstrukciója
Cari	**Cari**	**Cari**	[Käri]
Colon	**Colon**	**Colon**	[Kolon]
Avsy	Avsi	Avsi	*[Üsi]

Beren	**Bergeni**	**Bergeni**	[Bërgëni]
Morzolfew	**Morzolfeu**	**Morzolfeu**	[Morszolfeu̯]
Apurig	Aperig	Apuris	[Ȧporidźs ~ Ȧpuridźs ~ Aporigy]
Fyley	Fyseu	Fyseu	[Filei̯ ~ Filej]
Hurhyda	Luhida	Cuhida	[Urχidá]
Wesperen	**Wesprem**	**Wesprem**	[βeszprëm ~ Veszprëm]
Vyssegrad	Wsagrad	Wsagrad	[βisëgrád ~ Visëgrád]
Sool	–	–	*[Saul]

Célom az volt, hogy bemutassam, a kronológiai besorolás során meghatározott és kiemelt alakok értelmezhetők és elemezhetők az eredeti, már elveszett oklevél korára. Ennek alapján új hangtörténeti, morfológiai, helyesírási következtetésekkel kívántam gazdagítani ezt az egyébként adatszegény kort, a korai ómagyart. E módszer kipróbálható más korai ómagyar kori interpolációban ránk maradt okleveleken is.

Egyetértek tehát azok álláspontjával, akik szerint kellő óvatossággal és egy kifejezetten ilyen jellegű oklevelekre kidolgozott módszerrel az átiratban, hamisítványban vagy interpolációban ránk maradt diplomákat is integrálni lehet a nyelvtörténeti kutatásokba. Az általam elvégzett kronológiai besorolással, majd az ezt követő elemző vizsgálatokkal igyekeztem bővíteni az egyébként igen adathiányos korai Árpád-kor korpuszát, illetőleg a levont következtetésekkel kívántam hozzájárulni a nyelvtörténeti diskurzushoz.

Kulcsszók: szórványemlék, interpolált oklevél, szórványrekonstrukció, korai ómagyar kor.

Hivatkozott irodalom

E. Abaffy Erzsébet 2003a. Hangtörténtet. Az ősmagyar kor. In: *MNyt*. 106–128.

E. Abaffy Erzsébet 2003b. Hangtörténet. Az ómagyar kor. In: *MNyt*. 301–351.

ÁSznt. = Fehértói Katalin, *Árpád-kori személynévtár 1000–1301*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2004.

Bárczi Géza 1951. *A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék*. Nyelvészeti Tanulmányok 1. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Bárczi Géza 1962. A finnugor zárhangok ősmagyar kori történetéhez. *Magyar Nyelv* 58: 1–10.

Benkő Loránd 1980. *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Benkő Loránd 1998. Az ómagyar nyílt *e* hangszínéről. In: Hajdú Mihály – Keszler Borbála szerk., *Emlékkönyv Abaffy Erzsébet 70. születésnapjára.* ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárási Tanszéke, Budapest. 21–28.

DAI. = VII. Bíborbanszületett Konstantinos: De administrando imperio. [A birodalom kormányzásáról.] In: Moravcsik Gyula, *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 30–51.

DHA. = *Diplomata Hungariae antiquissima*. *Accedunt epistolae et acta ad historiam Hungariae pertinentia. 1. Ab anno 1000 usque ad annum 1196.* Edendo operi praefuit Georgius Györffy. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992.

EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* 1–2. Hrsg. Loránd Benkő. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993–1995.

Érszegi Géza 1986. Oklevéltan. In: Kállay István szerk., *A történelem segédtudományai*. Budapest, ELTE Bölcsészettudományi Kar. 12–28.

Érszegi Géza 2010. I. (Szent) István adománylevele. In: Hermann István – Karlinszky Balázs szerk., *Megyetörténet. Egyház- és igazgatástörténeti tanulmányok a veszprémi püspökség 1009. évi adománylevele tiszteletére*. A Veszprém Megyei Levéltár kiadványai 22. Veszprém. 9–32.

FNESz. = Kiss Lajos, *Földrajzi nevek etimológiai szótára* 1–2. 4., bővített és javított *kiadás*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988.

Gerstner Károly 2018. Hangtörténet. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc szerk., *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*. Tinta Kiadó, Budapest. 103–128.

P. Hidvégi Andrea 1955. Adalékok Anonymus nyelvjárásához. *Magyar Nyelv* 51: 17–23.

Hoffmann István 2007. *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás. A régi magyar helynevek vizsgálatának alapkérdései*. Akadémiai doktori értekezés. Debrecen.

Honti László 2018. Ősmagyar hangtörténeti talányok 2. U/FU/Ug **-t-* > ősm. **-δ-* > **z* > *m. -d(-) ~ -z(-)*. *Magyar Nyelv* 114: 23–43.

Karlinszky Balázs 2016. A veszprémi székeskáptalan 1082. évi birtokösszeírását tartalmazó hamis oklevél keltezése. *Forráskutatás és Történeti Segédtudományok* 23: 65–85.

Kis Tamás 2005. A veláris *į* a magyarban. *Magyar Nyelvjárások* 43: 5–26.

Kis Tamás 2013. A „palatális" *dź*s a magyarban. In: Benő Attila – Fazakas Emese – Kádár Edit szerk., *„...hogy legyen a víznek lefolyása...". Köszöntő kötet Szilágyi N. Sándor tiszteletére*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár. 267–295.

Kniezsa István 1928–1929. A magyar helyesírás a tatárjárásig. *Magyar Nyelv* 24: 188–197, 257–265, 318–327, 25: 27–34.

Kniezsa István 1952. *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Korompay Klára 1991. A névszójelezés. In: Benkő Loránd főszerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana* 1: 259–282.

Korompay Klára 2003. Helyesírás-történet. Az ómagyar kor. In: *MNyt.* 281–300.

Kristó Gyula 1986. A Kárpát-medence *-grad ~ -grád* utótagú helyneveiről. *Névtani Értesítő* 11: 31–41.

Melich János 1957. A denominalis *-r* névszóképző. *Magyar Nyelv* 53: 177–178.

MNyt. = *Magyar nyelvtörténet.* Szerk. Kiss Jenő – Pusztai Ferenc. Osiris Kiadó, Budapest, 2003.

N. Fodor János 2010. *A Felső-Tisza-vidék késő középkori személyneveinek szótára (1401– 1526)*. Magyar Névtani Értekezések 3. ELTE BTK Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, Budapest.

Németh Gyula 1940. 1055: Kangrez. *Magyar Nyelv* 36: 326–327.
OklSz. = *Magyar oklevél-szótár. Régi oklevelekben és egyéb iratokban előforduló magyar szók gyűjteménye. Pótlék a Magyar nyelvtörténeti szótárhoz / Lexicon vocabulorum Hungaricorum. In diplomatibus aliisque scriptis quae reperiri possunt vetusto.* Gyűjt. Szamota István. Szótárrá szerk. Zolnai Gyula. Hornyánszky, Budapest, 1902–1906.
Ortvay Tivadar 1882. *Magyarország régi vízrajza a XIII-ik század végéig* 1. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó-Hivatala, Budapest.
ÓmOlv. = *Ó-magyar olvasókönyv.* Szerk. Jakubovich Emil – Pais Dezső. Danubia, Pécs, 1929.
Pais Dezső 1925. A lat. *Philippus* magyar származékai. *Magyar Nyelv* 21: 109–114.
Pais Dezső 1928a. Szórvány-nyelvemlék, szöveg-nyelvemlék. *Magyar Nyelv* 24: 338–340.
Pais Dezső 1928b. *Ősbő*. Az anonymusi honfoglaláshagyomány hiteléhez. *Magyar Nyelv* 24: 92–95; 169–175.
Pelczéder Katalin 2017. Az *igy ~ ügy* lexéma problematikája. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 13: 103–116.
Piti Ferenc 1999. A veszprémi püspökség adománylevele. In: Kristó Gyula szerk., *Az államalapítás korának írott forrásai*. Szeged. 95–99.
Sarnyai Vivien 2022. A szövegbe illesztés módjai Szent István Veszprémi püspükségnek kiállított adománylevelében. *Névtani Értesítő* 44. (Megjelenés előtt.)
Sárosi Zsófia 2003a. Morfématörténet. Az ősmagyar kor. In: *MNyt.* 129–172.
Sárosi Zsófia 2003b. Morfématörténet. Az ómagyar kor. In: *MNyt*. 352–370.
Slíz Mariann 2011. *Anjou-kori személynévtár (1301–1342)*. Históriaantik Kiadó, Budapest.
Szegfű Mária 1992. A névszóképzés. In: Benkő Loránd főszerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana* 2: 268–320.
Szentgyörgyi Rudolf 2008. A Tihanyi alapítólevél *kangrez* szórványáról. *Helynévtörténeti tanulmányok* 3: 29–52.
Szentgyörgyi Rudolf 2009. Terminológiai széljegyzet a Tihanyi alapítólevél kétnyelvű helymeghatározásaihoz. *Magyar Nyelv* 105: 62–68.
Szentgyörgyi Rudolf 2010a. A nyelvi kölcsönhatás nyomai korai ómagyar okleveleinkben. In: É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila szerk., *Nyelvelmélet és kontaktológia*. Piliscsaba 71–86.
Szentgyörgyi Rudolf 2010b. Helynevek beillesztése korai latin nyelvű okleveleink szövegébe. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 5: 33–45.
Szentgyörgyi Rudolf 2013. Analógia – diakrón szemmel. In: Kádár Edit – Szilágyi N. Sándor szerk., *Analógia és modern nyelvleírás*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár. 215 – 234.
Szentpétery Imre 1903. A veszprémi püspökség alapítólevele. *Századok* 37: 297–307.
SzófSz. = Bárczi Géza, *Magyar szófejtő szótár.* Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1941.
Szőke Melinda 2015. *A garamszentbenedeki apátság alapítólevelének nyelvtörténeti vizsgálata.* A Magyar Névarchívum Kiadványai, 33. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. Benkő Loránd. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976. + *Mutató.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984.

THOROCZKAY GÁBOR 2016. *Ismeretlen Árpád-kor. Püspökök, legendák, krónikák*. L'Harmattan, Budapest.
TÓTH VALÉRA 2004. Az inetimologikus mássalhangzók a régi magyar helynevekben. *Magyar Nyelv* 100: 321–331.
WICHMANN GYÖRGY 1927. Magy. *igy, ügy* 'fons; aqua, fluvius'. *Magyar Nyelv* 23: 353–354.

St. Stephen's donation charter of the episcopate of Veszprém as a source of the history of the Hungarian language

There are negligible authentic remnants from the early periods of the Hungarian language, because a significant part of the charters did not survive the ages in their original form. However, if an appropriate method is applied to the research of these interpolated charters, it is possible to enrich the field of historical linguistics with valuable new sources. St. Stephen's donation charter of the episcopate of Veszprém from 1009 survived only in an interpolated form; however, if the remnants are categorized with linguistic analysis in a proper chronological layer, the original charter's corpus of remnants is possible to be reconstructed by the comparison of transcriptions. The main focus of the paper is the reconstruction of the corpus of remnants of the lost but original charter of St. Stephen, as well as an analysis of the reconstructed data from a morphological, phonemic, and historical orthographic point of view.

Keywords: early remnant, early document, deed of foundation of the episcopate of Veszprém, geographical names, historical toponyms.

SARNYAI VIVIEN
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Egy nyelvtörténész gondolatai a rovás kutatásáról egy 2021-ben megjelent könyv kapcsán

Benkő Elek – Sándor Klára – Vásáry István, A székely írás emlékei*

1. A rovásírás(ok) kutatása sok évtizeden át az elszigeteltség és a gyanakvó elutasítás állapotában volt. Ennek talán leginkább szembeszökő példája, hogy 2009-ben az OSZK Látjátok feleim című nagyszabású nyelvemlék-kiállításán a rovásemlékek, illetőleg a Benkő Elek, Sándor Klára és Vásáry István által szerkesztett könyv terminológiája nevezi, a székely írás emlékei az említés erejéig sem jelentek meg. (Engedtessék meg, hogy a továbbiakban a két terminust szinonimaként használjam.) A korábbi, hazánkban tapasztalható óvakodó magatartáshoz képest átütőerejűnek bizonyult az MTA őstörténeti konferenciája 2013-ban, amelyen a rovásírás tárgyalása a hagyományőrzés témakörén belül kapott helyet. Ez az esemény mégsem volt előzmény nélküli. Az 1900-as évek utolsó negyedében templomok restaurálása vagy ásatások során több rovásemlék került elő Erdély területén (Vargyas, Székelydálya, Dálnok, Berekeresztúr stb.), amelyekről Benkő Elek rendre tudósított a Magyar Nyelv számaiban, Sándor Klára pedig kiváló monográfiát írt a Bolognai emlékről. Ennek megfelelően az említett őstörténeti konferencia mérföldkőnek számít. Ez a konferencia lehetett az a szikra, amely a gondolat megfogalmazásához vezetett, majd megvalósítandó programmá vált: egy olyan nagy összefoglaló munkának a megjelentetése, amely méltó lesz Sebestyén Gyula 1915-ös monográfiájához. Az így létrejött impozáns, albumszerű kiadvány komoly érdeklődésre tarthat számot: összefoglalása annak, amit a rováskutatással kapcsolatban a Magyar Tudományos Akadémiához kötődő kutatók erdélyi kollégáikkal, és a két háború közötti tudósok addigi munkásságának eredményeire építve publikáltak. Ebben a rövid visszatekintésben érdemes egy pillantást vetni arra, hogy a tudomány melyik területeiről kerültek ki a rovásemlékeknek, vagyis magyar nyelvű szövegeknek – nyugodtan mondhatjuk: nyelvemlékeknek – a megfejtői. Ezek a kutatók kiváló néprajzosok, turkológusok, régészek szűk köre. Sajátos ellentmondás, hogy magyar nyelvész a legutóbbi időkig csupán egyetlen egy volt köztük.

2. A vizsgált könyv szerkezete. Az Előszó és Bevezetés és a Köszönetnyilvánítások után következnek az ábécé nagybetűivel jelzett tartalmi fejezetek: A) A székely írásról szóló történeti tudósítások tára (25–168); B) A székely írás feliratos emlékei (171–222); C) A székely írás kéziratban megőrzött feliratos emlékei (225–284); D) A székely írás kézírásos és nyomtatott emlékei (287–667); E) Korai értekezések a székely

* Corpus Monumentorum Alphabeto Siculico Exaratorum. Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest, 2021. 927 lap.

DOI: https://doi.org/10.18349/MagyarNyelv.2022.4.460

írásról (671–812); F) Bizonytalan jellegű vagy tévesen meghatározott emlékek és hamisítványok (815–828); Összegzés. A kötetet Bibliográfia, Képjegyzék, Személy- és Helynévjegyzék zárja. A kötet anyagában való elmélyedés ennek a tartalmi folyamatnak a mentén nem látszik célravezetőnek. A mindenkori olvasó, felhasználó célirányosan fogja kezébe venni a kiadványt, és a kutatási témájának megfelelően fog mélyrehatóan bizonyos részkérdésekkel foglalkozni. A B)-től E)-ig jelzett fejezetekben az egyes rovásemlékekről általában igen jó minőségű fényképek tájékoztatják az érdeklődőket, és segítik a jövőbeli kutatókat a munkájukban.

Az első nagy fejezet Kézaitól Kiss Bálintig, 1839-ig mintegy 550 év székely írásról szóló irodalmát gyűjti össze. Ezek a tudósítások, kiváltképp az első századok során keletkezettek idegen nyelven íródtak. Főként latin nyelvű tudósítások adnak hírt a különleges írásról, de (nem két, vö. 17., hanem) három német nyelvű tájékoztatás is olvasható. Ezek a hosszabb-rövidebb megjegyzések egyúttal arról is tájékoztatnak, hogy miként nyilvánult meg az európai érdeklődés bizonyos magyar, közelebbről erdélyi kérdések iránt, így művelődéstörténeti szempontból is igen értékesek. A latin szövegeket SZABÓ ÁDÁM, Bél Mátyás értekezését TÓTH GERGELY fordította, rövidebb részletek pedig BOLLÓK JÁNOS és C. VLADÁR ZSUZSA fordításában szerepelnek a kötetben. A német szövegeket VÁSÁRY ISTVÁN fordította. A többszáz éves, nyelvjárási sajátosságokat is tartalmazó német nyelvű szövegek nem feltétlenül érthetők a mai nyelv tudása alapján, ezért szerencsésebb lett volna germanistát felkérni a tolmácsolásukra. Így elkerülhetők lettek volna a bosszantó fordítási hibák. A szövegek, mivel szerzőik pozsonyi, illetőleg erdélyi szász személyek, ebből a szempontból is érdeklődésre tarthatnak számot. Veit Goilel székelyekre vonatkozó beszámolójából csak a magyar fordítást olvasókat vezeti félre az, hogy az *Ackerbauer* 'földműves' a fordításban *ács*-ként szerepel (30–31). Az írófelületet illetően Goilel azt írja, hogy „auf holcz oder Rabisch" – a fordítás szerint „fára és falra" írtak (30). A *Rabisch* jelentését *fal*-ként fogalmazva vélhetően *rabic(fal)* hangzása okozta tévedésként értékelhetjük, ebben szerepet játszhat az empirikus ismeret a falakon talált emlékek alapján, de a *rabic(fal)* 19. századi személynévi eredetű szó (Duden), az idézett *Rabisch* viszont a szlovén nyelvből való, a jelentése 'rováspálca', olyan eszköz, amelyet az aknász használt a kitermelt szén mennyiségének az ellenőrzésére (l. GRIMM *Rabisch* a.).[1] A két szó tehát leginkább szinonima lehetett. – Tröster János a Szamosközytől emlegetett Florenzi-könyv kapcsán írja, hogy a könyv száz évvel korábban „von den Scythen", azaz a szkíták által nyomattatott – hibás fordításban, a *von* helyett *vor*-t olvasva: „száz évvel a szkíták előtt nyomtatták" (54–55). – Egy ismeretlen szerző 1825-ben Jankowich Miklósra hivatkozva azt írja, hogy a hunok maradékai a legrégibb időktől a betűiket „auf hölzerne Stäbchen […] eingebrannt haben": a fordítás szerint nem beleégették, hanem „fapálcikákra betűket róttak". Az idézett szerző az írás módjára még egyszer visszatér. Ott a német nyelvű szöveg szerint a székely betűket „eingeschnitten oder eingebrannt haben" áll. (159). A fordítás itt nyilvánvalóan hiányos: „a székely betűket vagy beleégették a fába" (160), helyesen belerótták vagy beleégették.

Az A) fejezetben – miként a Bevezető is tájékoztat – a székely írásról tudósítók mellett olyan szerzőktől származó híradások is találhatók, akiknek a nevéhez székely írásos

[1] Itt köszönöm meg GERSTNER KÁROLY segítségét a szó értelmezésében és a német szótárak lelőhelyének felkutatásában.

emlék is társul. Ezek az emlékek külön, a székely írás kéziratos emlékei között, a D) fejezetben találhatók. Azok a szerzők, akiknek a munkássága a székely írással kapcsolatban több fejezetet is érint, a következők: Szamosközy István, Desericzky Ince, Bod Péter, Simonchicz Imre és Révai Miklós. Miután minden személy és minden emlék előtt a szerkesztők által írott bevezető sorok állnak, ahol a különböző, összetartozó szövegrészek lelőhelyéről is tájékoztatnak, ezek nem téveszthetők el.

A mindenkori olvasó a saját egyéni érdeklődése szerint veszi kezébe a könyvet, és keres annak megfelelően az egyes fejezetek között. A nyelvtörténészt az érdeklődése a legkorábbi latin betűs nyelvemlékek közé is illeszthető korai rovásemlékek felé tereli, amelyek a könyvben a B) fejezetben találhatók. Itt mindjárt meglepetés, bosszantó meglepetés éri. A sokáig – a kötet szerkesztői részéről különösen is – vitatott Bodrog-alsóbűi fúvóka, a legkorábbi, minden latin betűs emléknél korábbi rovásemlék hiánya tűnik fel. Bár Róna-Tas András már 2017-ben figyelemre méltó, megkerülhetetlen emléknek tartja (Róna-Tas 2017: 15), a szakirodalom pedig Vékony Gábor megadott olvasatának (Vékony 2004: 25–39) korrekcióját, és ennek hangtörténeti, morfológiai elemzését is megadja, valamint az emlékkel kapcsolatos településtörténeti kérdéseket is tisztázza (Zelliger 2012: 12; Hosszú–Zelliger 2014: 417–431; Szentgyörgyi 2019: 39–40; Hosszú–Zelliger 2020: 61–63; vö. még Sándor 2014: 103–111), ezekről a Székely írás emlékei kötet nem vesz tudomást. Csupán településtörténeti okokra hivatkozva, arra, hogy a Somogy megyei lelőhely kívül esik a vátyi székely ispánság területén, a bizonytalan emlékek közé sorolja (817). Itt viszont a fontos emlékeket megillető, a szakirodalomban több helyen is megtalálható fényképet sem közlik.

A furcsaság itt nem ér véget. A rovásemlékeknek a „legrégibb és írástörténeti szempontból talán legértékesebb rétegében" (17), ahonnan a Bodrog-alsóbűi fúvóka feliratát hiányoljuk, a 18. tétel alatt a bizonytalan datálású Moldvabányai felirat található. Ennek, mint a neve is mutatja, a lelőhelye kívül esik a Székelyföldön, de ebben az esetben ez nem jelentett a szerkesztők számára akadályt. Jóval súlyosabb kifogás viszont, ami az emlék ismertetése során is kiderül, hogy a szerkesztők egyike, Sándor Klára az emléknek még a székely írással való azonosítását is kétségbe vonja (215). A fénykép és az ennek alapján készült rajz csak megerősítheti ezt a véleményt.

A hiteles korai emlékek között első helyen a szerkesztők által legkorábbinak tartott homoródkarácsonyfalvi első felirat található (171–174). Ismertetik – ahogy következetesen az egész kötetben teszik – a lelőhelyét, megtalálásának körülményeit és az olvasati kísérleteket. Ezekhez tudni kell, hogy a feliratot tartalmazó kő másodlagos beépítés során került a mai helyére, a felirat pedig a beépítés során fejjel lefelé fordítva helyezkedik el. Az emlékről készült fénykép és ennek rajzolata korrigálni akarván ezt a körülményt nemcsak a fejjel lefelé irányt állította talpra, hanem a fénykép tükröztetésével az írás irányát is megváltoztatta (172), amit az átbetűzés is követ (173), vagyis az eredetileg jobbról balra haladó írás betűi balról jobbra következnek. Ez a rovásbetűk formáján is látszik. Néhány graféma hangértékére lehetséges megoldást kínálnak teljesen függetlenül a korábban már ismertetett olvasati kísérletektől. Ennek során például az [i] hangértékűnek tartott graféma helyét az első sorban balról, azaz utolsóként, a másodikban negyedikként, azaz jobbról számozták (174). Más rovásbetűk azonosítása sem megnyugtató. A rovásemlék Benkő Elek-féle rajzolata helyesen a Magyar Nyelvben jelent meg (Benkő 1994: 159), a kő korrekt fényképét Fehér Bence könyvében (Fehér 2020: 225) lehet megtalálni.

A képanyaggal kapcsolatban a székelydályai anyag ébreszt hiányérzet az olvasóban. A rajzok és az írásemlék fényképes adatolása nincs arányban egymással (179–180), így a későbbi felhasználó tájékozódási lehetősége korlátozott, illetőleg fokozott mértékben érezheti a szükségét a helyszínen történő ellenőrzésnek. (Ehhez még vö. FEHÉR 2020: 252–259.)

3. Ahonnan hiányzik a magyar nyelvtörténész. Valamennyi rovásemlék a nyelvtörténész számára nemcsak régészeti lelet, művelődéstörténeti emlék, hanem nyelvemlék is, amely szerves kapcsolatban van a keletkezését megelőző és következő korszakok nyelvi állapotával, igazol nyelvi folyamatokat vagy kiegészíti a meglevő ismereteket. Néhány példát említek erre: a [zs] hang meglétét a Székelyderzsi felirat alapján korábbról lehet adatolni, mint a latin betűs jelölésmódja létrejött volna (183). A *tőke* szavunk Farkaslaki Mátyás 1624-es bejegyzésében 'érték, vagyon' jelentésben fordul elő (484). A szónak ez a jelentése 174 évvel előzi meg az eddig ismert legkorábbi adatát (TESz.). Szintaktikai, mondattani szempontokat is fölvetnek olykor azok a közlések, amelyeket szerzőjük falra vésett, botra rótt vagy más módon hagyott ránk. Ezen az alapon tűnik hiányosnak, netán másként olvasandónak a Rugonfalvi felirat, amely jelenlegi formájában (205) olyan mondat, amelyből hiányzik az állítmány annak ellenére, hogy a felirat nem töredék, hanem teljes értékű közlés. Az „Itt Jeddi Miklós" szerkezet ezért nem felel meg a „hic fuit"-szerkezetű feliratok magyar nyelvi megformálásának, azaz a magyar nyelv szabályainak. Talán közelebb visz a megoldáshoz az egyes rovásjelek felülvizsgálatával és korrekciójával, továbbá nyelvjárási sajátosságok a figyelembevételével megalkotott „jött egyi, Miklós" 'jött egyikük, Miklós' olvasat és a feléje vezető út (HOSSZÚ–ZELLIGER 2013; az *egyi*-re vö. SzT. 2: 592). A Homoródkarácsonyfalvi második felirat (*tatár,* 203–204) arról tanúskodik, hogy a népi emlékezetben a tatárdúlások és Szent László kunok elleni harca egybemosódik. Ezek az emlékek egyúttal nyelvjárás-történeti emlékek is.

A székely-magyar rovás kiindulását ahhoz a székely csoporthoz lehet kötni, amelynek évszázadok óta Udvarhelyszék a lakóhelye, nyelvileg tehát az udvarhelyszéki nyelvjáráshoz kapcsolhatók az emlékei. Lehet-e szó határátlépésről? Ez a kérdés merül fel a Konstantinápolyi felirat olvasata és a hozzá fűzött szakirodalmi összefoglalás (274–278) után. A követjárás, amelynek során a feliratot a konstantinápolyi istálló falába vésték, és egy következő követjárás, amikor Hans Dernschwam lemásolta, a másolatok sorsa, Babinger első híradásai 1913-ban, mind izgalmas kérdések, amelyeket el lehet olvasni a Székely írás emlékei idézett lapjain. Már SEBESTYÉN GYULA olvasata (SEBESTYÉN 1915:74–75) is csak néhány problémát hagyott hátra, mégis azt kell mondani, hogy az elfogadottnak látszó olvasat ma is több helyen kifogásolható. Ezek a hibák olyanok, amelyekre nagyrészt már a múlt század 30-as éveiben PAIS DEZSŐ megoldást javasolt, de az emlék kapcsán visszhang nélkül maradtak. A szerkesztők által érvényesnek tartott olvasat:

> *ezer öccáz tizenöt esztendőben írták eszt László király öt kevetét váratták itt*
> *Bílaji Barlabás kettő esztendejig [két ösztendejig] itt valt nem tőn császár*
> *Kedeji Székel Tamás írtán eszt Szelimbök császár itt benn száz lóval*

Első pillantásra látszik, hogy több esetlegesség is van az olvasatban. Az [e (ë), é] : [ö, ő] viszony nagyobb részt önkényes, mivel a rovás szabályok szerint a rövid magánhangzók

az eredeti szövegben nincsenek kiírva. Külön említést érdemel a *két ösztendeig* vagy *kettő esztendeig* páros [e] : [ö] viszonya. PÁLFI MÁRTON és PAIS DEZSŐ már a múlt század 30-as éveinek közepén megjegyezte, hogy jelzői szerepben a *kettő* nem fordulhat elő (PÁLFI 1934: 222; M. I. 1935: 184; PAIS 1935: 184–185). (Ma már csaknem általános a beszélt nyelvben, de a 16. század elején elképzelhetetlen.) Ennek kiküszöbölésére javasolta Pálfi az *ösztendő* olvasatot, amely csak itt, a második sorban kerül elő, még az első sor általa is megalkotott átírásában sem szerepel, ott az *esztendő* alak található. A hibás olvasat egy rovásjel téves hangértékéből fakad: az *esztendő* szókezdő [ö]-vel való olvasata az egész magyar nyelv(járás)történetben elképzelhetetlen, helyesen: *két esztendeig*. (A kérdéses rovásjelre vö. LIGETI 1925: 49–51; PAIS 1935: 184–185, az [ö]-vel való olvasat az emléknél több évtizeddel későbbi Telegdi féle Rudimentából ismert.)

A kolofónnak tekinthető 3. sorban szereplő *írtán* egyes szám 3. személyű tárgyas ragozású igealakot – ezt az olvasatot azóta sem cáfolják – PAIS alkalmasnak tartja a rovásemlék nyelvjárásának meghatározásához (PAIS hozzászólása NÉMETH 1934. munkájához: 9, 10; PAIS 1935: 184–185, 1958: 334–335). SZABÓ T. ATTILA ezen a ponton kapcsolódott a kérdéshez (SZABÓ T. 1958, 1959, 1972), adatai alapján a csíki és kászoni hivatali írásbeliség részének tekinti, időben pedig a 16. sz. utolsó évtizedétől a 17. sz. első negyedéig tudja adatolni. PAIS és SZABÓ T. ATTILA idézett cikkeit BENKŐ ELEK is ismeri (BENKŐ 1996: 79), de nem lévén nyelvész, sem a Konstantinápolyi feliratra vonatkozó más megjegyzéseit, sem a Vargyasi felirat *írtán*-ként való olvasatának az akadályát nem veszi észre. Népköltészeti és élő nyelvi adatok viszont az igen archaikus moldvai, szabófalvi anyagból kerültek elő az *írtán* típusú igealakokra (RUBINYI 1902: 143–148). Ezek a moldvait kibocsátó Mezőség nyelvjárása felé mutatnak, az istálló falára rovó Székely Tamás származási helyét ennek megfelelően nem az udvarhelyszéki Kedére, hanem inkább a szilágysági Kidére lehet tenni. (Ez a település nem messze van a PAIStól javasolt, Szolnok-Doboka délkeleti részében levő Kétely ~ Kéthely helységtől.) A magánhangzók a település nevét illetően is önkényesek: a *k* és *d* utáni magánhangzók mindkét olvasatban a megfejtőktől való kiegészítések. A *Kedeji* névváltozat Székely Tamás és az általa leírt szöveg feltett udvarhelyszéki származását hivatott támogatni (ZELLIGER–HOSSZÚ 2014; az emlék teljes szövegére vonatkozó irodalom nyelvjárástörténeti szempontú összefoglalását l. ZELLIGER 2016: 245–253.) Nyelvjárási jellege alapján a Konstantinápolyi feliratot a székely rovás olyan korai emlékének tekinthetjük, amely már csak eredetét tekintve kapcsolódik a Székelyföldhöz. Egy olyan csoport egyik tagja inkább, ahova Szamosközy (D-2) és Bonyhai Moga (D-6) tartozik még akkor is, ha Bonyhai a székely írást székelyföldi tartózkodási helyén gyakorolta. Szamosközyt és Bonyhai Mogát hangjelölésük rokon volta, a latin betűs írás gyakorlatának átvétele jellemzi, egyikük írására sem hatott a Rudimenta (ZELLIGER 2021: 313–317).

A legkorábbi emlékek egyike, a Vargyasi felirat a Székely írás emlékei B) fejezetének 2. helyén szerepel (175–177). 1994-ben került elő az a kőfaragvány, amelyen az írásos lelet található. A kőfaragvány mibenlétével kapcsolatos viták és az írás olvasatának alakulása az idézett helyen olvasható. A kialakult vélemény szerint a kőfaragvány keresztelőkút lehetett, a rajta levő felirat: *Mihály írtán követ.*

A Vargyasi felirat kétséget kizáróan udvarhelyszéki emlék. Az *írtán* igealak az előbbiekben tárgyalt Konstantinápolyi feliratot hívja elő az emlékezetből, ahol az idézett szakirodalom alapján egyrészt magát az igealakot szótörténeti adatait tekintve a Vargyasi

felirat koránál jóval későbbinek, szóföldrajzi keletkezésére, elterjedésére nézve pedig mezőségi eredetűnek tekinthetjük (SZABÓ T. 1958, 1959, 1972; RUBINYI 1902: 143–148). További gondot jelentene az *írtán* olvasattal kapcsolatban, hogy az tárgyas ragozású: a mellette lévő tárgy viszont nem tesz eleget azoknak a követelményeknek, amelyek a korszakban a tárgy határozott voltát igazolhatnák (R. HUTÁS 1991: 668–669). RÁDULY ugyan zárójelben jelez egy *a* határozott névelőt (RÁDULY 1994: 151), de grammatikai elem elmaradásáról nem lehet tudni a rováshangjelölések kapcsán.

Csupán Vékony Gábor fogalmazott meg egy gyökeresen más magyarázatot, amit azonban a szakirodalom túlnyomó többsége máig elutasított. Felfogása szerint egy passiójelenetet ábrázoló szoborcsoport alapzata lehetett a faragvány, amelyen Szent János evangelista és Mária is szerepelt, akihez Jézus szavai szóltak: *Íme, fiú neked* – az Újszövetség görög szövegéből fordítva (VÉKONY 2004: 18–24). Ezt az olvasatot lényegében mindazok, akik a felirattal addig foglalkoztak, elvetették. Ezzel szemben csak néhány ponton látszott szükségesnek az olvasat finomítása, és azt azzal az elfogadott véleménnyel összhangban, hogy a faragvány keresztelőmedence, szemantikailag és művelődéstörténetileg is koherens megoldást sikerült létrehozni a faragvány és a felirat között. A passióidézet és Jézusnak a Jordánban való megkeresztelkedésekor elhangzott mennyei szózat összefüggése tökéletesen megfelel egy keresztelőkútra vésett feliratnak (ZELLIGER 2016: 92–98; SZENTGYÖRGYI 2019: 43–47). A görögből való fordítás a korai bizánci térítésre, a kódexek passiószövegeinek párhuzamos megfogalmazásai a szóbeliség szintjén fennmaradt archaikus formák megőrzésére hívják fel a figyelmet.

4. Kéziratos rovásemlékek. A székely írás emlékei kötet egészére érvényes, de külön is említendő az emlékanyag jó minőségű fényképes dokumentálása. Igaz ez a másolatokban fennmaradt feliratokra is, mint például a Konstantinápolyi felirat különböző másolataira, amelyeknek az eredeti írás balról jobbra haladó irányának vizuális korrigálására a képeket tükröztetett formában is közlik. Telegdi Rudimentájának 12 másolatáról vagy kivonatáról található ismertetés a kötetben, a fennmaradtak egészéről fényképekkel. A 12. a Réső Ensel Sándor által készített két másolat.

A 45 tételből álló főleg kéziratos emlékek sorában több első közlés is akad. Ezek, az eddig nem publikált adatok korukat tekintve a 18. század elejétől kezdve a 19. század első feléig készültek: Tordai György ábécéje (D-15), bejegyzés Jacob Alting könyvében (D-19), Bíró Sámuel: De Siculia – a székely írásról szóló része (D-24), Sánta Mihály levele Blahó Vincének (D-34), Miksa László ábécéi (D-40). Végül a legutoljára előkerült, de legkorábbi datálású adat Taraczközi Ferenc bejegyzése Johannes Maconius albumában 1629-ből (D-44).

Külön szólnak azokról a kéziratokról, amelyek elvesztek. A kéziratos, illetőleg nyomtatott emlékek 45 tétele közül ez az utolsó. Portsalmi András székely betűs bejegyzése 1655-ből; a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum könyvtárának egy 18. századi székely bejegyzést tartalmazó könyve, amely a második világháború során a múzeum anyagának mentését szállító rakomány részeként a zalaegerszegi vasútállomáson megsemmisült. A harmadik egy székely ábécét tartalmazó könyv, amelyet a kolozsvári unitárius kollégium könyvtárában őriztek, de nem sikerült a nyomára bukkanni. Végül elveszettnek mondható az a székely ábécé másolatát tartalmazó könyv, amelyet Musnai László talált Nagyenyeden, amelyet nem sikerült ott megtalálni.

Az E) fejezetben, a székely írásról szóló korai értekezések sorában Bél Mátyás és Bardócz Pál két-két, valamint Hájos István Gáspár egy munkája szerepel.

Az F) fejezetben, amely a Bizonytalan jellegű vagy tévesen meghatározott emlékek és hamisítványok címet viseli, három csoportot különítettek le. Az elsőt úgy határozzák meg (815), hogy ide „minden bizonnyal székely írással készült, de elveszett vagy lappangó feliratok" kerültek, „amelyekről nem maradt hiteles rajz, átbetűzés vagy fényképfelvétel". Ahogy már volt róla szó, az sorban elsőként fölvett Bodrog-alsóbűi fúvókára ezek a negatív kritériumok nem illenek, ide sorolása nem indokolható, különösen is a mellette felsorakoztatott további, bizonytalan olvasatú leletek (Bonyha, Csobotfalva, és még 19 másik esetleges emlék) társaságában.

5. Következtetések a könyvben és a könyvvel kapcsolatban. A székely írás emlékei kötetzáró, A székely írás eredetéről, helyéről a magyar művelődéstörténetben című fejezetének alapgondolatát megfogalmazó mottó GYÖRFFY GYÖRGYtől származik 1964-ből: „A rovásírás történelemmé vált: ugyanolyan hiábavaló lenne feltámasztását megkísérelni, mint egy halott nyelvet feltámasztani. Ma már ez az írás nem több, mint kutatási stúdium azok számára, akik a régiségek iránt érdeklődnek" (GYÖRFFY 1964: 275). Manapság, amikor nyelvi revitalizációról lehet az ivrittől kezdve akár a moldvai csángóig beszélni, talán másként ítélhetjük meg a székely-magyar rovás legújabb kori megújítási törekvéseit is. Ez a kérdés azonban valóban nem tartozik sem a könyv, és sem mostani gondolataink körébe.

A záró fejezet vázlatosan foglalkozik a székely írás eredetével, amelyhez néhány kiegészítő megjegyzést fűz (835). Megállapításához, hogy a magyar nyelv lejegyzésére jött létre, nem fér kétség. A második pontja a megjegyzéseknek: „Mivel teljes biztonsággal datálható emlékeink csak a 15. századtól vannak, nyilvánvaló, hogy egy négyszáz-ötszáz éves dokumentálhatatlan fejlődés végét láthatjuk magunk előtt" – már vitára késztet. A 15. századra a magyar nyelv hangváltozásainak hosszú sora lezárult. Legkorábbi rovásemlékeink ennél bizonyíthatóan korábbiak. A hiteles emlékek közül a szerkesztők által kiebrudalt Bodrog-alsóbűi emlékben ott van a bilabiális zöngés spiráns /β/ jele, a vargyasi keresztelőmedence felirata korábbi a hivatkozott szakirodalomban megadottnál, a szerkesztők által elvetett, mégis kellő bizonyító érvvel megtámogatott olvasata a veláris zöngés spiráns /γ/ jelét tartalmazza. Ezeknek a rovásbetűknek kronológiai meghatározó szerepük is van (ZELLIGER 2012, 2016). Elmondható, hogy a székely rovásírás kialakulásának kezdetétől fogva teljes ábécével rendelkezett, amely követve a beszélt nyelv változásait egyes grafémák használatból való eltűnéséhez <β>, máskor funkcionális változásához <γ> → <r> vezetett. Nincs adatunk a /dźs/ hang jelére, de abban biztosak lehetünk, hogy volt egy ilyen graféma. A nyelv változásával pedig új fonémák keletkeztek mind a mássalhangzók, mind a magánhangzók körében. A /zs/ jele a latin betűs előfordulásnál korábban, már a Székelyderzsi feliratban jelentkezik. A Nikolsburgi ábécében, de még később is jellemző, hogy latin betűs megfelelője nincs, mutatja a betű neve (s = [s], illetőleg sch = [zs] megnevezéssel), egyúttal a két fonémát illetően egyértelmű megkülönböztetést tesz (ZELLIGER 2021: 313). A Székely írás emlékeinek megjegyzése (835), miszerint a magyar [zs] hang az [s]-ből keletkezett, BÁRCZI hivatkozott mondatának (1958: 112) teljes félreértésén alapul. Ott éppen arról van szó, hogy a [zs] jövevény, elsősorban szláv eredetű szavak révén honosodott meg a nyelvünkben.

A magyar őstörténet egyes kérdései a tudományos érdeklődést a székelyek eredete felé terelik. A 19. század közepéig általánosnak mondható nézet volt a hun-székely azonosság, az írásuk szkíta-hun eredeztetése. Érdekes ötlet merül fel itt, amikor a székely írás eredetéből, Udvarhelyszékhez, az udvarhelyszéki székelyekhez való kapcsolódásából ennek a székely népcsoportnak a többi székelyektől eltérő, török etnikai hátterére következtet az összegző fejezet írója, VÁSÁRY ISTVÁN (835). Vajon mit szólnak hozzá más tudományágak szaktudósai?

A záró gondolatok a fejezet mottójára visszhangoznak: „A székely írás és emlékei tehát a magyar művelődés megbecsülendő emlékei, amelyeket a maguk helyén kell kezelni, mint értékes történelmi relikviákat, melyeket a tudománynak vizsgálnia kell." Egyet lehet érteni a gondolat folytatásának azzal a részével is, hogy a székely írást idegen nyelveken ismertető tudományos munkákra is szükség van. Annak idején a latin nyelven publikussá vált gondolatok nemzetközi feltűnést keltettek. De mint minden fontos, a magyar kultúra, a művelődéstörténet szempontjából fontos történelmi tényezőt nem szabad a tudomány elefántcsont-tornyába zárni, hanem a tudományosság alapján a közös műveltség elemei közé kell tartoznia.

És végül magáról a könyvről. A székely írás emlékei impozáns méreteivel nélkülözhetetlen forrás mindazok számára, akik a székely írás, a hétköznapi ember szóhasználatával a székely-magyar rovásírás valamilyen szempontú tanulmányozásával akar foglalkozni. Ez akkor is igaz, ha a könyv súlyánál, méreteinél fogva nem kezelhető könnyen. A témáról szóló régi és kevésbé régi vélekedések, megjegyzések majd a 18-19. századi tanulmányok Bél Mátyástól, Bardócz Páltól és Hájos István Gáspártól, de ugyanígy a kőbe, falba karcolt vagy papírra írott emlékek egy helyre összehozott gyűjteménye benne az első közlésekkel joggal vezethet a téma iránti tudományos érdeklődés fokozódásához. (A tárgyalt és a nem említett pontatlanságok, hibák felismerése nagyobb figyelmet igényel, korrigálásuk a jövő publikációiban nyilván megvalósul.) Igazán az lenne nagy eredmény, ha a további leletek iránti levéltári kutatás is lendületet kapna. Ehhez az egyetemi oktatás szakirányú fejlesztésére is szükség van a könyvtár, levéltár szakokon, ahogy ezt korábban már ZSUPOS ZOLTÁN is szorgalmazta (ZSUPOS 2019: 68), de ehhez a magyar nyelvészeti képzés is hozzákapcsolandó. Az ugyanis nyilvánvaló kell, hogy legyen: magyar nyelvemlékekkel (mert a könyvben szereplő valamennyi dokumentum nyelvemlék) magyar nyelvtörténésznek foglalkoznia kell. Ebben a tekintetben a magyar nyelvtörténet művelői részéről is szemléletváltás szükséges!

Kulcsszók: olvasatok, nyelvtörténeti szempontok, nyelvjárási vonatkozások.

Hivatkozott irodalom

BÁRCZI GÉZA 1958. *Magyar hangtörténet*. Tankönyvkiadó, Budapest.

BENKŐ ELEK 1994. Régészeti megjegyzések székelyföldi rovásfeliratokhoz. *Magyar Nyelv* 90: 157–168.

BENKŐ ELEK 1996. A székely rovásírás korai emlékei. A székelydályai felirat. *Magyar Nyelv* 92: 75–80.

Duden = *Duden Deutsches Universal Wörterbuch A – Z.* 3., neu bearbeitete Auflage. Auf der Grundlage der neuen amtlichen Rechtschreibregeln. Bearb. Drosdowski, Günther u. der Dudenredaktion. Dudenverlag, Mannheim–Leipzig–Wien–Zürich, 1996.

Fehér Bence 2020. *A Kárpát-medencei rovásírásos emlékek gyűjteménye I. Korai emlékek (1599 előtt) és kései feliratos emlékek.* Magyarságkutató Intézet, Budapest.

Grimm = *Deutsches Wörterbuch von Jacob Grimm und Wilhelm Grimm* 1–31. Berlin-Brandenbugische Akademie der Wissenschaften, Akademie der Wissenschaften, Göttingen. https://woerterbuchnetz.de/#2 (2022. 06. 27.)

Györffy György 1964. A magyar rovásírás. *Élet és Tudomány* 19: 272–275. (1964. február 7.)

Hosszú Gábor – Zelliger Erzsébet 2013. Rovásfelirat a megfejtés útján. Módszertani kérdések. *E-nyelv* 2013/2. http://e-nyelvmagazin.hu/rovasfelirat-a-megfejtes-utjan-modszertani-kerdesek (2022. 06. 22.)

Hosszú Gábor – Zelliger Erzsébet 2014. A Bodrog-alsóbűi rovásemlék számítógépes írástörténeti kapcsolatai és egy olvasati kísérlete *Magyar Nyelv* 110: 417–431.

Hosszú Gábor – Zelliger Erzsébet 2020. Kiegészítés a Bodrog-alsóbűi székely-magyar rovás írásemlék átírásához. *Magyar Nyelv* 116: 61–63**.**

R. Hutás Magdolna 1991. Az alárendelő szerkezetek. Az igei szerkezetek. In: Benkő Loránd főszerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 649–672.

Ligeti Lajos 1925. A magyar rovásírás egy ismeretlen betűje. *Magyar Nyelv* 21: 50–52.

M. I. 1935. Kettőkapu? *Magyar Nyelv* 31: 184.

Németh Gyula 1934. *A magyar rovásírás*. A Magyar Nyelvtudomány Kézikönyve II/2. Szerk. Melich János – Gombocz Zoltán – Németh Gyula. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.

Pais Dezső 1935. A konstantinápolyi rovásfelirat χ jeléről. *Magyar Nyelv* 31: 184–185.

Pais Dezső 1958. [Hozzászólás] *Magyar Nyelv* 54: 334–335.

Pais Dezső 1959. [Hozzászólás] *Magyar Nyelv* 55: 278–279.

Pálffi Márton 1934. Az énlaki és konstantinápolyi rovásbetűs felirat. *Keresztény Magvető* 1934/4–5: 217–222.

Ráduly János 1994. A vargyasi rovásemlék olvasata. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 38/2: 151–152.

Róna-Tas András 2017. A székelyek ősi kincse: a rovásírás. *Keletkutatás* 2017/Tavasz: 5–16. https://doi.org/10.24391/KELETKUT.2017.1.5

Rubinyi Mózes 1902. Újabb adalékok a csángók nyelvjárásához VI. Elbeszélések. *Magyar Nyelvőr* 31: 143–148.

Sándor Klára 2014. *A székely írás nyomában*. Typotex, Budapest.

Sebestyén Gyula 1915. *A magyar rovásírás hiteles emlékei*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.

Szabó T. Attila 1958. A *felelin*-féle igealakok az erdélyi régiségben I. *Magyar Nyelv* 54: 333–334.

Szabó T. Attila 1959. A *felelin*-féle igealakok az erdélyi régiségben II. *Magyar Nyelv* 55: 273–278.

Szabó T. Attila 1972. A *felelin*-féle igealakok az erdélyi régiségben III. In: Uő, *Nyelv és múlt.* Kriterion, Bukarest. 193–205.

Szentgyörgyi Rudolf 2019. Rovásemlékeink nyelvtörténeti és művelődéstörténeti szerepe. In: Zelliger Erzsébet szerk., *Rovás – magyar nyelvtörténet – művelődéstörténet.* Magyarságkutató Intézet, Budapest. 37–49.

SzT. = *Erdélyi magyar szótörténeti tár* 1–14. Főszerk. Szabó T. Attila etc. Kriterion Könyvkiadó etc., Bukarest etc., 1975–2014.

TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. Benkő Loránd. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.

Vékony Gábor 2004. *A székely írás emlékei, kapcsolatai, története*. Nap Kiadó, Budapest.
Zelliger Erzsébet 2012. Írásrendszerek, hangrendszerek. In: Hosszú Gábor szerk., *I. Alkalmazott Számítógépes Paleográfiai Konferencia.* Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, Budapest. 10–17.
Zelliger Erzsébet 2016. Nyelvemlék? Művelődéstörténeti emlék? Gondolatok az ÓMS. és a vargyasi rovásírásos felirat kapcsán. In: Juhász Dezső szerk., *Kerekasztal körül. Huszonöt nyelvészeti tanulmány.* ELTE Magyar Nyelvtörténeti, szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, Budapest. 92–98.
Zelliger Erzsébet 2021. Bonyhai Moga Mihály írásbelisége nyelvész szemmel. In Fehér Bence – Ferenczi Gábor szerk., *Ősi írásaink II. Tanulmánykötet a Magyarságkutató Intézet által 2020. december 10–11-én rendezett konferencián elhangzott előadásokból*. Magyarságkutató Intézet, Budapest. 307–320.
Zelliger Erzsébet – Hosszú Gábor 2014. A Konstantinápolyi székely magyar rovásfelirat számítógépes paleográfiai elemzése. *Alkalmazott nyelvtudomány* XIV/1–2: 89–124. (L. még: https://www.academia.edu/11537828/A_Konstantinápolyi_székely_magyar_rovásfelirat_számítógépes_paleográfiai_elemzése_The_Computational_Paleographical_Analysis_of_the_Szekely_Hungarian_Rovash_Inscription_of_Constantinople (2022. 06. 15.)
Zsupos Zoltán 2019. Hogyan terjedt a székely írás az újkorban? In: Zelliger Erzsébet szerk., *Rovás – magyar nyelvtörténet – művelődéstörténet*. Magyarságkutató Intézet, Budapest. 50–71.

A linguistic historian's reflections on Rovash research apropos of a book published in 2021[2]

"Relics of the Székely Script" is an unavoidable work in the history of research on the Székely-Hungarian Rovash script. In addition to the values of the book, there are also some shortcomings, probably due, among other things, to decades of unfavourable science policy. This may be the reason for several deficiencies in the research and recognition of the Székely script in Hungarian scholarship. The fact that Hungarian linguists are absent from the study, which is detrimental to the deciphering, linguistic and dialect-historical aspects, is one of the most striking. A typical example is the case of the Constantinople Inscription.

Keywords: readings, historical linguistic considerations, dialectal aspects.

Zelliger Erzsébet
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

[2] Benkő Elek – Sándor Klára – Vásáry István, A székely írás emlékei [Relics of the Székely Script]. Corpus Monumentorum Alphabeto Siculico Exaratorum. Bölcsészettudományi Kutatóközpont [Research Centre for Humanities], Budapest, 2021. 927 pages.

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Adalékok *csörc ~ csörsz* szavunk történetéhez

1. Régibb nyelvünkben – elsősorban Heltai Gáspár munkáiban – többször is felbukkan egy eléggé rejtélyes lexéma, amelyet *csörc,* illetve *csörsz* alakban adatolhatunk. Sem a TESz., sem az EWUng., sem a SzT. nem veszi fel őket címszóként, ez vélhetően azzal is összefügg, hogy kevés adat van a két szóra. A NySz.-ben azonban megtaláljuk őket (1: 460), igaz, két szócikkben, és nincs utalás arra, hogy ezeknek esetleg közük volna egymáshoz, történetesen egyik a másiknak alakváltozata volna.

A NySz. a két szó jelentésében is meglehetősen bizonytalan: a *csörc* esetében – ha kérdőjellel is – de legalább fölvesz egy melléknévi jelentést ’miser, miserandus; arm, armselig’ értelemben, a *csörsz* jelentésénél viszont pusztán egy zárójelbe tett kérdőjelet [?] találunk.

A kérdéses szóalakokról később többen is írtak, próbálva felfejteni azok jelentését, illetve eredetét. Sokféle magyarázat felbukkan az irodalomban, valóban megnyugtató módon azonban nem sikerült a szóalakok értelmét, illetve etimológiáját tisztázni. A legtöbb megfejtési kísérlet csupán rövid cikk vagy megjegyzés, ezek is sokfelé jelentek meg, és gyakran egymásnak is ellentmondanak, így nem áll össze belőlük megnyugtató válasz a kérdéses szavak jelentését illetően. Ráadásul hiába a számos megfejtési javaslat, az elmúlt évtizedekben megjelent Heltai-szövegkiadások (pl. Heltai /1980a, /1980b, /1987, /1998) ezekről mintha nem is tudnának, szinte kivétel nélkül az egyik korai kiadás véleményét örökítik tovább, ez azonban biztos, hogy tévesnek tekinthető.

A viszonylag kevés és egymástól gyakran eltérő értelmű adat okán teljesen biztos magyarázattal sajnos magam sem tudok szolgálni. Mégis úgy gondolom, hogy érdemes a vonatkozó tanulmányokat a kezdetektől áttekinteni és egymással ütköztetni, hogy a legvalószínűbbnek tűnő megfejtéshez eljuthassunk. Mindeközben ráadásul egy újabb magyarázati lehetőség is felmerült bennem, a későbbiekben ezt is be fogom mutatni.

2. Az alábbiakban látni fogjuk, hogy a NySz. nem véletlenül bizonytalan a két lexéma jelentésében, az adatokból ugyanis korántsem egyértelmű kép tárul elénk. Amint fentebb is utaltam rá, különálló lexémaként mind a *csörc,* mind a *csörsz* szóalak valójában csak egyetlen szerzőtől, Heltai Gáspártól adatolható. Ha ezek mellett nem találnánk még későbbről különböző forrásokban egy jelzős szókapcsolatot, illetve összetételt, melyben a *csörsz* jelzői szerepű (*csörsz ökör ~ csörszökör*), akkor akár arra is juthatnánk, hogy *csörsz* szavunk Heltai idiolektusához tartozhatott. De ha megvizsgáljuk a nála előforduló példákat, akkor azt találjuk, hogy talán még ő sem volt egészen biztos a szó értelmében, ezért többféle funkcióban is alkalmazta azt. Lássuk először Heltai adatait!

Heltainál összesen öt alkalommal tudjuk adatolni a szót, ebből négyet az ezópuszi mesékben találunk. A továbbiakban ezeket mutatom be Imre Lajos 1897-ben a Régi magyar

DOI: https://doi.org/10.18349/MagyarNyelv.2022.4.470

könyvtár című sorozat 4. tagjaként megjelent szövegkiadásából – mindegyiket kicsit bővebb kontextussal, hátha ez segít a tárgyalt szóalakok értelmezésében:

csörc (Heltainál: *czőrtz*):

(1) Dűhős neuet kőltenec az ebnec, czac hog megőlhesséc. Vagy őtte meg a hayat auagy nem, de páltzát keresnec neki. Vgyan bűnes a *czőrtz*, uagy uétkőzet à szegény ember, auagy nem : pauper ubique iacet (a 2. fabula értelme, IMRE 1897: 27)

(2) Iay, mond az Isten, annak à ki predal: Nyilvan ismeg megpredaltattatol. De e mostani veszet időben nem hiszik azt az emberek. A pap kőltőtte, vgy mondnak : hayet[1] is el ezokaert a *chőrtzet* (98. fabula értelme; IMRE 1897: 236)

(3) Mikoron à gabonat megarattyak, Megdezmalō előszer : Annakvtanna az őttődet kiveszem : Annakvtanna à főld vamot : a beiővő kőueket is lehanyatom velek : Asztal buzat is veszek raytok. E melet kantor ludat, kappant es tyukot veszek raytok : szent Balas malatzat meg kel adniok, meglen szent Győrgy à baranyokkal elerkőzik. A nyomast is az erdőuel egyetembe tillalomban : chak oda tekintsen à *chőrtz*, bizony behaytom, Meglatod, ezennel megh kazdagitlak (99. fabula; IMRE 1897: 240)

csörsz (Heltainál: *czőrz*):

(4) E fabula meg ielenti, mint nyomoríttyác à hamis és kegyettlen emberec à szegényeket, kic ártattlannoc léuén nem tudgyác vgyeket forgatni, sem magokat meg óltalmazni, mind tőruénybe, s mind tőruen kőuűl. Minec okaért szegényec mindenha bűnessec, és oda kell fűzetnioc (!) à *czőrzet*. Egy pokolba mind el fér, mind à hamis biro, mind à hamis tanúc (a 4. fabula értelme, IMRE 1897: 30)

A NySz. röviden mind a négy adatot közli (1: 460), de két szócikkben: az első hármat a *csörc* címszó alatt, míg a negyediket ugyanazon oldalon a *csörsz* szócikkben, és nem utal arra, hogy esetleg ezek összetartozhatnak. Ami pedig a két szó jelentését illeti, a *csörc* lexéma értelmét – kérdőjellel – 'szegény, nyomorúságos' jelentéssel magyarázza, a *csörsz* alakét sehogy (l. fentebb is).

Az idézett szövegkiadásban IMRE jegyzeteket fűz egyes szavakhoz, köztük a *czőrtz* formához is (1897: 266): „Szótárakban nem található. Hangzása után ítélve a mai »csősz« szó lehet, de e szó nem mindig illik az illető mondatba. Így a IV. mese idézett mondatában »csősz-díj« vagy »bírság«-forma jelentése van, míg a XCIX-ben a »pesti pórok«-ra vonatkozik, s így talán jobbágyot, szegény embert jelent. A Nytört. szótár csak a IV. meséből vett példát idézi, de a szót nem magyarázza".

[1] IMRE (uo.) a *hayet* alakot lábjegyzettel látja el „Bizonytalan jelentésű szó, amely a másik, két jelentésű szóval együtt, az egész helyet érthetetlenné teszi". Feltehetően azonban csak olyan nyomtatvány volt a kezében, amelyben ez az alak nem volt jól olvasható. Így valóban semmi értelme, de a NySz. (1: 460) másként idézi a mondatot, s *hayct* alakban közli az igét, amelyhez kérdőjellel hozzáteszi olvasatként, hogy feltehetően 'hajtsd'az jelentése. Vagyis a mondat így értelmezendő: *Hajtsd el ez okáért a csörcet*.

Látható tehát, hogy IMRE nem sokat tudott kezdeni a szóban forgó alakkal, hiszen bár igyekszik azt a mai *csősz* szóval kapcsolatba hozni, maga is elismeri, hogy ez az értelem nem illik mindegyik kontextusba (vö. CZÓBEL 1909: 325 is). Egyúttal azonban nem volt elég alapos sem, mert csak a NySz. *csörsz* szócikkét vette észre, az ugyanazon az oldalon kissé föntebb szereplő *csörc* címszót nem, holott abban mind a három további adatot idézi a szótár, és megpróbálja megadni azok jelentését is 'szegény' értelemben, igaz, azok sem hozhatók teljesen közös nevezőre, lásd lentebb. Figyelmetlen tehát IMRE, de voltaképpen annak tekinthetők a NySz. szerkesztői is, hiszen nekik sem tűnik fel, hogy valójában egy szócikkbe kívánkozna mind a négy adat. A fentebb első három helyen feltüntetett előfordulásokban ugyanis *chő́rtz* alakban találjuk a kérdéses lexémát, míg a negyedikben *czőrz* formában, de ez fakadhat abból is, hogy a nyomdász figyelmetlen volt, s kihagyta a szóból a *t*-t. Az első három alak *csörc* olvasata helyesnek tűnik, mert a *tz* betűkapcsolat többnyire a *c*-t jelöli Heltai szövegében, vö. pl. *meg fűzetz*, *kontz*, *malatzat* (IMRE 1897: 27, 30, ill. 240). Ezért lehet, hogy a negyedik mese értelmező részéből idézett „oda kell fűzetnioc à *czőrzet*" részlet eredeti kéziratában is *czőrtzet* szerepelt, csak a *t* valahogy kimaradt belőle. Azaz: lehetséges, hogy mind a négy adat egy *csörc* címszóban volna összefoglalható, csak íráshibával állunk szemben az utolsó példában. De lehet az is, hogy alakváltozatokról van szó *(csörc ~ csörsz),* ám akkor is inkább egy szócikkbe kívánkoznának. Azonban úgy tűnik, hogy a NySz. szerkesztői a *csörsz* lexéma jelentésével végképp nem tudtak mit kezdeni, talán ezért nem tűnt fel nekik a lehetséges összetartozás a *csörc* alakokkal. Ez abból is fakadhat, hogy a kevés számú adat viszonylag eltérő jelentéseket mutat: az (1) és (3) inkább valamilyen 'nyomorult szegény (ember)'-t, míg a (2) talán valamilyen 'lábán elhajtható állat'-ot. A (4) adat viszont valamiféle 'adófajtát, sarcot' takarhat inkább. Ugyanakkor a lábán elhajtható állat is lehet valamilyen adónem megtestesítője, így ez a két értelem talán összetartozik, emiatt indokolt lehet a (4) adatnak a másodikkal való összekapcsolása. Ezt az értelmezést erősítheti még a szó ötödik előfordulása is Heltainál. Erről sem a NySz., sem IMRE nem tud, de a 20. század elején CZÓBEL ERNŐ már felhívta rá a figyelmet (1909: 326):

(5) Mert à bokorbol tamadot láttya à nagyſagoſnac féneſſégét: Mingyárast o͡is (sic!) arra igyeko͡zic : mindēt keres, mindent elád, mindent nyuz, chac hamar talál okot, hogy à ſʒegény to͡l elhaythaſsa à *chő́rtz* o͡kret (Heltai /1951: H1 b lap)[2]

CZÓBEL ebből az adatból igyekszik a *csörc* lexéma értelmét megfejteni, s ezt kiterjeszti a fabulákban olvasható adatokra is: „Ebből a mondatból, melyben a *csörc* szó melléknévként szerepel, kitünik, hogy a *csörc* valamiféle marhát, ökröt jelentett. Mind a négy másik mondatba is beleillik ilyen értelemmel, mindannyiszor egy marhának vagy ökörnek a behajtásáról, elvételéről van szó. A 3. mondatban is – melyben Imre szerint a pesti pórokra vonatkozik – ez az értelme: a tilalom alá vetett területre ne lépjen, még csak

[2] CZÓBEL (uo.) valamiért egészen pontatlanul idézi a mondat első felét, nála az első két tagmondat helyett mindössze ennyi áll: „*A fényűző polgár ember* (mindet (!) keres, mindent elád" stb.)". Noha idézőjelbe teszi a szöveget, azaz látszólag szó szerint idézi, s forrásának Heltai 1552-ben megjelent Dialógusát tünteti fel, az 1951-ben megjelent hasonmás kiadásból látható, hogy valójában a fenti szövegrész áll a szövegben, s csak értelmileg vonatkozik a fényűző polgárokra, akik szórják a pénzt, s a bevételszerzés érdekében, ha kell, a szegény ember ökrét is elhajtják.

oda se tekintsen a csörc ökör, különben az ispán behajtja. – Bizonyos tehát, hogy a NySz. és Imre megfejtései egészen hibásak, bizonyos, hogy a *csörc* szón valamiféle, marhát, ökröt értettek, de nem lehet egészen határozottan megállapítani, azt a marhát nevezték-e így, amelyet a kihágást elkövetett jobbágytól a földesúr birságul elhajtatott, – vagy azt-e, amely a legszebb, legerősebb volt, s amelyet ezért a bírságra büntetett jobbágytól a földesúr mindig legelébb, leghamarébb vett el. Azt hiszem, a meglévő öt példából nem lehet ezt határozottan eldönteni" (1909: 326).

Czóbel tehát egyértelműen hibásnak ítéli meg a NySz.-ben feltüntetett 'arm, armselig' jelentést, akárcsak Imre próbálkozását is, aki bizonytanul a *csősz* szóval kapcsolja egybe a vizsgált lexémát. Ez utóbbi valóban tévedésnek tűnik: a *csörsz* hangalakból még csak lehetne a mássalhangzó-torlódás feloldásával *csősz,* a *csörc*-ből azonban már nehezebben vezethető le hangtanilag, márpedig az öt előfordulásból négyben ez utóbbi alak áll. Ez esetben legfeljebb népetimológiás átalakulásról lehetne szó (*csörc → csősz*).

Nagyobb baj ennél, hogy szemantikailag se igazán illeszkedik a *csősz* lexéma a fenti kontextusokba. Valójában Imre maga is érzi ezt, s felveti, hogy talán valami 'bírságféle' lehetett a *csörc,* egy másik példában esetleg 'jobbágy'.[3] Czóbel viszont biztos abban, hogy a *csörc* 'valamiféle marhát vagy ökröt' jelenthetett, mert az szerinte mindegyik olyan példába is beleillik, amelyek a fabulákból adatolhatók. Ezt a véleményét azonban – a kontextusok alaposabb elemzése alapján – nem tudom teljesen osztani. Vizsgáljuk meg ezért a példákat részletesebben!

3. Az első példában mintha három közmondás volna egymás után szerkesztve, az első kettő legalábbis biztosan az. A „Dűhős neuet kőltenec az ebnec, czac hog megőlhesséc" fordulatot ugyanis – fordított szerkesztésmóddal – Baranyai Decsinél is megtaláljuk, vö. „Az mely ebet meg akarnak őlni, annak dűhős neuét kőltik" (1598: 62), de megvan más gyűjteményekben is, pl. Erdélyi 1851: 253: „A mely kutyának veszett nevét költik, el kell annak veszni." A második közmondást nem találjuk régibb gyűjteményeinkben, de a németben megvan a megfelelője: „Wenn man den Hund schlagen will, findet man Knüppel in allen Winkeln" (vö. Wander 1867–1880. 2: 869). Tekintettel Heltai szász származására, feltételezhető, hogy ő is ismerte ezt a fordulatot.[4]

A harmadik példa sem adatolható gyűjteményeinkből, de láthatóan a latin „Pauper ubique jacet" 'a szegény mindig alulmarad'[5] kifejezés fordítása akar lenni. Szerkezetileg viszont követi az előző mondat mintáját: *Akár megette a hájat az eb, akár nem, úgyis megverik → Akár vétkezett a szegény ember, akár nem, úgyis bűnös(nek találják)*. Ennek a kontextusnak az alapján a *csörc* itt főnévi értékű, jelentése azonban mégsem 'marha, ökör'

[3] Sajnos azonban Heltai fabuláinak későbbi kiadásai (pl. 1979, 1980, 1987, 1998) szinte ügyet sem vetnek arra, hogy maga Imre sem tartja igazán megnyugtatónak a 'csősz, őr' értelmet. Szinte mindegyik kételkedés nélkül átveszi azt, s nem is utal esetleges más jelentésre. Egyedül Heltai /1979 vet fel a (3) példa kapcsán egy más interpretációt is, de az is téves (463), l. lentebb.

[4] Erre a közmondásra Imre is céloz az adathoz fűzött lábjegyzetben (1897: 27), sőt Burkhard Waldistól is idézi, akinek a verses Ezópusz-fordítása Heltai művének is egyik forrása lehetett: „Wenn man gern schlagen wolt den Hundt, Findt sich der Knüttel selb zur stundt."

[5] Finály a **pauper** szócikkében az ismert magyar közmondással adja vissza a latin fordulatot: „A szegény embert még az ág is húzza" (1884: 1429), a **jaceo** szócikkében azonban inkább az alávetettségre és a kilátástalan helyzetre helyezi a hangsúlyt (1884: 1077).

lehet, mint CZÓBEL állítja, hanem inkább 'szegény (ember)'[6]. Azaz ennek a példának a vonatkozásában mégis inkább a NySz. állhat közelebb a helyes jelentéshez, de eltérően a szótár értelmezésétől nem annyira melléknévi *(miser),* hanem inkább a *pauper* főnévi értelmében szerepel a példában a *csörc* szó. Ezt erősíti egyébként az is, hogy ez a fabula megtalálható Pesti Gábor Ezópusz-fordításában is, annak értelmező részében pedig a következőt találjuk (1980: 34):

„Ha az hatalmas gonoszt akar tenni,
Könnyí (!) az *nyavalyáshoz* hamis okot lelni,
És azmint akarja, úgyan meg ítélni."

A Pestinél található *nyavalyás* lexéma valójában ugyanúgy 'szegény (ember), nincstelen, szerencsétlen (jobbágy)' jelentésű, mint a Heltainál található *csörc,* illetve a latin *pauper.*

Azt hiszem, mindezek eléggé nyomós érvek amellett, hogy CZÓBEL véleményével szemben az (1) adatban a *csörc* szó 'szegény ember, pauper' jelentése mellett érveljünk, ne fogadjuk el itt a 'marha' értelmet. Véleményem szerint inkább ez az értelem illik a (3) példába is, és nem a 'marha'. Ott ugyanis arról van szó, hogy az ördög felajánlja szolgálatait a nemesembernek, s megállapodnak, hogy az ördög egy évig ispánként szolgál urának, és gyötörni fogja a „pesti pórokat", s majd amit azok esztendő múltán jó szívből ajánlanak az ispánnak, az lesz a bére. Az ördög pedig neki is lát, és minden lehetséges módon sarcolja a szegény jobbágyokat. Többek között aratás után a tizedet, sőt az ötödöt is behajtja tőlük, föld vámot szed, ludat, kappant, tyúkot, malacot és bárányt is elvesz tőlük. Majd ezt mondja:

A nyomast is az erdőuel egyetembe tillalomban : chak oda tekintsen à *chőrtz*, bizony behaytom.

A *nyomás* itt a nyomáskényszerrel lehet összefüggésben. Ismeretes, hogy mind a két-, mind a háromnyomásos gazdálkodás idején ez a művelési kényszer szabta meg a szántók és a közösen használt ugar helyét, a földek éves forgását, sőt azt is, melyik szántóba milyen növényeket lehetett vetni. Az ugar volt a voltaképpeni *nyomás,* az elnevezés arra utalt, hogy az ugart a legelő állatok megnyomták, megtaposták, mindeközben egyúttal természetes módon meg is trágyázták. Az ugar tehát – szemben a parlaggal – nem műveletlen földet jelentett, hiszen többször is felszántották, ezzel felkészítették a következő évi művelésre. Ez a földhasználati forma nem tette lehetővé, hogy valaki pusztán a saját elképzelése szerint vessen és arasson a neki sorsolt parcellán (vö. *nyilas osztás, füvönosztás*). A nyomáskényszer tehát szigorúan meghatározta a faluban élő családok munkavégzési rendjét.[7]

[6] Heltai fabuláinak a Magyar tallózó című sorozatban megjelent kiadásában ehhez a helyhez a szöveget gondozó KŐSZEGHY PÉTER a következő megjegyzést fűzi: „a *csörc* (itt főnévként) az előző mondatokban szerepelt ebre vonatkozik" (Heltai /1979: 463). Ebben azonban szerintem téved. Noha elvileg lehetséges volna, hogy a *csörsz* az előző két mondatban szereplő *eb* lexémára referáljon, ebben az esetben azonban szemantikailag elég értelmetlen volna a folytatás, hiszen az eb bűnösségét nem magyarázná, hogy a szegény ember vétkes-e vagy sem. Sokkal inkább a fenti interpretáció a valószínű, azaz a mondatot fordított sorrendben kell értelmezni: ha vétkezett a szegény, ha nem, úgyis bűnösnek találják.

[7] Vö. https://tudasbazis.sulinet.hu/hu/tarsadalomtudomanyok/tortenelem/a-kozepkor-tortenete-476-1492/az-erett-kozepkor-uj-jelensegei/a-mezogazdasag-kozepkori-atalakulasa (2020. 08. 15).

A falu földje tulajdonjogi tekintetben természetesen valamely földesúré volt, azaz – bár a faluközösséghez tartozó parasztok, illetve jobbágyok földhasználati joga elvitathatatlan – a föld használata alapján valamilyen járadék vagy szolgálmány illette meg a földesurat. Ugyanakkor a földközösségi használatnak csak egyik oldala volt a jobbágytelek: ide tartozott még a falu határai között osztatlanul használt legelő, kaszáló, erdő, nádas és sok más lehetséges haszonvétel széles köre is. Ezek igénybevétele ugyancsak földesúri járadékoknak szolgálhatott alapul.

Mindezek alapján feltételezhetjük, hogy a fenti mondat azt jelenti, hogy ha valamely szegény jobbágy olyan telket próbál használni, amely éppen nyomás alatt van, vagy valamely módon az erdő hasznát veszi, akkor elég ha a *csörc* csak szemet vet erre, máris behajtja az ispán az erre vonatkozó adófélét, járadékot. Noha teljesen nem lehet kizárni azt sem, hogy a marha vagy ökör vessen szemet a nyomásra, azaz tévedjen egy ilyen területre, mégis sokkal valószínűbbnek tűnik az egész mese kontextusából, hogy a *csörc* itt is a sanyargatott szegény embert jelenti.

A (4) példában is egy fabula értelmező részével van dolgunk mely arról ír, hogy a hamis és kegyetlen emberek a nyomorgatják a szegényeket, akik sem a törvényben, sem azon kívül nem tudják magukat megvédeni, főképp mert a hamis bírók és a hamis tanúk is ellenük vannak. Így mindig őket mondják ki vétkesnek, és meg kell fizetniük a *csörszet* (vagy talán *csörcet,* ha csupán íráshibával állunk szemben, l. fentebb).

Látható, hogy itt sem okvetlenül a ’marha’ jelentés következik a kontextusból, sokkal inkább valamely ’büntetés- vagy adóféle’. Ez ugyan lehetne valamely marha beszolgáltatása is, de számos másféle teher is szóba jöhet.

A (2) példa az egyetlen, ahol viszonylag jól illik a szöveg értelmébe a ’marha’ jelentés. Itt is a prédálásról van szó, de a szöveg arra utal, hogy míg Isten figyelmezteti a prédálókat, hogy egyszer ők is a megprédáltak sorsára juthatnak, most a papok is prédálnak, s ezért elhajtják a *csörcet.* Mivel marhákat el lehet hajtani, ide valóban illik a CZÓBEL által javasolt ’valamiféle marha, ökör’ jelentés. Ám mivel az előző példában azt láttuk, hogy a *csörc* lehet a (szegény emberre kivetett) ’adóféle’ is, nem zárható ki itt sem, hogy lehet szó más állat elhajtásáról vagy akár behajtható egyéb kötelezettségről is. Azaz a ’marha’ jelentés itt ugyan valószínű, de még itt sem biztos.

Összegezve az eddigieket, láthatjuk tehát, hogy noha CZÓBEL szerint a ’marha, ökör’ értelem nemcsak a Dialógus fentebb idézett példájába illeszkedik, hanem a fabulákban található négy adat mindegyikébe is, valójában ezek közül kettőbe sokkal inkább illik a ’szegény ember’ jelentés, azaz a NySz. és IMRE véleményét nem kellene teljesen lesöpörni. Vizsgáljuk meg a továbbiakban azt is, hogy más szakirodalmi munkák miként ítélik meg a kérdést!

4. Az OklSz. a 14–16. századból adatolt *Cherch, Chewrch, Chewrcz* személynevek jelentését a NySz.-t követve tünteti fel ’miser, miserandus; arm, armselig’ értelemben, de ugyancsak kérdőjellel ellátva. Ez utóbbi itt még inkább jogos, hiszen Heltai adatai esetében legalább a kontextus segít bennünket az értelmezésben, a nevek esetében azonban erre sincs mód.

Az EtSz. is tárgyalja két szócikkben a *csörsz* és *csörc* szóalakokat, de a *Csörsz* formát (i. m. 1188) csak a *Csörszárka, Csörszárok* összetételek előtagjaként, hozzátéve, hogy ismeretlen eredetű, és a korábbi etimológiai próbálkozások (pl. egy állítólagos *Csörsz*

nevű avar fejedelem nevéből[8] vagy a szláv *črъnъ* 'fekete' szóból, ill. a szláv *čert* 'ördög' szóból) elfogadhatatlanok.

A *csörc* címszóban (1184–1185) elsősorban a Heltaitól származó adatokat tünteti fel az EtSz., és különösebb indoklás nélkül, de szerintem helyesen rámutat arra, hogy a NySz. (460) hibásan jár el, amikor a *csörc* és a *csörsz* szóalakot elválasztja egymástól. A szótár egyaránt elveti, és hibásnak tartja a NySz. 'arm, armselig értelmezését és IMRÉnek a fabulák jegyzetapparátusában olvasható 'csősz, jobbágy; csőszdíj' magyarázatait, és ha nem is igazán direkt módon, de csatlakozik a CZÓBELnél olvasható 'valamiféle ökör, szarvasmarha' értelmezéshez. Megemlíti viszont a szótár RÉTHEI PRIKKEL MARIÁN egy rövid írását a Magyar Nyelvőrből, amelyben a szerző Prágai András 1628-ban kiadott Fejedelmek serkentő órája című művének ajánló leveléből idéz egy érdekes adatot (1899: 218–219): „Az Magyarok tsak tzifraságért híják az veres ökröt hajsz Rőtt (!), és a fekete ökröt hők *Csörsz,* mert mind a kettő Német szó, az *Rőt* az németeknél vereset teszen, az *Schwartz* per contractionem *Csörsz* feketét jegyez".

Az ugyan nyilvánvaló tévedés, hogy a *csörsz* a német *schwarz*-ból származnék etimológiailag (ezt az EtSz. is elfogadhatatlannak tartja), de a jelentés szempontjából az idézet tovább „színezi" az eddig is elég változatos képet. Különösen, ha ehhez hozzávesszük még RÉTHEI PRIKKEL egy további adatát: „A NySz. ‚fekete' jelentésű *csörsz* szót nem ismer; de közöl egy megkérdőjelezett *czercz* (egészen hibásan magyarázza *csercsé*-nek *csërcs* v. *csërcz* helyett) alakot, amely minden bizonnyal azonos vele (Vö. Hagiok Niro Mathenenak ket tulkot, az *czerczet* és az fekete holdost R.M.Ny. II. 302.)" (1899: 219).

Az EtSz. a 'valamiféle ökör, szarvasmarha' értelem mellett ezt a 'fekete', esetleg 'fekete holdas' jelentést sem zárja ki, ugyanakkor az etimológiai kísérletek mindegyikét elfogadhatatlannak tartja. Nemcsak a már említett német eredeztetést a *schwarz* melléknévből, de KARDOS ALBERT és SIMONYI ötletét sem (SIMONYI szerk. 1899: 460–461). KARDOS a szláv *černi* szóval igyekezett a szót kapcsolatba hozni. Ez szerinte *Csörsz árká*nak a nevét is magyarázná talán, „melyben a *Csörsz, Csersz* ördögöt, fekete ördögöt jelent (v. ö. Ördög-árok)". Mindehhez SIMONYI a folyóirat szerkesztőjeként hozzászólva még azt teszi hozzá, hogy a „*csörsz* szó jobban hasonlít az ördögnek szláv *čert* nevéhez, s a *Csörsz-árká*t csakugyan a szl. *čertovsky jarek* vagyis ‚ördög-árok'-ból magyarázzák, annál is inkább, mert a *Csörsz* árkának egyik ágát magyarul is Ördögároknak híják" (i. m. 461).

Ugyanígy elfogadhatatlannak tartja KNIEZSA is (1974: 817) KARDOS és SIMONYI etimológiai kísérletét, akárcsak MARIÁNOVICS MILÁNét,[9] aki a szláv *čъrnъcъ* összevonásának tartja a szót. KNIEZSA egyébként *csörsz* címszó alatt tárgyalja a szót, és négy jelentését is feltünteti: 1. *Csörsz árka*, 2. *csörc, csörsz* 'fekete', 3. *cserc* 'szarvasmarha fajta', végül – Heltai meséi nyomán – 4. 'jobbágy'.

1969-ben FEHÉRTÓI KATALIN is foglalkozik a *csörsz* szó jelentésével, és néhány további adattal igyekszik a megfejtéséhez hozzájárulni. Végső soron szerinte is „valamilyen színt, feltehetően feketét" jelenthetett a *csörsz, csersz* szó eredetileg, s mivel többnyire ökröt,

[8] „A Csörsz-árkához fűződő mondakör elsősorban a Jászságban ismert. Eszerint Csörsz királyfi – mai változataiban egy cseh főúr vagy más nagy úr – árkot építtet, mivel menyasszonya csak azzal a feltétellel megy hozzá nőül, ha vízi úton, hajón jöhet a szárazföldön keresztül. Az árok ásása több évtizedig tart" (NéprLex. 1: 537).

[9] MARIÁNOVICS MILÁN voltaképpen nem más, mint SIMONYI, aki a szláv etimológiákat többnyire ezzel a szlávos álnévvel írta alá, vö. G. BOGÁR 2006.

szarvasmarhát jelöltek vele, „a színt jelentő jelző később esetleg fajtanévvé vált (vö. *magyar-tarka* marha) [...] azaz második jelentése 'szarvasmarha-fajta' lehet" (1969: 455). FEHÉRTÓI a KNIEZSÁnál negyedikként említett 'jobbágy' jelentést tévedésen alapulónak tartja.

A valószínűsített 'fekete színű' értelmezést FEHÉRTÓI részben egy régi szólással igyekszik alátámasztani. Már BEKE ÖDÖN (1947: 68–69) is ír a több régi szólásgyűjteményünkben (pl. KRESZNERICSnél és KOVÁCS PÁLnál) is adatolható *megnyomta a csőszökör a lábát* fordulatról, mellyel kapcsolatban egy – szerinte romlott – 1713-ból való adatot is közöl még Széchényi György egyik leveléből. Ebben ez áll: „Lássa, de az *csörsz ökör* bizony a lábára hág" (i. m. 68). Mivel a *csörsz ökör* alak Heltai Dialógusából is adatolható (l. fentebb), ez nagy valószínűséggel nem hibás, hanem ez lehet az eredeti, s ebből lett népetimológiásan lett a *csőszökör* változat a későbbiekben, amint erre már CSEFKÓ is rámutatott (1951: 299–292). A fenti szólás többféle változatban és jelentésben is előfordul (*meggázolta a csüőszökör*, *rálépett a lábára a csüőszökör* stb.), de a *csörszökör* > *csőszökör* általi taposás mindig nyomorúságot vagy akár halált is jelent, vö. O. NAGY 1976: 133 is. A szólásnak megtalálhatók még olyan variánsai is, amelyekben a *csőszökör* komponens helyett *fekete ökör, fekete bika* vagy a *fekete tehén* szerepel. Ráadásul ezeknek megvannak a német megfelelői is *(die schwarze Kuh drückt ihn; die schwarze Kuh hat ihn getreten),* amelyekben a *fekete tehén* ugyancsak a baj, szerencsétlenség, illetve halál szimbóluma (vö. még RÖHRICH 1991–1992. 3: 903–905 és BEKE szerk.1952: 316 is).

Mindezek alapján tehát valóban feltehető a *csörsz* 'fekete' jelentése. FEHÉRTÓI ezt még TAKÁTS SÁNDOR Rajzok a török világból című művének egy adatával is igyekszik igazolni (1969: 455), amelyben az állatok adásvétele kapcsán ezt találjuk: „Igen gyakran szőrin és a szarván nevezték a marhát, azaz pontosan leírták, hogy *fekete csörsz-ökör*, szőke tarcsa tulok, ... daruszőrű kék bika ... van a foltban;... (III, 7)"[10].

FEHÉRTÓI közöl még (uo.) emellett egy 1343-ból származó latin nyelvű oklevélből egy magyar nyelvű szórványadatot, melyben arról van szó, hogy Szabolcs megye négy szolgabírája a szabolcsi ispán ellen egy *konyacherch* színű ökör eltulajdonítása miatt indított pert. Bemutat továbbá két személynévi adatot is: 1361: Mihály (dicto Fulou) és Mihály (dicto *Cherch*) nevű servienseivel...; 1409: Johannem dictum *Chewrch* Jobagionem nostrum).

FEHÉRTÓI véleménye szerint a *konyacherch* szó utótagjában és az előbbi két személynévben ugyanazon szavakkal van dolgunk, akárcsak TAKÁTS SÁNDOR szövegében. Mindegyikben „a *cherch, csörsz* szó tulajdonképpen 'feketé'-t jelent" (1969: 455).

Ez elvileg lehetséges. A *csörszökör* és a *fekete ökör/bika/tehén* vonatkozásában elég kézenfekvőnek tűnik ez a megfelelés. Ami a *konyacherch* adatot illeti, ott már nem volnék azonban ebben teljesen biztos, mivel a *-cherch* utótagot nem annyira *csörsz*-nek, mint inkább *csercs*-nek olvashatjuk. Emiatt szerintem nem zárható ki esetleges kapcsolata a román eredetűnek tartott *csercs(e)* szóalakkal sem. A TESz. szerint ugyan ennek legkorábbi előfordulása csak a 16. század elejéről, 1526-ból való (1: 505), azaz későbbi a FEHÉRTÓI által közölt adatnál, de az elsődleges 'fülbevaló, fülönfüggő' értelme melletti másodlagos 'bőrlebernyeges állat; Tier mit Wampe'[11] jelentése eléggé illenék a *konya-* előtaghoz,

[10] TAKÁTS adatát azonban fenntartással kell kezelnünk, hiszen ez nem valódi történeti forrásból, hanem a szerző 1915-ben írt munkájából származik.

[11] SZINNYEI Tájszótárában (MTsz.) ezt a jelentést így találjuk: 'apró barmok (juhok, kecskék, sertések) álla v. torka alatt, lelógó kinövés v. bőrfityegő'. Ilyesféle lebernyeg kétségtelenül a szarvasmarhák álla alatt is látható.

hiszen az állat *csercse* is lefelé hajlik, konyul. Ha a *konyacherch* szóalaknak esetleg ehhez volna köze, akkor viszont lehet, hogy mégsem színnévről van itt szó, bár ez utóbbi jelentést támogatja a lexéma színnévi használata (sajnos azonban a latin oklevél eredeti szövegét FEHÉRTÓI nem közli, így nincs mód a pontos kontextust ellenőrizni).

Az azonban, hogy a fentebbi jobbágyok nevében ez a második megkülönböztető elnevezés valóban 'feketé'-t jelent-e, még inkább bizonytalan. *Cherch* Mihály esetében lehet ugyan szó a *fekete* színnévről is, de tekintettel arra, hogy a másik tettes *Fülő (Fulou)* Mihály, itt sem zárható ki, hogy esetleg *csercs* az olvasat, és az illető a nevét esetleg a lelógó füléről kapta. Az 1409-ből származó adatban pedig a *Chewrch* (nevű) János egy jobbágy, azaz itt a *csörc* olvasat és a FEHÉRTÓI által elvetett 'szegény, jobbágy' jelentés sem zárható ki.

Mindezzel csak azt próbáltam bemutatni, hogy a *csörsz* 'fekete' jelentését illetően FEHÉRTÓI által bemutatott adatok nem kizárólag ebben az értelemben interpretálhatók. A személynévi adatok kérdésesek, a *konyacherch* összetétel bizonyító ereje sem kétségtelen. Ami pedig a *csörsz ökröt* jelenti, az lehet valóban 'fekete ökör', de lehetne 'nyomorúságos, sovány ökör' is, hiszen a Heltai Dialógusában olvasható adatba ez az értelem is tökéletesen illenék.

Ez a jelentés pedig összekapcsolható volna a *csörsz, csörc* 'szegény, nyomorult (jobbágy)' értelmezésével is. Ez utóbbi ugyanis véleményem szerint a Heltai fabuláiban olvasható adatok közül kettőben (1. és 3. példa) sokkal inkább lehetséges, mint a 'fekete' értelem. Hogy miként lesz a 'marha' vagy talán 'nyomorúságos, ösztövér marha' értelemből 'nyomorult, szegény ember'? Talán hasonló névátvitellel, mint amikor a *barom* vagy *marha* lexémákat emberekre vonatkoztatjuk.

5. Összegezve az eddigieket a következőket állapíthatjuk meg: *Csörsz* és *csörc* szavaink feltehetően egymás alakváltozatai, így egyetlen szótári szócikkbe kívánkoznak. A két szó jelentését igen nehéz biztosan felfejteni. Egyes szerzők (pl. KARDOS vagy FEHÉRTÓI) valamely szláv nyelvből eredeztetik a szót, és a 'fekete' jelentést keresik benne, másodlagos 'valamilyen marhaféle' értelmét pedig a 'feketé'-ből származtatják. A vizsgált szóalakok azonban legtöbbször Heltai Gáspár munkáiban fordulnak elő, az adatok tágabb kontextusának alapos elemzése pedig azt mutatja, hogy erősen valószínűsíthető a *csörsz ~ csörc* 'szegény ember, jobbágy' jelentésének feltételezése is, hiszen a fent említett (1) és (3) példákban leginkább ez az értelem olvasható ki a szövegkörnyezetből.

Ha a FEHÉRTÓI által feltételezett 'fekete' → 'valamiféle szarvasmarha' jelentésfejlődést elfogadjuk, akkor is létrejöhetett a 'marha' értelemből harmadlagos jelentésként a 'nyomorult szegény ember'. De mivel a *csörsz ~ csörc* szláv eredeztetése az EtSz. és KNIEZSA szerint sem megnyugtató, talán az az eddig fel nem vetett lehetőség sem zárható ki, hogy a két szó esetleg összefügg a TESz. *csercse* szócikkében feltüntetett lexémával. Amint fentebb jeleztem, ennek első biztos előfordulása 1526-ból adatolható, Heltai adatai pedig csak kicsivel későbbiek (1552 és 1566).

Korábban láthattuk, hogy RÉTHEI PRIKKEL tévesnek tekinti a NySz. *csercse* címszavát, és az ott található „Hagiok Niro Mathenenak ket tulkot, az *czerczet* és az fekete holdost" (RMNy. 2: 302) adatot a *csörsz* egyik előfordulásaként interpretálja. Pedig a NySz.-nak igaza lehet, és az itt olvasható *cserczet* alak talán inkább *csercset*-nek (esetleg: *csercsét*-nek) olvasandó, s 'lelógó lebernyegű' tulkot jelent.[12] Ez a bőrlebernyeg lesoványodott állatok esetében

[12] Megjegyzem, a TESz. is a *csercse* címszóban (1: 1055) tünteti fel ezt az 1583-ból való adatot.

talán még szembetűnőbben lóg lefelé. Ha ezt figyelembe vesszük, akkor az sem zárható ki, hogy valójában ez a szóalak a *csörsz ökör* szószerkezet jelzőjének a forrása. Egy *csörsz*, azaz 'lógó lebernyegű' ökör persze lehetett fekete is, de lehet, hogy nem ez a szó alapjelentése, hanem a 'löttyedt bőrű, sovány'. Ebből azután esetleg létrejöhetett a 'lesoványodott, szegény jobbágy' értelem is, de az adóként, tartozásként elhajtható állat is (oda kellett fizetiök a *csörcet*).

Ez a jelentésfejlődés sem zárható ki szerintem. Némiképp gyengéje ugyanakkor a szóeredeztetésnek, hogy a *csercse* végén van egy *-e* hang, de azt esetleg interpretálhatták a nyelvhasználók birtokos személyjelként is, hiszen testrészneveknél ez előfordul (pl. *epe*, *zúza*, N. *mája*). Másrészt ez az alak illabiális, bár a TESz. szócikke szerint számos labiális változata is van *(csörcs)*. Gyengíti még a hangtani megfeleltetést a *[c]*, illetve *[cs]* különbsége: Heltai adataiban inkább *[csörc]* alak olvasható, hiszen zömmel *-tz* betűkapcsolat van a szó végén, míg a *[cs]*-t inkább *cz*-vel vagy *ch*-val írja. A magyarázat mellett szólhat viszont talán az a körülmény, hogy a *csercse* lexéma a TESz. szerint (1: 505) román eredetű. Mivel Heltai maga is erdélyi szász volt, ez esetleg magyarázná, hogy miért főként nála találjuk meg ennek a szónak az előfordulásait, másutt alig.

Akár az egyik, akár a másik eredeztetést fogadjuk el, egy biztos: a *csörc* ~ *csörsz* szavak bővebb szövegkörnyezetének alapos elemzése világosan bizonyítja, hogy sem a 'csősz, őr', sem a 'fekete', illetve 'valamilyen marha' értelem nem elegendő a két lexéma jelentésének pontos leírásához: Heltainál egyértelműen van 'szegény ember', illetve 'adóféle' jelentésük is.

Kulcsszók: nyelvtörténet, szófejtés, történeti lexikológia, történeti frazeológia.

Hivatkozott irodalom

Baranyai Decsi János 1598. *Adagiorum Graeco-Latino-Ungaricorum chiliades quinque.* Bartphae. [Hasonmás kiadás: ELTE, Budapest, 1978. ELTE Fontes ad historiam linguarum populorumque uraliensium 5.]

Beke Ödön szerk. 1952: Felelet. *Magyar Nyelvőr* 76: 316.

Beke Ödön 1947. Csősz-ökör. *Magyar Nyelvőr* 71: 68–69.

G. Bogár Edit 2006. Az etimológus Simonyi és Mariánovics Milán. *Magyar Nyelvőr* 130: 357–362.

Czóbel Ernő 1909. Csörc. *Magyar Nyelvőr* 38: 325–326.

Csefkó Gyula 1951. Csősz-ökör. *Magyar Nyelvőr* 75: 299–300.

Erdélyi János 1851. *Magyar közmondások könyve*. Nyomatott Kozma Vazulnál, Pest.

EtSz. = Gombocz Zoltán – Melich János, *Magyar etymologiai szótár* 1–17. füzet. MTA, Budapest, 1914–1944.

EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* 1–2. Hrsg. Loránd Benkő.Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993–1995.

Fehértói Katalin 1969. Csörsz. *Magyar Nyelv* 65: 454–456.

Heltai Gáspár /1951. *A részegségnek és tobzódásnak veszedelmes voltáról való Dialogus.* Az 1552. évi kiadás hasonmása. Közoktatásügyi Kiadóvállalat, Budapest.

Heltai Gáspár /1979. *Háló. Válogatás Heltai Gáspár műveiből.* Magyar tallózó. Magvető Könyvkiadó, Budapest.

Heltai Gáspár /1980a: *Heltai Gáspár és Bornemisza Péter művei.* Magyar remekírók. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.

Heltai Gáspár /1980b. *Száz fabula, Krónika és egyéb írások.* Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

Heltai Gáspár /1987. *Száz fabula.* Európa Könyvkiadó, Budapest.

Heltai Gáspár /1998. *Száz fabula.* Nagy mesemondók 9. Unikornis Kiadó, Budapest.
Imre Lajos 1897. *Heltai Gáspár Esopusi meséi.* Régi magyar könyvtár 4. Franklin-Társulat, Budapest.
Kardos Albert 1899. Csörsz, mont. *Magyar Nyelvőr* 28: 460–461.
Kniezsa István 1974. *A magyar nyelv szláv jövevényszavai* 1–2. Akadémiai Kiadó, Budapest.
Mariánovics Milán (= Simonyi Zsigmond) 1910. Csörc. *Magyar Nyelvőr* 39: 252.
MTsz. = Szinnyei József, *Magyar tájszótár* 1–2. Hornyánszky, Budapest, 1893–1901.
NéprLex. = *Magyar Néprajzi Lexikon* 1–5. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
NySz. = Szarvas Gábor – Simonyi Zsigmond, *Magyar nyelvtörténeti szótár a legrégibb nyelvemlékektől a nyelvújításig* 1–3. Hornyánszky, Budapest, 1890–1893.
O. Nagy Gábor 1976. *Magyar szólások és közmondások*. 2. kiadás. Gondolat Kiadó, Budapest.
OklSz. = *Magyar oklevél-szótár.* Gyűjt. Szamota István, szerk. Zolnai Gyula. Hornyánszky, Budapest, 1902–1906.
Pesti Gábor 1980. Esopus fabulái Pesti Gábor szerint. Magyar Hírmondó. Magvető Könyvkiadó, Budapest.
Réthei Prikkel Marián 1899. Csörsz, Mont. *Magyar Nyelvőr* 28: 218–219.
RMNy. 2. = *Régi magyarországi nyomtatványok 2. 1601–1635.* Szerk. Borsa Gedeon – Hervay Ferenc. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983.
Röhrich, Lutz 1991–1992. *Lexikon der sprichwörtlichen Redensarten* 1–3. Herder Verlag, Freiburg–Basel–Wien.
Simonyi Zsigmond szerk. 1899. Csörsz, mont. *Magyar Nyelvőr* 28: 461.
SzT. = *Erdélyi magyar szótörténeti tár* 1–14. Főszerk. Szabó T. Attila etc. Kriterion Könyvkiadó etc., Bukarest etc., 1975–2014.
Takáts Sándor 1917. *Rajzok a török világból* 3. MTA, Budapest.
TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. Benkő Loránd. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.
Végh József 2000. Lábára lépett a csőszökör. Végh József levele Beke Ödönnek, idézi a *Vasi Szemle* 54: 244.
Wander, Karl Friedrich Wilhelm 1867–1880. *Deutsches Sprichwörterlexikon. Ein Hausschatz für das deutsche Volk* 1–5. Brockhaus, Leipzig, 1867.

On the history of the Hungarian doublet *csörc ~ csörsz*

This paper investigates the meanings and origin of the historically rarely attested, now extinct Hungarian word forms, *csörc* and *csörsz*. Although the Magyar nyelvtörténeti szótár (Historical Dictionary of Hungarian) has two different entries for them, the author argues that they are variants of a single lexeme. The word forms are discussed by several authors in the literature but their meanings and usage have not been successfully clarified yet. The proposals are rather varied (e.g. a variant of *csősz* ‘field guard’, also ‘some bovine’, ‘poor person’, and ‘some kind of tax’). After thoroughly scrutinizing the relevant claims in the literature and meticulously analysing the contexts in which the word forms occur, this paper attempts to clarify their true meanings. It also discusses their etymological issues, how specific meanings may evolve from one another, raising the possibility of a new explanation of origin.

Keywords: historical linguistics, etymology, historical lexicology, historical phraseology.

Forgács Tamás
Szegedi Tudományegyetem

ÉLŐNYELV

„Tudom, hogy bolgár vagyok, de magyarnak érzem magam.”

A székelykevei bolgárok kétnyelvűsége és nyelvcseréje*

2. rész

6. Identitás és nyelvi ideológiák. Több jel is arra mutat, hogy a székelykevei bolgárok nemcsak a magyar nyelv, de bizonyos mértékig a magyar etnikum irányában is asszimilálódtak. Ezt támasztja alá a már idézett 2011. évi népszámlálás kereszttábláinak adata, miszerint a mikrorégióban, minden valószínűség szerint elsősorban Székelykevén, 91 személy vallja nemzetiségének a bolgárt, anyanyelvének pedig a magyart. A településen, magyarok és bolgárok között bolgárnak vallják magukat, azonban a tágabb környezetben gyakran a magyarsággal azonosulnak a székelykevei bolgárok. Borbély is felhívja a figyelmet arra, hogy „nyelvcserehelyzetben [...] az anyanyelv kategória használata nem egyértelmű” (2016: 67), ezt a dilemmát fejezi ki az alább idézett adatközlő is:

(23) **A8**: Tudom, hogy bolgár vagyok, de magyarnak érzem magam.

Az alábbi részlet is rámutat az ambivalensnek tűnő népszámlálási adatok hátterére, arra, hogy azok, akik bolgárnak vallják magukat, egyben magyar anyanyelvűként is megjelennek szűkebb és tágabb közösségükben:

(24) **A2**: Mind az unokák, a menyeink szerbek, s a család nem tud, csak szerbül, s aszontam én nekik, a fiaimnak es, s a menyeimnek, nem akarom hallani, hogy dedó vagy bábó: nagytata, s ezt felfogták, és egy se szólít másképp, s még nagyon is szeretik, hogy úgy hívnak.

Az adatközlő narratívájából kiderül, hogy az átfogó bolgár identitás mellett jelen van a magyar is, hiszen ragaszkodik hozzá, hogy ennek jegyeit is átörökítse az unokák generációjának. A bolgár *dedo, babo* ’nagyapa, nagyanya’ és szerb *deda, baba* ’ua.’ rendkívül hasonlóan hangzó lexémák, ezek helyett az adatközlő a magyar megszólítást várja el szerb nyelvű unokáitól. Az alábbi részlet adatközlője évtizedekig Németországban élt családjával, de igyekezett úgy nevelni gyerekeit, hogy azok magyarul tudjanak (Vukov Raffai – Raffai 2019):

(25) **B2**: Odahaza magyarul is, németül a gyerekekkel, ha úgy jött ki a szó. A gyerekek mind tudnak magyarul, a lányok írnak is.

* Az 1. részt l. MNy. 118. 2022: 343–355. DOI: https://doi.org/10.18349/MagyarNyelv.2022.3.343

DOI: https://doi.org/10.18349/MagyarNyelv.2022.4.481

Ebben az esetben sem a bolgár identitásjegy nyelvi elemét hagyományozzák leszármazottaikra az adatközlők, hanem a magyart. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy az írásra is alkalmas, kodifikált első nyelv a magyar volt és maradt a településen.

(26) **A2**: Hát vót még egy mérnököm, jó ismerősök vótunk, örökké bo- magyarul beszélgettünk. *, aszond, amikor veled találkozok, nehogy beszélgess szerbül velem, hanem csak magyarul, mert ő valahol Bácskábul való volt. És na, ott ahul vártuk, hogy esszegyűjünk, hogy ezt a munkatársat nyugdíjba kikísérjük, hát ez a direktornak a szekretáricája, magyarul hogy mondják? (...) Titkárnő, aszongya nekem, olyan izé: *, tu ne može da se priča na mađarskom. [itt nem lehet magyarul beszélni!] Mondom, zašto? Ja imam skim da razgovaram, evo pored mene *, on želi kad god se sretnemo zajedno da govorimo ovo, mađarski. [Miért? Nekem van kivel beszélgetnem, itt van mellettem *, ő azt szeretné, ha izé magyarul beszélnénk, amikor csak találkozunk.] Mondom neki: Ti koji jezik znaš? [Te melyik nyelvet tudod?] Azt mondja, ő daktilograf izét végzett, és mondom, hát te, ne tudnál szerbül, te ugatnál. Jaj, de megsértődött, mondta a direktornak. Pa nisi zaslužila drugo, pa šta ima da se mešaš? [Hát, nem érdemeltél mást, mit kell beleavatkoznod?]

A fenti narratíva jól példázza azt az ideológiát, miszerint „X országban csak X nyelven beszélj!", illetve: „Ha X állam kenyerét eszed, beszélj X nyelven!", amelyre KONTRA (1999: 87) számos közép-európai állam többségi beszélőjének példájával hívja fel a figyelmet (vö. még LAIHONEN 2001: 24). A történet azonban „jól" végződik, a felettes elveti a titkárnő „X országban csak X nyelven beszélj!" ideológia alapján történő diszkriminációját. Az adatközlőnek pedig lehetősége adódik értékként szembeállítani a többnyelvűséget az egynyelvűség ideológiájával. Ugyanakkor a fenti részlet identitásbeli jellegzetességeket is feltár: a bolgár anyanyelvű adatközlő adott beszédhelyzetben magyar identitásjegyeket mutat fel.

A bolgár identitásjegyek kifejeződésének egyik leggyakoribb módja azok magyar identitáselemekkel való szembeállítása. Mindez a vetélkedő szembenállás – ha kis mértékben is – kölcsönösen jelen van a település magyar és bolgár lakosainál. Ebben a diskurzusban megjelenik a jómód, a minőségibb munkalehetőség és a magatartásforma mint presztízzsel bíró jegy.

(27) **A3**: Itt az utcában több bolgár volt, mint magyar és megmondva az őszinte, a bolgárok mindig jobb módba voltak. (…) mind jobb módújak, szorgalmasabb népek voltak, mint azok.

A vegyes házasságok idejében is előfordul még annak rosszallása, erre reflektál a bolgár adatközlő:

(28) **C2**: Nem kell, hogy számítson, nem kellene, hogy számítson, de még mindig: Hát bógárhoz mész férjhez?

A székelykevei magyarok és bolgárok narratíváiban egyaránt előfordul a helyi bolgárok szándékosan ferdített megnevezése: *bogár*.

(29) **Tm**: A bolgárokkal jól megvoltak, ugye?
Ak: O, en nem is tudok rolluk.
Tm: Ők is magyarul beszéltek?
Ak: Igen, nem is tudtak bogárul. Az én ángyom, *-nek hívták, a tesvéremnek a felesége, ő bogár vót, de nem volt Bolgárba, mint mi, mikor Magyarországon vagyunk, és beszégetünk.

A (29) részletben egy magyar adatközlő lekicsinylően nyilatkozik a falubeli bolgárokról. A tudomásulvétel tagadásának gesztusát követi a lekicsinylő megjegyzés, amely kétségbe vonja a bolgárok bolgársághoz való tartozását, illetve valódi nyelvi kompetenciáját, hiszen a vajdasági magyarokkal szemben, akik jól beszélnek magyarul, a falubeli bolgárok nem beszélik a Bulgáriában használt bolgár nyelvet.

Az alábbi közlés rávilágít a falu lakosai közötti feszültségekre az etnikai identitást illetően:

(30) **A3**: Azért, mert nem mondták, hogy bolgár, hanem, hogy paltyane, az bolgárú úgy jött, hogy bolgárok. Másik azt mondta bogárok, másik: ezek a büdös bogárok, akkó ne, így vót, amikó olyan irigy vót, nagyon irigyek vótak, s az a büdös bogár, s mi meg, aki bolgár, olyan vót, azt mondta, azok a cirik, hogy a csángók, s így vót a veszekedés, a háborúnál így ne, surolóztak.

A paultyánok anyanyelvükkel kapcsolatos vélekedései főként a mai bolgárhoz való hasonlóság, illetve eltérés körül mozognak. Sándoregyháza korábbi polgármestere, maga is paultyán nemzetiségű, amellett foglalt állást, hogy a paultyán nem azonos a bolgárral, ez egy másik nyelv. Kijelentését azzal indokolta, hogy Várnában megértették szerb nyelvű beszédét, ám amikor paultyánul kezdett beszélni, azt már nem (Nomachi 2016: 397–398; Janjatović 2010). Az említett fenti megfigyeléshez hasonlóról a székelykevei bolgárok is említést tesznek. A településről három adatközlő gyermeke Bulgáriában tanult tovább, ugyanis a 2000-es évek elején lehetővé vált, hogy a bánáti bolgárok Bulgáriában ösztöndíjjal tanulhassanak. A képzés előtt 1–2 hónapot nyelvtanulással töltöttek Szófiában, s utána be tudtak kapcsolódni a felsőoktatási képzésbe. Egyikük családot alapított Bulgáriában, ezáltal az adatközlő kapcsolatba került új, bolgár családtagjaival.

(31) **C1**: Bolgár a menyem onnan való, várnai.
Tm: A régi bolgár tudást tudja használni?
C1: Nem, nem, jobban a szerbre, inkább ott az a bolgár öööö kifejezések húznak a szerb nyelvre, a makedónra, a szerbre. Jobban szerbül értjük még az unokával is. (...) Én most is értek mindent, azt a bolgár nyelvet, azt a paltyánt, amit itten beszélik. Nem az a bolgár, mint a bolgáriai, hanem az itteni bolgárok nyelve. Most is hogyha két idésebb személy összejön, megértem, csak nem forog a nyelvem, hogy beszéljem aztat.

Egy másik esetben a bolgár nagykövetségről érkeztek látogatók a faluba, a bolgár lakosok megállapították, hogy nem értik a Bulgáriából érkezettek beszédét.

(32) **A4**: És bejöttek bulgáriaiak, bulgárok, négyen vótak, de ott vótak *-éknél, (....) de mondják, hogy nem értik meg egymást. Hát én mondom, én nem vagyok bulgár, én bolgár vagyok, de mondom, megértem.

A bulgáriai bolgár különbözősége gyakori téma, a (32) részlet szóhasadást is felszínre hoz, amelynek célja a különbözőség kifejezése: *bulgár* 'bulgáriai bolgár nyelv, *bolgár* 'bánáti bolgár vagy paltyán nyelv'. A nyelvi különbözőséggel kapcsolatos tapasztalataik megerősítik a székelykevei bolgárokban a különtartozást.

7. Revitalizációs törekvések. A székelykevei bolgárok számára nyilvánvalóvá vált, hogy a bolgár nyelv használata már nehezen feltámasztható, márpedig anélkül nem marad fenn ez a nyelv. Narratíváik azt szemléltetik, ahogy mikrokörnyezetükben éppen elveszítik anyanyelvük túlélésének feltételeit. Az alábbi narratívák magukban foglalják azokat a tényezőket, amelyek gyakorisága, majd általánossá válása jelentősen hozzájárult a székelykevei bolgárok nyelvcseréjéhez.

(33) **A2**: Voltak bolgárok, pár család. Akkor ezekkē, mikor találkoztunk, vagy egyik a másikához elmentünk, de mihelyt vót mán egy magyar köztünk, vagy szerb, akkó azzal nem beszélhettünk bolgárul, hanem csak az a személy, amit tudott, magyarul vagy szerbül. Úgyhogy elég problématikus, s ez miatt észrevettem, soknak itten, akiknek itten a vezetőnevük bolgár, közbe ők, aszongya: „Értek, de nem tudok felelni." Ha apa, anya es bolgár paltyáne vótak, de hogy lehetett azt elfelejtődeni? (…) Akkor én mentem a rokonsághoz, akiket tudtam, hogy bolgárul tudnak – paltyán mondva – forszíroztam. Mondták: „Nem felejtetted el?" Mondom, hogy lehet elfelejteni.

(34) **C2**: Hát, van egy 4–5 fiúval jól vagyok, meg jó, a fiúk most már ők öregfiúk, ugye. Má unokájuk van. Beszégetünk, amikor találkozunk, de nem felejtünk el, nem tudom elfelejteni a bolgár nyelvet, csak kell gondolkozzak többször, hogy hogy mondjam, hogy fejezzem ki magamat, át köll fordítsam magyarról, mert magyarú könnyebb. A magyar meg a szerb nekem könnyebb, mint a bolgár. Ez a probléma.

A (33) és (34) részlet is arra mutat rá, hogy a beszélők az évek távlatából pontosan érzékelik a nyelvhasználati változások következményeit és súlyát. Metapragmatikai tudatosság jellemzi a beszélőknek azt a gyakorlatát, amikor az évtizedekkel korábbi nyelvi gyakorlatról szót ejtve, megemlítik a múltbeli beszélgetésbe más nyelvű beszélő bekapcsolódásával történő kódváltást: azt, amikor paultyánról magyarra vagy szerbre váltanak a körülmények hatására. Ugyanakkor metapragmatikai gyakorlatról van szó azokban az esetekben is, amikor revitalizációs céllal kezdeményez valaki paultyán nyelvű kommunikációt a falubeli paultyánok valamelyikével, majd paultyánul folytatják a beszélgetést. A beszélőközösség alulról szerveződő, ún. grassroots típusú mozgalmai vezethetnek eredményre azokban az esetekben, amikor a közösség tagjai maguk indítványozzák a nyelvmegerősítő mozgalmat, a tapasztalatok szerint viszont ezek csak akkor lehetnek eredményesek, ha az adott közösségi elit kezdeményezi (Fazakas 2010: 113). A következő narratíva rámutat az egyéni kezdeményezés példájára, amely egy lehetséges nyelvi revitalizációs folyamat fontos láncszeme lehet.

(35) **A2**: Az * gyárban dógoztam Pancsován, s hallottam, hogy vannak Ivánováról is *(bolgárok)*. Tudja, hol van Ivanova? S elmentem a kaderovszkába, s má adjonak adatokat ezekről, akik dógoznak Ivanováról, hogy hol dógoznak, melyik szakaszba, ott a gyárba, s én mikó megtudtam, hogy kicsodák, melyik, hát megyszólātam „Falmist! Dubra sutirna!" [Adj'Isten! Jó reggelt!] úgyhogy ők megfordútak, s nézik, aszongya, hát, ki vagy te. Há mondom nekik, hogy ne, Székelen születtem, de má itt vagyok rég Pancsován, s hallottam, hogy az üzembe vannak sokan bolgárok Ivanováról, s meg akarom tudni, hogy bár velik es a gyárba beszélgessünk bolgárul az miatt, hogy ne felejtsük el, de hát mink, az idősek még. Hát úgy örültek, hazamentek, aztán én meg jártam Ivanovára, s aszondja, ez az ember: tozi toz čeleć znáj palćensć! [ez az ember tud paltyánul]. Nekem meg az nagy öröm volt, hogy mégis, ne.

A fenti részletben kifejezésre jut a cél: „ne felejtsük el". Emellett a szándékhoz kapcsolódó célzott réteg is megjelenik a szövegben: „mink, az idősek". Mindemellett az adatközlő, a nyelvi revitalizációs folyamat alulról jövő ágense a folyamat módjára vonatkozóan is tesz megjegyzést: „beszélgessünk bolgárul". Még egy fontos mozzanat, a motiváció is kitapintható a narratívában: „öröm volt".

Bodó és Fazakas (2018: 20) rámutat arra, hogy a revitalizációs folyamatba került nyelv pragmatikai, nyelvhasználati vonatkozásai megváltoznak a nyelvnek ahhoz az állapotához képest, amikor az a kommunikáció természetes eszközeként működött. Ekkor a nyelv nem mint a kommunikáció természetes eszköze, hanem egy megmentésre, megújításra, újraterjesztésre váró „érték" vehető számba, vele kapcsolatban nem azok a társadalmi mozgatóerők működnek, amelyek az elsődlegesen funkcionáló nyelvet működtetik és változtatják. A székelykevei bolgárok esetében az anyanyelv újjáélesztése, újrahasználata minden intézményi kereten kívül van, egyéni, mikroközösségi erőfeszítés, amely az életútra való visszatekintés, értékelés folyamatában jelenik meg. Ebben a kontextusban az anyanyelv „elvesztése" deficitként jelenik meg az életút értékelésekor, illetve a gyermekkorra, ifjúkorra való visszaemlékezés attribútumaként is megragadható. Olyan gyakorlattá válik, amely valamikor a beszélők életének alapeleme volt, mára azonban már nem az. Heltai (2014: 141) felveti, miszerint egy kisebbségi nyelv újraélesztése főként elméleti lehetőség, a nyelvi rekonstrukció alapját nem képezheti a már feledésbe merült nyelvváltozat. A paultyán esetében is megfontolandó a különböző paultyán kétnyelvű közösségekben ma fellelhető nyelvi korpuszok, repertoárok felhasználása. Ugyanakkor a Bulgáriában használatos bolgár köznyelv felé történő lehetséges távolságtartó elmozdulás is létrehozhat olyan revitalizációs konstrukciókat, amelyek nem példa nélküliek (vö: Bodó–Heltai 2018: 514). Az ainu újraélesztésében rádióadás indításával értek el jó eredményeket, ahol archív szövegek sugárzása mellett az ainu beszélők három típusa jelenik meg: az idős anyanyelvi beszélők, majd olyanok, akik most tanulják a nyelvet, valamint azok, akik számára az ainu ismerete szimbolikus tudást jelent, az ainu kulturális közeg életük részét alkotja (Martin 2011: 62). Ahhoz, hogy ilyen típusú támogató megmozdulások jelenjenek meg egy nyelv fennmaradásának érdekében, előnyös kulturális-gazdasági dimenziókat kell felszínre hozni az adott nyelvvel és kultúrával kapcsolatban.

A székelykevei bolgárok számos olyan nyelvi-társadalmi mozzanatot említenek, amelyek a nyelvi újraélesztés, frissítés szándékával jönnek létre:

(36) **C3**: A nagynénieim, ha meglátogatnak, mondom, hogy bolgárul beszéljenek, majd ha nem értek meg valamit, megkérdezem (...) Olyan, mint amikor a magyarok szerbül tanulnak, tudom a szavakat, csak nem forog úgy a nyelvem.

(37) **A2**: De most örökké törekedtem, hogy valahogy kombináljam vissza. Hát az sikerült, sokan mondják is vissza, hát te úgy beszélsz bolgárul, ahogy valamikor beszéltek, törekszek arra, hogy valahogy, bár ameddig még birok beszélgetni.

8. Összegzés. A székelykevei bolgárok narratíváiban a bolgár nyelvű beszélgetések emlékei legtöbbször ötven évnél régebbi történetekhez kötődnek: az adatközlők gyerekkorához, az egy generációval idősebbek esetében pedig a gyereknevelés első évei jelentik az élénk bolgár nyelvhasználat utolsó idejét. A vizsgált közösség nyelvcseréjének különleges eleme, hogy mindez a térségben szigetmagyarságként jelenlevő, székely nyelvjárási elemeket használó – a magyar kisebbségen belül is kisebbségként számontartott – magyar nyelvközösség hatására történt. A székelykeveiek letelepedésekor olyan nyelvi helyzet alakult ki, amelyben a magyar nyelv vált közvetítő nyelvvé, a bukovinai székelyek, más betelepített magyarok, valamint a bolgárok közötti kommunikáció eszközeként alakulhatott ki magyar nyelvi dominancia a bolgárok nyelvhasználatában is, mindez pedig politikai és egyházi támogatással párosult. Párhuzamos példája ennek a folyamatnak a magyarországi bolgárok asszimilációja Lórév és környékének szerbségébe (Marinov 2000). Az elemzett narratívákban megjelenik a nyelv használatának egy újabb dimenziója is, a felelevenített vagy felébresztett nyelvtudás gyakorlása, a bolgár nyelv revitalizálása a kortársakkal történő beszélgetések alkalmával. Ebben az esetben a nyelv használata kevésbé spontán, hiszen a tudatos életben tartása a cél, ezzel együtt egy időutazási mozzanatot is magában rejt ez a folyamat. A kívülálló szemlélő számára úgy tűnik, még az is megjelenik az okok között, hogy adatközlőink igyekeznek a revitalizáció gesztusával helyrebillenteni azt a megállíthatatlan folyamatot, amelynek fontos láncszeme a nyelvtudás nemzedékről nemzedékre történő továbbörökítésének elmulasztása, illetve társadalmi okok miatti lehetetlensége.

Kulcsszók: bánáti bolgárok, Székelykeve (Skorenovac), kétnyelvűség, nyelvcsere, metanyelvi narratívák.

Hivatkozott irodalom

Bartha Csilla 1999. *A kétnyelvűség alapkérdései. Beszélők és közösségek*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.

Bartha Csilla 2002. Kétnyelvűség, nyelvcsere: a kisebbségi nyelvek megőrzésének lehetőségei. In: Forray R. Katalin – Cserti Csapó Tibor szerk., *Gypsy Studies – Cigány Tanulmányok* 6. Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Romológiai Tanszék, Pécs. 14–32.

Bodó Csanád – Fazakas Noémi 2018. Enregistering authenticity in language revitalization. *Journal of Sociolinguistics* 22/5: 1–25.

Bodó Csanád – Heltai János 2018. Mi a kritikai szociolingvisztika? Elmélet és gyakorlat. *Magyar Nyelvőr* 142: 505–523.

Borbély Anna 2014. *Kétnyelvűség*. L'Harmattan, Budapest.

Borbély Anna 2016. Fenntartható kétnyelvűség. *Magyar Nyelv* 112: 63–73.

Bugarski, Ranko 1995. *Jezik od rata do mira*. Slovograf, Beograd.

Dimić, Ljubodrag 1997. *Kulturna politika u Kraljevini Jugoslaviji 1918–1941 II*. Stubovi kulture, Beograd.

Fazakas Noémi 2014. Újabb fejlemények a nyelvi revitalizáció kutatásában. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 58/2: 155–164.

Galambos Tibor 2001. *Székelykeve (Skorenovac). A falu története.* LO Press, Kovin.

Gal, Suzan 2018. *A nyelv politikája. Nyelvi antropológiai tanulmányok*. Nyitrai Konstatntin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara, Nyitra.

Gál Noémi 2010. *A nyelvi revitalizáció. Elméletek, módszerek, lehetőségek*. Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége, Kolozsvár.

Giles, Howard – Johnson, Patricia 1987. Ethnolinguistic identity theory: a socialpsychological approach to language maintenance. *International Journal of the Sociology of Language,* 68: 69–99.

Gumperz, John J. 1982. *Discourse Strategies*. Cambridge University Press, Cambridge.

Heltai János 2016. *Nyelvcsere és a nyelvi revitalizáció lehetőségei Moldvában*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.

Janjatović, P. 2010. Palćenski jezik odlazi u zaborav. *Novosti* 2010. 08. 17. https://www.novosti.rs/vesti/naslovna/reportaze/aktuelno.293.html:296590-Palcenski-jezik-odlazi-u--zaborav (2021. 12. 21.)

Karabencheva, Katerina 2009. A bolgár kisebbség története. In: Jakab, Albert Zsolt – Peti, Lehelszerk., *Folyamatok és léthelyzetek – kisebbségek Romániában.* Kriterion – Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Kolozsvár. 53–100.

Kontra, Miklós 1999. "Don't Speak Hungarian in Public" – A Documantation and Analysing of Folk Linguistic Rights. In: Kontra, Miklós – Phillipson, Robert – Skutnabb-Kangas, Tove – Várady, Tibor eds., *Language: A Right and a Resource*. Central European University Press, Budapest. 81–99.

Laihonen, Petteri 2001. Multilingualism in the Romanian Banat. In: Hannonen, Pasi – Lönnqvist, Bo – Barna, Gábor eds., *Language Ideologies Ethnic Minorities and Power*. Fonda Publishing, Helsinki, 11–45.

Letenyei László – Nagy gábor Dániel 2007. Rugalmas kérdőiv. A standard kérdőív kritikái és javaslat a kérdőíves adatközlés terepközeli alkalmazására. *Szociológiai Szemle* 1–2: 19–46.

Marinov Iván 2000. Balkán-koktél, Magyarország. Hogyan válnak bolgárok szerbbé Magyarországon? *Kritika* 7: 13–17.

Márku Anita 2011. „*Po* zákárpátszki": kétnyelvűség, kétnyelvűségi hatások és kétnyelvű kommunikációs stratégiák a kárpátaljai magyar közösségben. „Líra" Poligráfcentrum, Ungvár.

Martin, Kylie 2011. Aynu itak: on the road to Ainu language revitalization. *Media and Communication Studies.* 60: 57–93.

Nekvapil, Jiří 2003. Language biographies and the analysis of language situations: on the life of German community in the Czeh Republic. *International Journal of the Sociology of Language* 162: 63–83.

Nikolin, Svetlana szerk. 2008. *Palćeni u Banatu.XXI vek. Forum za proevropsku komunikaciju. 3.* Evroregionalni centar za razvoj društva u multietničkim sredinama „In media res", Pančevo.

Njagulov, Blagovest 2009. A bolgár kisebbség múltja és jelene. In: Jakab, Albert Zsolt – Peti, Lehel szerk., *Folyamatok és léthelyzetek – kisebbségek Romániában.* Kriterion – Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Kolozsvár. 41–52.

Nomachi, Motoki 2016. The Rise, Fall and Revival of Banat Bulgarian Literary Language: Sociolinguistic History from the Perspective of Trans-Border Interactions. In: Kamusella, Tomasz – Nomachi, Motoki – Gibson, Catherine eds., *The Palgrave Handbook of Slavic Languages, Identities and Borders.* Palgrave Macmillan, London. 394–428.

Penavin Olga – Matijevics Lajos 1980. *Székely szójegyzék.* Magyar Nyelv Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, Újvidék.

RZS1. = Republički zavod za statistiku 2011. *Nacionalna pripadnost / Ethnicity.* Statistical office of the Republic of Serbia, Beograd, 2012. https://pod2.stat.gov.rs/ObjavljenePublikacije/Popis2011/Nacionalna%20pripadnost-Ethnicity.pdf (2021. 12. 21.)

RZS2. = Republički zavod za statistiku 2011. *Veroispovest, maternji jezik i nacionalna pripadnost / Religion, mother tongue and ethnicity.* Statisticaloffice of the Republic of Serbia, Beograd, 2013. https://pod2.stat.gov.rs/ObjavljenePublikacije/Popis2011/Knjiga4_Veroispovest.pdf (2021. 12. 21.)

Sikimić, Ljiljana 2008. Bugari Palćani. Nova lingvistička istraživanja. In: Nikolin szerk. 22–30.

Skutnabb-Kangas 1996. Language and demands for Self-Determination, In: Donald Clark – Robert Williamson eds., *Self-Determination. International Perspectives*. St. Martin's Press, New York. 124–140.

Szabadka Gyula 1936. *Skorenovac története*. R. Oberläuter, Kovin.

Valcheva, Penka 2019. Learning the Palken Languageas an official Dialect of the Banatian Bulgarians. *Knowledge International Journal* 34: 1671–1675.

Vasić, Slobodan 2016. *Rodni identiteti u intersekciji sa etničkim i religijskim: na primeru istraživanja Banatskih Bugarki u Srbiji, Rumuniji i Bugarskoj*. ACIMSI. Doktori disszertáció.

Vukov Raffai Éva – Raffai Judit 2019. A mobilitás jegyei székelykevei narratívákban. In: Borsos Eva – Horák Rita – Kovács Cintia – Namesztovszki Zsolt szerk., *Mobilitás. A Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar tudományos konferenciájának tanulmánygyűjteménye*. Szabadka, Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar. 204–210.

"I know that I am Bulgarian, but I feel like a Hungarian"

Bilingualism and language shift of Bulgarians in Skorenovac (Székelykeve)

The study examines the language use, bilingualism and language shift of Bulgarians in Skorenovac based on Hungarian language narratives referring to language use. It also takes into account the social factors that induce language changes in the given settlement. Skorenovac has a relatively short history, as it was founded barely 140 years ago by the settling of Seklers from Bukovina, Hungarians from the Szeged region, as well as Bulgarians and Germans from Banat. In this paper I first outline the historical background of language use and bilingualism of Bulgarians, then, on the basis of metalinguistic narratives of several members of the Skorenovac Bulgarian community, examine the social and linguistic events and practices that pushed Bulgarian-Hungarian bilingualism towards language shift. The language of education, the lack of codification of the Banat Bulgarian language and other social factors that characterized Yugoslavia at the time also played an important role in this process. Finally, I give an insight into the personal efforts and (meta)linguistic practices that aim at strengthening the vitality of the Bulgarian language, as well as the reversal of its decline.

Keywords: Banat Bulgarians, Székelykeve (Skorenovac), bilingualism, language shift, language biographies.

Vukov Raffai Éva
Újvidéki Egyetem

TUDOMÁNYTÖRTÉNET

Miért nem fizetett Teisziasz Koraxnak a retorikai stúdiumokért? A retorikaelmélet történetének kezdeteiről

1. Ez a tanulmány vissza kíván nyúlni a retorikaelmélet kialakulásáig és ennek kapcsán azt hivatott bemutatni, hogy milyen problémákkal kellett szembenéznie közel 2500 évvel ezelőtt az első retorikusoknak. A cél pedig ezen keresztül az, hogy közelebbről felidézzük a magyar retorikatörténeti szakirodalomban eddig szinte teljesen hiányzó,[1] Korax-féle retorikaiskola világát, ahol a hagyomány szerint a mesternek éppen a legkiválóbb tanítványok egyikével, Teisziasszal kellett argumentatív összeütközésbe kerülnie, méghozzá a bíróság előtt. Miről szólt ez a konfliktus? Első pillantásra a pénzről. Második pillantásra a bíróság előtti meggyőzési lehetőségekről. Két olyan témáról van tehát szó, ami a retorikai stúdiumok és gyakorlatok szempontjából napjainkban is aktuálisnak ígérkezik. Joggal merülhet fel a kérdés azokban, akik nem a retorikatörténet kutatói, hogy egyáltalán van-e még értelme egy ilyen régi, mester-tanítvány konfliktust a 21. században is tanulmányozni. Az ékesszólás történetének görög kezdetei után Marcus Tullius Cicero is kereste a választ az ehhez hasonló, a történelmi műveltség értelmét firtató kérdésekre. Az Orator (A szónok) című művében az ideális szónok elsajátítandó műveltségének részeként, előkelő helyet biztosított a történelmi ismereteknek is. Az ilyen irányú műveltség megszerzése melletti érvelése egy olyan hasonlatban tetőzött, ami minden retorikatörténeti vizsgálat, így a jelen tanulmány mottójául is szolgálhat: „Mert aki nem tudja, mi történt születése előtt, az gyermek marad mindörökre." (Cicero /2012b: 647). Ennek alapján – saját művelődésünk nagykorúsításáért is – érdemes figyelmünket a retorika művészetének születésére irányítani. Amint látni fogjuk, a Koraxról és Teisziaszról szóló nemzetközi szakirodalom is tele van kérdőjelekkel, hol kétes, hol hiteles történeti források alapján tudunk képet alkotni a retorikatörténet legendás alakjainak a kapcsolatáról.

2. A retorikatörténet első teoretikusa(i). Szicíliában a Kr. e. 5. században élt Korax, aki a hagyomány szerint saját retorikaiskolájában, az elsők között dolgozott a retorika elméleti igényű megfogalmazásán, amelynek sikeres gyakorlatba ültetése miatt messze

[1] Például az egyébként igen alapos, magyar nyelvű Retorikai lexikon csak a tanítvány Teisziasz személyének szentelt önálló szócikket, amiben az azt jegyző Adamik Tamás, természetesen Koraxot is megemlítette, de hozzá már nem vezet önálló artikulus (RetLex. 1200–1201). A Teisziasz szócikk szövege csekély eltéréssel korábban már megjelent Arisztotelész Rétorika című művének Adamik-féle fordításkötetében a jegyzetekben is (Arisztotelész /1982: 269). És nem sokkal a Retorikai lexikon publikálása előtt itt is: Adamik – A. Jászó – Aczél 2005: 26–27. N. B. a magyar esethez hasonlóan járt el a retorikatörténész George A. Kennedy (1999: 339) is, aki saját névmutatójában a Korax-tételnél Teisziaszhoz utalja az olvasóit, azzal a különbséggel, hogy a két szerző együttes tárgyalásakor a magyar példáknál részletesebben mutatja be Korax munkásságát.

DOI: https://doi.org/10.18349/MagyarNyelv.2022.4.489

földről özönlöttek hozzá a tanítványok (KENNEDY 1963: 58–61). A görög származású mesternél korábban élt és jóval híresebb szónokokról van tudomásunk, de olyanról, aki sikeres rétorként rendszerezett módon foglalkozott azzal, hogy intézményes keretek között minél többeknek átadja a tudását – Korax előtt – nem tudunk. A történészek abban régóta egyetértenek, hogy Korax retorikusi működése akkor vehette kezdetét, amikor I. Hierón türannoszi uralma (Kr. e. 478–467) véget ért Szirakúzában és 467-ben Thraszibülosz intézkedéseivel kezdetét vette a demokratikus államforma. (HINKS 1940: 62) Arra vonatkozóan azonban, hogy Korax és tanítványi köre pontosan milyen kapcsolatban állhattak a politikai vezetéssel, illetve ebből következően leginkább mely műfajban gyakorolta a nyilvános beszéd mesterségét, már megoszlanak a vélemények. A történészek egy része kifejezetten hatalom közeli személyként jellemzi a rendelkezésre álló kevés forrás alapján Koraxot, akinek tevékeny szerepe lehetett a szicíliai politikai változások létrejöttében, ezért maga is a politikai szónoklatok terén tűnhetett ki (COLE 1991: 65). Ez a történészi álláspont felerősítheti azt a régóta ismert meggyőződést, hogy egy nemzet politikai autonómiája egyenesen arányos annak mértékével, hogy polgárai a nyilvános meggyőzésre mennyire nyitottak. A retorikaelmélet születése ezért függhet össze a demokratikus berendezkedés létrejöttével. Más retorikatörténészek szerint Korax közéleti szerepvállalása nem a politikai, hanem a törvényszéki retorika kapcsán vívott ki elismerést, ezért tanítványait is elsősorban a törvényszéki szituációkra készítette fel. Három tekintélyes szövegtanú, így Platón Phaidrosza (Platón /1994: 110, 261b), Arisztotelész Rétorikája (Arisztotelész /1982: 5–8 1354a–1355a) és Iszokratész Adversus sophistas című munkája (Iszokratész /1969: 19) is úgy foglalt állást, hogy a retorikaelmélet kezdetei a jogi diskurzus körül alakultak ki. Ezekre és más történeti forrásokra alapozható tehát az, hogy a második történészi álláspont igazsága valószínűbb, mint az elsőé (HINKS 1940: 62). Végezetül Korax későbbiekben tárgyalandó, törvényszéki konfliktusa is ugyanezt a hipotézist támogatja, amelyet éppen tanítványával, Teisziasszal vívott.

Kérdés továbbá, hogy Korax elméleti munkája pontosan miben állhatott? Bár a neve alatt nem maradt ránk egyetlen szöveg sem, több, mérvadó forrásban is utalásokat találhatunk arra vonatkozóan, hogy elméleti munkássága nemcsak szóbeli, hanem írásban is rögzített volt. Arisztotelész egy kézikönyvet tulajdonított Koraxnak (Arisztotelész /1982: 167. 1402a). Cicero két évszázaddal Arisztotelész Rétorikája után, a Brutusban ugyan felsorolt Periklésztől kezdve számos olyan görög közéleti személyiséget, akit lehet a retorikaelmélet első képviselőjének is vélni, végül ő is úgy foglalt állást, hogy „a szicíliai Korax és Teisziasz írta össze a szabályokat és előírásokat – korábban ugyanis senki sem követett a szónoklásban szabályokat, mégis igen sokan szónokoltak szabatosan és tagoltan...” (Cicero /2012a: 513). Ebből az írásbeli szabályok lefektetése mellett még csak annyi következtethető ki, hogy Korax és Teisziasz is hozzájárultak a retorikaelmélet kezdeti kialakításához a már ismert szabályok írásbeli rögzítésével. A római retorika későbbi képviselői közül Quintilianus azonban már kifejezetten úgy nyilatkozott, hogy a legrégebbi retorikai kézikönyvek szerzője Korax volt, ráadásul tanítványával, Teisziasszal közösen készítették el ezt a művet (Quintilianus /2009: 210. III, 1, 8). Mind a görög, mind pedig a latin nyelvű retorikai hagyományban feltűnik tehát egy legalább részben Koraxnak tulajdonított, azonban elveszett könyv emléke, amit Quintilianus a Kr. u. 1. században még maga is olvashatott. Amiatt, hogy ez utóbbi szerző már Korax és Teisziasz közös művéről írt, felvetődött a retorikatörténészek körében, hogy Korax – a kortárs Szókratészhoz hasonlóan – csak

szóban tanított, amit tanítványa, Teisziasz jegyzett le és adott ki aztán. Vagy egy további álláspont szerint Korax írásbeli munkáját integrálta a saját könyvébe Teisziasz. Ugyanakkor Arisztotelész alapján olyan nézetet is képviselnek, hogy a két szerző önálló művei léteztek írásban, és az utókor éppen a mester-tanítvány viszony miatt kezdte el együttesen kezelni a kettőt (HINKS 1940: 62).

Bármelyik nézetet fogadjuk is el, a szövegtanúk alapján közmegegyezés tárgyát képezi az, hogy Korax munkássága kétféle tárgykört érinthetett a ma ismert retorikaelméletből: az egyik az úgynevezett valószínűségi érvek technikájának kidolgozásával a meggyőzés tárgyköre, a másik pedig a beszéd részeinek elméleti felosztása (HINKS 1940: 66). Ez utóbbi a klasszikus szónoki beszéd részeinek első és legegyszerűbb, hármas felosztását jelenthette, ami napjainkban a legtöbbeknek az alapfokú oktatás fogalmazástanításából ismert az Egyesült Államoktól Magyarországig. Eszerint tehát a bevezetés (προοίμιον), a központi részként ismert tárgyalás (ἀγών), amely tartalmazott egy elbeszélést (διήγησις) és a befejezés (ἐπίλογος) kategóriáinak a világos megkülönböztetése, illetve hatásos megalkotásuk lehetett Korax érdeme (ADAMIK – A. JÁSZÓ – ACZÉL 2005: 373).[2] Mit tett hozzá ehhez Teisziasz és pontosan milyen, inkább tanítványi vagy inkább konkuráló viszony kapcsolta Koraxhoz?

A retorikatörténeti hagyomány elsősorban tanítványai között tartja számon azt a már korábban említett Teisziaszt, aki szegény sorból származott, cserébe igen tehetséges és eltökélt volt, amikor jelentkezett a szicíliai mesternél. Kiváló képességeit látva Korax úgy döntött, hogy a jelentkezését nemcsak elfogadja, de azon felül még a tandíját is meghitelezi. Nem volt hiábavaló Korax nagylelkűsége, melyet egyes források szerint nem csak Teisziasznak, hanem más tanítványainak is felajánlott. Teisziasz mestere felosztását saját retorikaelméletében kibővítette az elbeszélést követő bizonyítás (πίστις) egységével, ami különösen a törvényszéki helyzetekben, de más, akár egy műfaját tekintve panégürikosznak számító beszédnél is tudatosította több, a továbbiakban elengedhetetlennek bizonyult beszédelem, így például a cáfolat (λύσις) szükségességét. Tudható, hogy a későbbiekben Gorgiasz is ennek alapján készítette híres beszédeit. Teisziasz munkásságáról alig tudhatunk sokkal több olyan tényt, ami történettudományi szempontból hiteles, ez az elméleti munka is inkább olyan tulajdonítás, amit a szóbeli hagyomány őrzött meg (WILCOX 1943: 2–23). A tehetséges tanítványról az egyik legrégebbi, ránk maradt, hiteles szövegtanú ugyanis Arisztotelész A szofisták cáfolata című munkája. Ennek a könyvnek a záró soraiban ugyan Koraxot név szerint nem, Teisziaszt viszont megemlíti a szöveg, mint egy, a retorika művészetének első feltalálóitól a stafétát átvevő, elméleti szakembert (Arisztotelész /1955: 152. 183b 30–31). Korábbi szövegként Platónnak a Kr. e. 370 körül keletkezett Phaidroszára utalhatunk még (Platón /1994: 120. 267 A), ahol Gorgiasz a retorikaelmélet képviselői között úgy tűnik fel, hogy mesterével, Teisziasszal együtt említik. Teisziasz neve azonban saját mestere, tehát Korax nevével itt sincs összekapcsolva és arra sincs utalás, hogy időben mikor és pontosan mit alkotott. Ráadásul Cicero A feltalálásról

[2] Ha a tradíció igaz, Teisziaszt (KENNEDY 1999: 34), de az is lehet, hogy még Koraxot is mesterei között tartotta számon az a szicíliai Gorgiasz (c. 480–375), akiről tudjuk, hogy beszédei felépítésében már egy fokkal kifinomultabb szerkezetet használt, mint az ismertetett koraxi, hármas felosztás (ADAMIK 1998: 11). Nála már a bevezetés (προοίμιον), elbeszélés (διήγησις), bizonyítás (πίστις) és befejezés (ἐπίλογος) négyes fogata alkotta a klasszikus beszédet, amit egyetlen ránk maradt beszéde (Helené dicsérete) is jól kivehetően alkalmazott (KENNEDY 1999: 35).

második könyvében utalt Arisztotelésznek egy később elveszett munkájára (Tekhnón szünagogé), amelyben a retorikaelmélet első képviselőjeként Teisziaszt nevezte meg mindenféle görög előzmény nélkül.

3. Veszíthet-e egy pernyertes érv? A Koraxról szóló anekdotikus hagyomány egyik története szerint a mester abban maradt tanítványával, hogy annak addig nem kell a tanulmányaiért fizetnie, amíg eljut az első bírósági peréig (Cole 1991: 65–66). Ha pedig azt megnyerte, akkor utólag kell kifizetnie a tanulmányi költségeit. Amikor a képzés végeztével Teisziasz nem volt hajlandó fizetni, Korax a bíróság elé vitte, ahol a tanítvány, a közismert történet szerint azzal védekezett, hogy ha ebben az ügyben sikerrel védi meg magát, akkor pernyertesként nyilvánvalóan nem kell fizetnie Koraxnak. Ha pedig elveszíti a pert, az azt bizonyítja, hogy Korax nem készítette fel a törvényszéki beszédhelyzetre, ezért ebben az esetben sem kell fizetnie, hiszen Korax olyasmiért követeli a fizetséget, amely szolgáltatást nem is teljesített. Korax válaszában ugyanezt megfordítva, azzal cáfolta tanítványa érvelését, hogy ha Teisziasz elveszíti a pert, azért kell fizetnie, ha pedig megnyeri, azért, mert éppen a tőle származó tudást használja sikerrel, ami tehát önmaga elleni bizonyíték a perben (Ijselling 1976: 11). Az érvkölcsönzés patthelyzetét látva nyilatkozott úgy a bíróság, hogy „egy rossz hollótól (κόραξ) származó, rossz tojással van dolguk" (Kennedy 1963: 59). Bár szinte szó szerint ugyanezt az érvkölcsönzést Diogenész Laertiosz egy másik párosról, Prótagoraszról és Euathluszról adta elő, náluk a bírósági reakció nem lehetett ez, hiszen a görögben epigrammaként szedett válasz Korax nevével játszva,[3] csak Teisziasz és mestere között nyerhet értelmet.

A holló jelentésű κόραξ főnév anekdotabeli szerepeltetése ugyanakkor ismét felvetheti Korax történeti hitelességének a kérdését. Valóban létezett, vagy csak a frappáns bírói válaszra alapozva kapott Teisziasz ismeretlen mestere egy beszélő nevet? A retorikatörténészek között, éppen a Korax által önállóan írt könyv körüli bizonytalanság és a róla szóló szövegtanúk kései eredete miatt is merülhetett fel, hogy Korax beszélő neve csak melléknévként fűződött a valós személyként ismert Teisziaszhoz, hiszen, továbbra se feledjük, hogy sem Platón sem Iszokratész nem említette név szerint Koraxot saját retorikatörténeti felsorolásukban (Kennedy 1963: 60). Ezt a kétséget részben felerősíti Arisztotelész életműve is, ugyanis egy korai munkájában egyértelműen Empedoklészt nevezte meg a retorika atyjának, máshol azonban ő is Korax és Teisziasz személyét tekinti az artium scriptores antiquissimi megtestesítőinek (Hinks 1940: 61). De hogyan is értelmezhető az anekdotában szereplő szójáték?

Ha megvizsgáljuk a holló európai mitológiai alakját, akkor arról értesülünk egy későbbi, már latin nyelvű forrásból, hogy a holló átváltozásának oka Apollón szolgálatában keresendő (Ovidius 1982: 55. II, 531–558). Az Átváltozások szerzőjének egyedi feldolgozása, mondanunk sem kell, hogy épít arra a görög aitiológiai hagyományra, amelynek egyes elemei már a Kr. e. 5. században is ismertek lehettek. A holló tulajdonságainak megfigyelései kiemelkedő értelmi képességei, illetve hangadásának utánozhatósága miatt számos kultúrkörben magyarázatra késztette az embereket (Vígh szerk. 2019: 143–147). A jóslás görög istenének attribútumaként is ismertté vált hollóról az irodalmi és szimbolikus gondolkodás azt tartotta, hogy képes a beszédre. A madarat beszédkészséggel felruházó

[3] Κακού κόρακος κακόν ᾠόν (kiemelés tőlem: H. M.).

európai kultúrában ezért is kötődhet össze Koraxnak mint rétornak és a koraxnak mint madárnak a képe. Ovidius pedig a beszédkészség megszemélyesítő gesztusával sem elégedett meg, amikor fekete madárrá változását, alighanem szintén görög források alapján, összekötötte egy nyelvi közlés büntetésével. Mivel a holló feltárta Apolló szerelmének hűtlenségét, tehát az igazsággal szembesítette istenét, beszéde hatásától elsőként kellett, hogy szenvedjen. Ennek az apollói tettnek a méltánytalansága párhuzamot mutat a tandíját a bíróságon végső soron hiába követelő Korax-anekdotában is. A híres rétor, aki akár politikai változások előidézője is lehetett korának Szicíliájában, saját érdekeinek védelmében elbukott. Meglátásom szerint nemcsak a holló irodalmi alakja és a Korax-anekdota között fedezhetünk fel hasonlóságot, hanem ezen felül az is megtestesül a sikertelen bírósági tárgyalás történetében, hogy a kortársak, avagy az utókor a beszédműfajok közül Koraxnak a törvényszéki beszédekben való jártasságát megkérdőjelezte. Bár a mester és a tanítvány között frappáns dialógus alakult ki, a bírói döntés nyomán a mester megszégyenülése a korabeli, arisztophanészi ókomédia alazónjai közé emelte Koraxot. Retorikai veresége azonban Teisziasz pillanatnyi győzelme mellett, a tanítvány számára is következményekkel járt. Egyrészt mestere bukása a saját tudásának a határaira is utalhat, másrészt győzelme a mesteri staféta átvételének egyszerű szimbólumaként is olvasható. Belekeveredhetnénk ezzel a koraxi cáfolat logikájába, ha akárcsak egyetlen pillanatra is szem elől tévesztenénk a bírói döntést. A bíró azonban nem az érvekre reagált, hanem a diskurzust egy másik perspektívából szemlélve az érvforrásokat és a meggyőzési módszert vizsgálta. Az ezekben felfedezett azonosságot ítélte el híressé vált mondatával. Tehát a madár és utódja egyforma meggyőző ereje az, ami elutasításra került. Bár anyagilag az ügy elutasítása miatt Korax lett a pervesztes fél, mégis, a bírói döntésben megnyilvánuló analógia Teisziaszt Korax utánzójaként rögzítette, implikálva ezzel Korax pedagógiai munkájának sikerét. Így Teisziasz nem fizetett a retorikai stúdiumokért Koraxnak, de a pernyertessége nem a retorikai sikerén, hanem sokkal inkább mestere követésének a mértékén múlott.

4. Összegzés. A tanulmány Korax alakjával, szicíliai retorikaiskolájának legfontosabb elméleti, illetve – Teisziasz kapcsán – gyakorlati aspektusaival vetett számot. A magyar nyelvű szakirodalomban javarészt mellőzött görög retorikusról szóló történeti megfontolások két végleteként az adatolható politikai környezet, valamint a köznévként is olvasható koraxi tulajdonnév fiktív karaktere rajzolódott ki.[4] Korax személyéhez hasonlóan az a Teisziasszal közösen alkotott, ám elveszett mű is hasonló dilemmákat vet fel a retorikatörténészek szemében, amit az első retorikaelméleti könyvként aposztrofálhatunk. Kijelenthetjük, hogy a rendelkezésre álló források nem teszik lehetővé, hogy egyértelmű következtetésekre jussunk Korax tevékenységéről. A legkevésbé megbízható források egyike a Teisziasszal zajló, peres párbeszéd pars pro toto jelleggel mintázza valamennyi dilemmát: melyik műfajt tanította Korax, létezett-e egyáltalán, a probabilis érvelést menynyire sikeresen alakította ki, mi alapján tudott valódi hatást elérni egy korabeli bíróságon

[4] Korax alakja hasonlóságot mutat ebből a szempontból egy későbbi, talán még híresebb mesternek Ammonius Saccasnak az alakjával. Róla úgy tartja a patrisztikus és filozófiai tradíció, hogy Plótinosz és Órigenész mestere volt, azonban semmilyen írásos emléket nem hagyott hátra és nem túlzás azt állítani, hogy szinte minden biográfiai adata bizonytalan (vö. Euszebiosz /1983: 264. VI. 19.).

két, jól képzett rétor? Ezért is törekedtem ennek az anekdotának az önálló értelmezésére. Az adódó válaszlehetőségek felvázolása után egyetlen megállapítás várat magára. Annak a szépségnek az elismerése, hogy a retorika művészetének átadása úgy veszi kezdetét, hogy legelső művelői éppen a szóbeli hagyomány ködébe vesztek, ezért alig várható az, hogy biztos állításokat fogalmazzunk meg. Ugyanakkor a szóbeli hagyomány közvetítése olyan erős, hogy újabb és újabb írásbeli tanúkat szólítva maga mellé, két és fél évezreddel később is tudományos közlemények születnek róla, amint azt a dolgozatban felhasznált irodalmak is tükrözik. Mi mást bizonyít ez, mint a retorika hatásának az erejét? Ezért mindegy nekünk, hogy Teisziasz győzte le Koraxot, avagy Korax Teisziaszt abban a bizonyos perben. Számítani az számít, hogy van olyan retorikai teljesítmény, ami két és félezer éve át hallatja a hangját.

Kulcsszók: Korax, Teisziasz, retorikatörténet, érveléselmélet, a beszéd részei.

Hivatkozott irodalom

ADAMIK TAMÁS 1998. *Antik stíluselméletek Gorgiasztól Augustinusig. Stílus, kritika, értelmezés.* Seneca Könyvek. Seneca Kiadó, Budapest.

ADAMIK TAMÁS – A. JÁSZÓ ANNA – ACZÉL PETRA 2005. *Retorika*. Osiris Kiadó, Budapest

Arisztotelész /1955. *On Sophistical Refutations*. Ed. E. S. FORSTER. Harvard University Press, London.

Arisztotelész /1982. *Rétorika*. Ford. ADAMIK TAMÁS. Gondolat Kiadó, Budapest.

Cicero, Marcus Tullius 2012a. Brutus. In: ADAMIK TAMÁS szerk., *Cicero összes retorikaelméleti művei.* Ford. KRUPP JÓZSEF. Kalligram, Pozsony. 501–608.

Cicero, Marcus Tullius 2012b. A szónok. In: ADAMIK TAMÁS szerk., *Cicero összes retorikaelméleti művei*. Ford. KÁRPÁTY CSILLA – MEZEI MÓNIKA. Kalligram, Pozsony. 611–688.

COLE, THOMAS 1991. Who was Corax? *Illinois Classical Studies* 16/1–2: 65–84.

Euszebiosz /1983. *Egyháztörténet*. Szerk. VANYÓ LÁSZLÓ. Ford. BAÁN ISTVÁN. Ókeresztény Írók 4. Szent István Társulat, Budapest.

HINKS, D. A. G. 1940. Tisias and Corax and the Invention of Rhetoric. *The Classical Quaterly* 34/1–2: 61–69.

IJSELLING, SAMUEL 1976. *Rhetoric and Philosophy in Conflict. An Historical Survey*. Martinus Nijhoff, Hága.

Iszokratész /1969. *Adversus sophistas.* Antonio Zandinella, Velence.

KENNEDY, GEORGE A. 1963. *History of Rhetoric 1. The Art of Persuasion in Greece*. Princeton University Press, London.

KENNEDY, GEORGE A. 1999. *Classical Rhetoric & Its Christion & Secular Tradition from Ancient to Modern Times*. The University of North Carolina Press, Chapel Hill – London.

Ovidius Naso, Publius 1982. *Átváltozások. Metamorphoses.* Ford. DEVECSERI GÁBOR. Európa, Budapest.

Platón /1994. *A lakoma. Phaidrosz.* Szerk. STEIGER KORNÉL. Ikon, Budapest.

Quintilianus, Marcus Fabius /2009. *Szónoklattan.* Szerk. ADAMIK TAMÁS. Kalligram, Pozsony.

RetLex. = *Retorikai lexikon.* Főszerk. ADAMIK TAMÁS. Kalligram Kiadó, Pozsony, 2010.

VÍGH ÉVA szerk. 2019. *Állatszimbólumtár A-Z.* Balassi Kiadó, Budapest.

WILCOX, STANLEY 1943. Corax and the Prolegomena. *The American Journal of Philology* 64/1: 1–23.

Why Tisias did not pay Corax for rhetoric studies?

On the beginnings of the history of the theory of rhetoric

This paper discusses the history of rhetoric and takes us back to the 5th century BC. According to tradition, the first rhetorical school was established by Corax. The paper does not really focus on the historical fact of establishment, but rather examines the first rhetorician's theoretical work, which has not survived, but was referred to by antique sources. From a practical point of view, the paper discusses the argumentation of Corax' famous debate with his pupil, Tisias. The description of Corax, missing from the Hungarian literature on the history of rhetoric so far, takes into account the previous conclusions of international studies, in addition to these aspects.

Keywords: Corax, Tisias, history of rhetoric, theory of argumentation, parts of speech.

Hoványi Márton
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

SZEMLE

The Handbook of Dialectology

Edited by Charles Boberg, John Nerbonne, and Dominic Watt.
Willey Blackwell, Oxford. 2018. 600 oldal

1. Alaposan átgondolt, logikusan fölépített, nemzetközi összefogással s következetesen alkalmazott elvek szerint megírt kézikönyv a címül írt munka. Olyan kiemelkedő tudósok, mint P. Trudgill és S. Tagliamonte méltatta dicsérő szavakkal ezt a 600 oldalas munkát, amely praktikus módon szerkesztett hasznos munka. Semmi kétség, rengeteg ismeretet közvetítő, gondolatébresztő olvasmány. 41 alaposan kiválogatott szerző műve, köztük van a nálunk is – munkássága alapján – ismert H. Goebl, P. Auer, D. R. Preston, J. K. Chambers. Jellemző jegye a kézikönyvnek a jó tájékoztatás, amelyben az elméleti kérdések és a korpuszalapú vizsgálatok egyensúlyban vannak. A könyv részletes ismertetése persze lehetetlen, de a rá való figyelemfölhívást a magyar dialektológusok és szociolingvisták számára így is fontosnak tartom. Amire vállalkozom az tehát, hogy bizonyos fokú tájékoztatást adjak arról, mit tartalmaz ez a fontos dialektológiai szintézis.

2. Röviden azt mondhatjuk, hogy a címül írt könyv első nagy fejezetében összefoglalóan tárgyalják a szerzők a dialektológia részdiszciplínáit, bevezetik az olvasót e tudományág tudományközi kapcsolataiba, valamint elméleti és módszertani kérdéseibe, a nyelvjárási adatok gyűjtésének, az adatok felhasználásának, magyarázatának és elemzésének a világába. Külön nagy fejezet van szentelve a legelterjedtebb nyelveknek és nyelvcsaládoknak, területi variabilitásuk felmutatásának. A vizsgálatban a világ nagyobb nyelveiről, nyelvcsaládjairól és dialektológiájáról van csak szó, s természetes, hogy a 19. század utolsó

harmadára visszanyúló, tehát mai értelemben professzionális dialektológiái játsszák (a nyelvföldrajzi vizsgálatokkal) a fő szerepet (angol, francia, német). A bevezető fejezetben a szerzők hasznosnak, nélkülözhetetlennek tartják a nyelvjárásokkal való foglalkozást és a nyelvészet részének a dialektusok vizsgálatát. Az a nyelvészet, amely nem foglalja magában a dialektológiát, nem teljes véleményük szerint (2).

Maradva a könyv sorrendjénél, felsorolom a dialektológia könyvben tárgyalt alfejezeteinek a címeit. Az elmélet és bevezetés című nagyfejezetből: 1. Dialektológia, filológia és történeti nyelvészet. 2. Nyelvjárási szótár. 3. Nyelvjárási atlaszok. 4. Strukturális dialektológia. 5. Dialektológia és formális nyelvészeti elmélet. 6. Szociodialektológia. 7. Dialektometria. 8. Nyelvjárási kontaktusok és új nyelvjárási alakulatok. 9. Nyelvjárási változás Európában. 10. Perceptuális dialektológia. 11. Érthetőség a nyelvjárások között. 12. Alkalmazott dialektológia.

A második nagyfejezet a dialektológiában használt módszerekről szól: 1. Nyelvjárási mintavételezési módszerek. 2. A nyelvjárási kérdőív. 3. Írott nyelvi források. 4. Terepinterjúk a dialektológiában. 5. Korpusz alapú nyelvjárási vizsgálatok. 6. Akusztikai fonetika a dialektológiában. 7. Számítógépes dialektológia. 8. Nyelvjárási térképek. 9. Regionális dialektusok azonosítása az online szociális médiában. 10. Nyelvi adatok logisztikai regressziójának elemzése. 11. Nyelvi statisztikák az összesített variációs elemzésekben. 12. Térbeli statisztika a dialektológiában.

A harmadik nagyfejezet azokat a nyelveket és válogatott adataikat mutatja be, amelyek a vizsgálat tárgyai voltak. Tehát a következőket: 1. Angol és a déli féltekén beszélt angol. 2. Észak-amerikai angol. 3. Német, holland és skandináv nyelvek. 4. Francia. 5. Olasz. 6. Spanyol és portugál. 7. Szláv nyelvek. 8. Arab. 9. Az indo-árja területek nyelvjárásai. 10. Kínai. 11. Japán. 12. Maláj-indonéz. A külön is tárgyalt országok gyakorisági sorrendben: USA 9, Anglia és Németország 6, Hollandia 5, Belgium, Kanada és Olaszország: 2, a többi 1: Ausztrália, Ausztria, Dánia, Japán, Bulgária, Kína, Új-Zéland, Svájc.

A bevezetés, elméletek című fejezetben: a hivatkozások száma szerint sorrendben az elsők a következők: 1. fonetika és fonológia, 2. nyelvi változás, 3. morfológia; informátor és interjú (az anyaggyűjtésben, terepmunkán), 4. tájszótár és nyelvjárási atlasz. – A legtöbbet hivatkozott nyelvészek a nyelvföldrajzos G. Wenker és a szociolingvista W. Labov.

3. Észrevételek, megjegyzések

A dialektusok meghatározása tudvalevőleg eltér az angolszász és a kontinentális európai szakirodalomban. Az előbbiben minden nyelvváltozat dialektus, az utóbbiban csak a földrajzi alapon elkülönülők. Van egy olyan definíciós elem, amelyről a szóban forgó kézikönyv nem szól (nálunk is csak szűk körben ismert). Ez pedig a következő. A szociolektusoktól (idetartoznak a köznyelvek is) a nyelvjárások abban is különböznek, hogy a nyelvjárásokat is az elsődleges nyelvi szocializációval sajátítják el a beszélők (kevés kivételt nem tekintve). Ennek pedig az a következménye, hogy a nyelvjárások elvileg a nyelv minden területén, a hangtantól a szókészleten át a nyelvtanig eltérhetnek egymástól és a köznyelvtől. Azaz: csak a köznyelv beszélt változata és a nyelvjárások – csupán ez a kettő – lehet a primér nyelvelsajátítás eszköze, s ez a kettő az, amely lefedi a teljes beszédbeli kommunikáció területeit ebben az életkorban. Ezért nevezhetjük a köznyelv beszélt változatát és a nyelvjárásokat – abban az esetben, ha a gyermekek nyelvjárási környezetben szocializálódnak – teljes nyelvváltozatoknak, s ezekkel szemben

a szociolektusokat szektorális nyelvváltozatoknak. (Korábban nyelvjárási köntösben jelentek meg a kisiparos, illetőleg népi foglalkozások szakszavai is.)

A nyelvjárási változatosság az emberi nyelv fundamentális jellemzője és a nyelv tanulmányozásának fontos része. Ezért áll a középpontban a nyelvi változatosság. Az elvégzendő feladatok között van említve a nyelvjárási változásvizsgálat, jelesül a valóságos (real time) változásvizsgálat. A hivatkozott példák zömét a német dialektológia adja, mert abban számos nyelvjárási atlasz készült korábban és újabban is. Így a követő vizsgálatra jó lehetőség kínálkozik. Valóban kézen fekvő lehetőség, ahogy ezt több részvizsgálat mutatja nálunk is, s ahogy erre A magyar nyelvjárások atlasza (a nagyatlasz) és részben az Új magyar nyelvjárási atlasz is jó lehetőséget kínál (az utóbbi a maga hangosfelvételeivel).

A tájszótárak társadalmi és tudományos céllal, praktikus és szimbolikus okból, nyelvtörténeti és etnográfiai hasznossággal is készülnek. Egyfajta kétnyelvű szótáraknak tekinthetők a könyv vonatkozó fejezetének szerzője szerint. A terepmunkával folyó adatgyűjtésen a következő kérdésekre keresünk választ: ki?, mit?, hol?, hogyan?, mennyit?, kinek?, mi célból? gyűjt. Ezek a szótárak a szerző szerint azon a föltevésen alapulnak, hogy a jövő olvasóinak is szükségük lesz rájuk. Jó esetben az olvasó választ kap arra is, hogy a) X tájszó mit jelent? és b) X jelentés hogyan van kifejezve? Tehát onomasziológiai és szemasziológiai információk szerinti csoportosítás is elvárható. A magyar dialektológiában e téren Péntek János végzett úttörő munkát.

Kitér a könyv arra is, hogy mikor szerveződtek nyelvjárási társaságok. Az első az angol volt (English Dialect Society 1873), a második az USA-ban alakult (The American Dialect Society 1989). Tudománytörténeti érdekesség számunkra, hogy Magyarországon ezen évszázad végén a nyelvészek azt indítványozták, hogy alakíttassék egy új társaság népnyelvi és népköltészeti adatok gyűjtésére és a magyar nyelvjárások tanulmányozására. A nyelvjárások ügyét kezdettől fogva a Nyelvőr (1872) és a Magyar Nyelv (1905) is fölkarolta. Az 1904-ben alakult Magyar Nyelvtudományi Társaság programjának a nyelvjárások kérdésköre fontos része volt.

Zárásul: a könyv minden hazai dialektológusnak javasolható a maga tematikai sokszínűségével és széleskörűségével, korszerűségével, praktikus felépítésével és gondolatébresztő volta miatt. De megtoldom azzal is, hogy a dialektológiáról oly magabiztosan ítélkező nem dialektológus nyelvészek számára is üdvös lenne, ha belelapoznának a könyvbe.

Kiss Jenő
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

A magyar nyelvjárások a XXI. században – nyelvstratégiai megközelítésben

Tanulmánykötet a Magyar Nyelvstratégiai Intézet által 2018. december 4–5-én rendezett konferencián elhangzott előadásokból

Szerkesztette Bódi Zoltán – Ferenczi Gábor – Pál Helén. Magyarságkutató Intézet, Budapest, 2019. 565 lap

A magyar nyelvjárások a XXI. században – nyelvstratégiai megközelítésben című tanulmánykötet a Magyar Nyelvstratégiai Intézetben (MANYSI) 2018. december 4–5-én megrendezett konferencia előadásait tartalmazza. A konferencia témája és egyben célja a nyelvi, nyelvjárási stratégia tervezése, áttekintése, alakítása volt. Az elhangzott előadások és a belőlük készült tanulmányok a nyelvjárásstratégiát szem előtt tartva több témakört érintenek. Olvashatunk tanulmányokat a nyelvjárások és az oktatás, a nyelvjárások és a média nyelve, a nyelvjárási attitűd, a nyelvjárások és a köznyelv, a regionális nyelvváltozatok és a köznyelv, a határon túli magyar nyelvjárások, a nyelvtervezés, a nyelvpolitika és a nyelvi jogok, a nyelvjárások és az informatika, valamint a nyelvjárások visszaszorulására, változására hatással lévő tényezők ismertetésének témájában. A tanulmánykötetben megjelent 25 írást a plenáris előadások szövegei nyitják, majd az egyes szekcióelőadásokból készült dolgozatok következnek a szerzők nevének ábécérendje szerint. Mindezek előtt a kötetben megtaláljuk még a konferencián elhangzott köszöntőket is. Potápi Árpád János, a Miniszterelnökség nemzetpolitikáért felelős államtitkára köszöntőjében hangsúlyozta, hogy „a nyelvjárások lenyomatai annak a sokszínű kultúrának, amelyet csak mi adhatunk e térségnek, s amelyet csak mi adtunk a világnak. Ahhoz azonban, hogy nyelvünk kincseit megtarthassuk, minden térségben élhető környezetet kell teremtenünk; olyan vidéket, melyben az adott közösség a szülőföldjén boldogulva őrizheti meg és formálhatja sajátos hagyományait, nyelvi és kulturális értékeit” (9). A másik köszöntőt pedig Tóth Attila, a MANYSI igazgatója tartotta. Kiemelte, hogy „fenn kell tartanunk a nyelvi sokszínűséget, különösen a nyelvjárások változatosságát, hiszen őrzik kultúránk jelentős rétegeit. Nyelvjárásaink hangzása a nyelvi kultúrát szívügyüknek tartók számára érték, a nyelvjárási beszélők számára pedig identitásmeghatározó elem” (11).

A plenáris előadók sorát Juhász Dezső nyitja Nyelvjárásmentés és nyelvstratégia 2. című tanulmányával, melyben a dialektológia nyelvstratégiai feladataival foglalkozik az Eötvös Loránd Tudományegyetem Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai és Dialektológiai Tanszékén. A szerző áttekinti a nyelvjárások egyetemi oktatásának színtereit, a nyelvjáráskutatás pályázati támogatását, az oktatás és kutatás közös területeit. Bemutat még egy új kezdeményezést, dialektológiai kutatótáborok szervezését a Nagykunságban, valamint olyan nyelvjárás-stratégiai tapasztalatokat oszt meg, melyek a dialektusokat ismertető rádiós előadás-sorozatokhoz kapcsolódnak. Magyar nyelvjárások és nyelvstratégia címmel Kiss Jenő tanulmánya folytatja a plenáris előadásokat. Írásában kiemeli, hogy a nyelvjárás-stratégiának a legújabb tudományos eredményeken, az anyanyelvi közösség nyelvhasználatának felmérésén és annak teljes körű elemzésén kell alapulnia. A tanulmány

körbejárja, hogy mi a szerepe a nyelvjárási nyelvi szocializációnak az elsődleges nyelvi szocializációban, milyen jellegű regionális nyelvi különbségek szükségesek a köznyelvtől való megkülönböztetés feltételéhez. A szerző sürgeti a nyelvjárásdomináns és a kiegyensúlyozott kettősnyelvűek jelenlegi arányát pontosító friss fölméréseket, valamint a nyelvjárásokhoz kötődő előítéletek felszámolását. Mindezekhez lehetséges megoldásként a közoktatás szerepét emeli ki. A nyelvjárások többletértéke a külső régiók kettősnyelvűségében és kétnyelvűségében címmel PÉNTEK JÁNOS plenáris előadása a magyarországi és a határon túli nyelvjárástervezés különbségeire mutat rá. A határon túli magyar nyelvjárások kontaktusváltozatok, melyek megtartották a nyelvjárási peremvidékek természetes nyelvjárási jellegét, viszonylag elszigetelődve éltek a magyar sztenderdtől. A magyarországi regionális változatok pedig közelebb kerültek a magyar standardhoz, ami aggodalomra ad okot a hagyományos nyelvjárások szempontjából. A szerző szerint a nyelvtervezésnek elő kell segítenie az egyensúlyt, és elő kell mozdítania a nyelvjárásokhoz való pozitív hozzáállást. SÁNDOR ANNA A magyar nyelvjárások jelene és jövője Szlovákiában című írása zárja a plenáris előadásokat. A tanulmány központi témája a szlovákiai magyar nyelvjárások jelenlegi helyzetének bemutatása és jövőbeli stratégiájának felvázolása a mostani állapot tanulságai alapján. A jelenlegi helyzetet egyrészt az eltérő nyelvi jelleg, a nyelvjárási változatok sztenderdtől való távolsága, valamint a nyelven kívüli tényezők eltérő jellege befolyásolja. A tanulmány a nyelvjárások változásain, funkcióin és a hozzájuk kapcsolódó attitűdökön keresztül vázolja fel a nyelvstratégia feladatait. A szerző arra a következtetésre jut, hogy több a különbség a fent említett elemek között az anyaországi és a kisebbségi magyar nyelvjárások esetében.

A szekcióelőadások CS. NAGY LAJOS Javaslatok a magyar nyelvjárásokra vonatkozó nyelvstratégiához című tanulmányával kezdődnek. A szerző a Kárpát-medencében végzett felmérések alapján bemutatja az anyanyelvhez és a nyelvjáráshoz való viszonyulások főbb jellemzőit. A tanulmány felhívja a figyelmet, hogy az anyanyelvi oktatás és a közvélekedés nyelvjárásokhoz kapcsolódó hozzáállásán lenne szükséges leginkább javítani. A csíki nyelvjárási nyelvhasználat stratégiai megközelítése címmel CSOMORTÁNI MAGDOLNA a magyar nyelvstratégia egyik fontos céljával, a nyelvjárások védelmével és megőrzésével foglalkozik. Tanulmánya a csíki nyelvhasználat tervezését kísérli meg, tekintettel a csíki nyelvjárások sajátos helyzetére és összetett változási folyamataira. Feltárja a nyelvjárási nyelvhasználat beszűkülésének tényezőit (csökkenő népességszám, életmódváltozás) és bemutatja a lehetséges megoldásokat is. FAZEKAS TIBORC Nyelv és polgárosodás című tanulmánya kiterjedten elemzi a magyar köznyelvi és területi nyelvváltozatok jelenlegi helyzetét, valamint a kapcsolódó történelmi és társadalmi hátteret. Bemutatja, hogy Európa néhány országában a nyelvjárások képesek voltak a standard változat mellett a kommunikáció magasan fejlett párhuzamos eszközeként is működni. A magyar nyelv esetében leszögezi, hogy a területi nyelvváltozatok társadalmi-gazdasági háttere nem kedvező Magyarországon, és a szerző szerint ez a nyelvjárások eltűnéséhez vezethet. FEKECS EMESE dolgozatának témája a nyelven belüli kódváltás jelensége vajdasági magyar kettősnyelvű egyetemi hallgatók körében az Újvidéki Egyetem Bölcsészettudományi Karán. A kutatás strukturált interjúkon alapul, melyek segítségével a kódváltás egyes típusait elemzi a szerző. Az eredmények rámutattak arra, hogy a kódváltás beszédtémától és beszédhelyzettől függetlenül jelentkezett a vizsgált interjúkban. A nyelvi, nyelvjárási tudatossággal és a nyelvi attitűddel foglalkozik FERENCZI GÁBOR dolgozata, melyben

5. és 8. osztályos tanulókat vizsgál a Petőfi Sándor Általános Iskolában Ostffyasszonyfán. Áttekinti a tanulók nyelvjárási sajátosságait és kísérletet tesz azon tényezők elemzésére, amelyek befolyásolják a nyelvhasználatot, különös tekintettel az oktatás során. A szerző az iskola tanárait is bevonta a vizsgálatba.

FODOR KATALIN Hagyományőrzés és a nyelvjárás megőrzése című tanulmánya bemutatja a nyelvjárás visszaszorulásának okait Cigándon. Az urbanizáció, a több évtizedes elszigeteltség megszűnése, a külső kapcsolatok számának növekedése, az iskoláztatás, a média, a televízió és az internet állandó jelenléte által felértékelődik a standard nyelv, a fiatal generáció pedig egyre kevésbé értékeli és használja a nyelvjárást. Ezt a folyamatot a szerző szerint a média és az oktatási rendszer tudná hatékonyan megállítani és visszafordítani. GRÉCZI-ZSOLDOS ENIKŐ Nyelvstratégia – nyelvjárások című írása kitér a nyelvjárások identitásjelölő szerepére. Példákkal illusztrálja a palóc nyelvjárásról kialakult képet, majd egy palóc településen, Karancslapujtőn gyűjtött korpusz nyelvi adatai alapján ismerteti a község lakóinak nyelvjárási attitűdjét. Az eredmények alapján bizakodóan nyilatkozik az ottani nyelvjárás jövőjéről. A kárpátaljai magyar nyelvjárások közül Tiszaágtelek mássalhangzó-változásával foglalkozik GYÖRKE MAGDOLNA írása. A vizsgált nyelvjárási jelenségek mind az idősebbek, mind a fiatalabbak nyelvhasználatában gyakran megjelentek. Ezért a szerző szerint az oktatási intézményeknek továbbra is arra kell ösztönözni diákjaikat, hogy megtanulják, megőrizzék, megbecsüljék és használják nyelvjárásukat, hogy ezzel anyanyelvük is fennmaradjon Kárpátalján. A nyelvjárás presztízsének emelése ugyanilyen lényeges Moldvában is. Erre HOPPA ENIKŐ tanulmánya mutat rá. A szerző szerint lényeges lenne, hogy a moldvai csángók ne tekintsék nyelvüket a magyar nyelven belül is alsóbbrendűnek. Mivel a magyar köznyelv nem része a mindennapi életnek Moldvában, az ott élők csak akkor maradhatnak meg magyarnak, ha megőrzik csángó identitásukat. N. CSÁSZI ILDIKÓ A nyelvjárások megjelenése a közoktatásban című írása a tanterveket és az érettségi követelményeit tekinti át. A nyelvjárásokról való tudást és az ehhez kapcsolódó attitűdöket nem kizárólag az aktuális tanterv és a tankönyvek alakítják. A szerző szerint a kontrasztív szemléletű anyanyelvi nevelés és a nyelvészeti alapokon nyugvó tantárgypedagógiai stratégia lenne különösen fontos a nyelvjárások vonatkozásában.

A Hunyad megyei magyarság nyelvjárási sajátosságai és nyelvi helyzete a témája N. FODOR JÁNOS tanulmányának. A szerző áttekinti, hogy nyelvhasználat szempontjából a megye közösségei milyen csoportokba sorolhatók. Különösen érdekesek azok a közösségek, melyek feltehetően középkori eredetűek, de folyamatos kapcsolatban álltak idegen nyelvű környezettel, mely magas fokú asszimilációt vagy nyelvjárási jellegzetességek hiányát eredményezte. A közösségek anyanyelvéhez való pozitív hozzáállása a református egyház tevékenységének volt köszönhető. PÁL HELÉN tanulmánya a nyelvjárások visszaszorulását elemzi hat magyarországi megye kistelepülésein. Megállapítja, hogy a kis falvak elnéptelenedése, a születési arány csökkenése és a népesség elöregedése egyes nyelvjárások eltűnését okozhatja. A dolgozat második része néhány javaslatot tesz a megélhetés megkönnyítésére, a kis falvak és nyelvjárásaik fennmaradására. A lakóhelyről az egyetemre: helyzetelemzés és problémafelvetés című tanulmányában PARAPATICS ANDREA 23 különböző intézmény több mint 500 hallgatójától gyűjtött adatok elemzésével illusztrálja a regionális nyelvjárások megbélyegzésének mindennapi tapasztalatait. A kutatás részletes eredményeinek bemutatásával a dolgozat rávilágít a leendő magyar értelmiségiek álta-

lános tudatlanságára a nyelvjárásokkal kapcsolatban és az ezzel összefüggő közoktatási problémákra. A magyar–ukrán–román hármas határ mentén végzett szociodialektológiai kutatások alapján készült többdimenziós térképlapok tanulságainak figyelembevételével a dialektológia aktuális feladatairól szól P. Lakatos Ilona és T. Károlyi Margit dolgozata. A tanulmány szerzői írnak a nyelvhasználati variabilitást jelző ún. többes adatok jelentőségéről és értékeléséről, az iskolázottsági szintnek nyelvhasználatot befolyásoló szerepéről, valamint a különböző nyelvi-nyelvhasználati hiányok kutatásának szükségességéről. Posgay Ildikó Gondolatok a mai magyar nyelvjárások nyelvstratégiai megközelítéséről című dolgozatának legfontosabb kérdése a magyar nyelvjárások jövője. A jelenlegi tendencia szerint a nyelvjárások minden nyelvi szinten gyorsan változnak. Az előrejelzések szerint vagy túlélik ezeket a változásokat, vagy eltűnnek. A szerző úgy véli, hogy a magyar nyelv területi változatai nem fognak eltűnni, de ehhez a magyar iskolákban oktatni kellene a nyelvjárásokat. Szanyi Ildikó tanulmánya a dialektushasználat aktuális tendenciáival foglalkozik Svájcban. A svájci német standard és nyelvjárás közötti klasszikus felosztás aszerint alakult ki, hogy milyen színtéren használják őket leginkább. E hagyományos felfogás szerint mediális diglossziáról van szó, vagyis a nyelvjárást szinte kizárólag a beszédben használják, míg a standard nyelvhasználat az írásban jellemző. Az őrvidéki magyar nyelv jellemzőiről szól Szoták Szilvia dolgozata. A szerző leírja, hogy a burgenlandi magyar közösség német nyelvi kontaktuselemei a nyelvi repertoár szerves részévé váltak. A tanulmány bemutatja a magyar nyelvű közösség által a nyelvváltás utolsó időszakában használt nyelvváltozatokat. Gondolatok a kárpátaljai magyar nyelvjáráskutatás eredményeiről és időszerű feladatairól címmel Tóth Péter áttekinti azokat a történelmi eseményeket, amelyek fontos szerepet játszottak a magyar dialektológia és a tudományos élet fejlődésében Kárpátalja területén az első világháború után. A tanulmány röviden bemutatja az elért eredményeket, és felhívja a figyelmet azokra a kutatási területekre és lehetőségekre, amelyekkel a régió kutatói eddig alig vagy egyáltalán nem foglalkoztak.

A történeti nyelvjáráskutatáshoz családnévföldrajzi adalékokkal szolgál Vörös Ferenc írása. A tanulmány középpontjában egy hangtani jelenség vizsgálata áll az *Ihász* és *Juhász* családnevek alapján. A névadatok Kázmér Miklós családnévszótárának bejegyzéseiből, az 1720-as népszámlálásból és a 2009-es magyarországi népesség-nyilvántartás alapján készült strukturált adatbázisból származnak. A nyelvföldrajz szempontjából tanulságosnak tűnik, hogy az elmúlt három évszázadban a vizsgált fonetikai jelenség csak a Dunántúlon hagyott nyomot a családnévállományban. Zékány Krisztina Nyelvpolitika a kárpátaljai magyar nyelvű oktatás vetületében című írása az általános, a közép- és felsőfokú oktatás problémáival foglalkozik. Fontosnak tartja a magyar nyelven tanító tanárok támogatását, a tanári hivatás presztízsének növelését. Kiemeli azokat a helyi hagyományok megőrzését célzó programokat, melyek által az elmúlt néhány évben erősíthették magyar identitásukat a kárpátaljai fiatalok. Nyelvünk a végeken címmel Zelliger Erzsébet tanulmánya azt vizsgálja, hogy a 20. század eseményei milyen hatással voltak az identitástudatra, ezen belül a szűkebb vagy tágabb közösséghez tartozás érzésére. Nagyon fontos a nyelvjárást beszélők véleménye az anyanyelvi nyelvváltozatukról, ezért különösen hasznos, ha megismerik az őseik által létrehozott szellemi alkotásokat (pl. meséket, hangfelvételeket).

A bemutatott tanulmánykötet hasznos olvasmány mindenki számára, aki a nyelvjárások történetét, jelenlegi helyzetét és jövőjét érintő kérdéseket és mindezek alapján a nyelv-

stratégiai elgondolásokat alaposabban meg szeretné ismerni, ugyanakkor a kötetben szereplő írások szerteágazó témáiból adódóan a szélesebb szakmai közönségnek is bátran ajánlható.

Presinszky Károly
Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem

Korompay Klára, Apor-kódex
Ómagyar zsoltárok

Balassi Kiadó, 2021. 216 lap

Középkori nyelvemlékeinket Horváth János (1931/2005) emelte „irodalmi műveltségünk kezdeteinek rangjára… Senki előtte nem tudta kódexeink irodalmiságát az élethez oly közel járó módon megérezni és érzékeltetni… Szerzők és másolók, barátok és apácák, meg vándordeák scriptorok kezevonása e könyv lapjain telt meg ismét élettel, s a rég elporladt „diktáló" hangját újra meghallottuk" (Mezey 1957: 390). Horváth János nem avuló irodalomtörténete egyszerre szólt szakembereknek és az érdeklődő nagyközönségnek, de magukhoz a szövegekhez sokáig csak a Nyelvemléktár köteteiben lehetett hozzáférni – a többség számára élvezhetetlen – betűhív átiratban.

A középkori szövegek olvashatóvá tételére, népszerűsítő átiratukra elsősorban az irodalom oldaláról merült fel igény. Mezey László 1957-ben gazdag válogatást tett közzé kódexirodalmunkból a Magvető Kiadó Magyar Könyvtár sorozatában, „ejtésmódhoz alkalmazkodó" átírásban. Az ő Eötvös collegiumi középkori szemináriumaiból nőtt ki bölcsészdoktori disszertációm az Érdy-kódexről. A kiváló középkorvégi szöveg nagyon megfogott, s arra gondoltam, hogy a Karthauzi Névtelen műve milyen népszerűvé válhatna egy modern helyesírású kiadással. Néhány évvel később a Magvető Kiadó szívesen fogadta az ötletet egy válogatás erejéig. Nem voltam tisztában a munka súlyával és felelősségével, de miután elkezdtem, lépten-nyomon problémákkal szembesültem, attól kezdve, hogy milyen mélységű legyen az átírás. Ez akkoriban a nyelvészek érdeklődési körén kívül esett, az irodalmárok s a kiadók sem tekintették tudományos munkának. Én mindenesetre hamar beláttam, hogy komoly nyelvtörténeti felkészültség nélkül lehetetlen igazán jól megcsinálni. Dienes Erzsébethez fordultam segítségért, aki egész életében folyamatosan foglalkozott az Érdy-kódexszel, és akivel később nagyon meleg barátságba kerültem; ő elrémült az ötlettől, és elhárította az együttműködést. Az átírás gondja így az 1980-as években jobbára az irodalom térfelén maradt (V. Kovács 1984; Lázs 1984; Madas 1985). A Müncheni kódex kivétel volt (Décsy–Szabó T. 1985), de felhatalmazott arra, hogy a régi magyar irodalmi szöveggyűjtemény középkori kötetének szerkesztésekor már Szabó T. Ádámhoz forduljak (Madas szerk. – Tarnai főszerk. 1992).

Talán nem véletlen, hogy az idézett kötetek munkálataival egy időben – jóllehet azoktól függetlenül – Benkő Loránd kezdeményezésére a nyelvemlékek tudományos kiadásában fordulat következett be. A Nyelvemléktár a tudományos kutatás számára is meghaladottá vált, a Codices Hungarici sorozat gyéren megjelenő kötetei után ezért indult útjára 1985-ben a Régi Magyar Kódexek sorozat (Korompay 2009), melynek legutóbbi,

2014-ben megjelent 33. kötete éppen az Apor-kódex volt. Az 1981-ben megszerveződő „kutatási és pedagógiai program" felelőse KOROMPAY KLÁRA lett. A vállalkozás sikerességét nem kell bizonygatni, azóta szinte valamennyi nyelvemlékkódex elérhetővé vált új, betűhív átírásban, az eredeti íráskép fekete-fehér másolatával, alapos bevezető tanulmánnyal. A nyereség azonban még ennél is nagyobb: az átírás jórészt diákok folyamatosan ellenőrzött munkája volt, a bevezetők írásában pedig részt vettek más tudományágak képviselői is, így a kódexek körül kialakult egy közös nyelvet beszélő, a tárgyát sokoldalúan megközelítő hallgatói, kutatói kör. Ennek keretében bátran fordulhattunk KOROMPAY KLÁRÁhoz és HAADER LEÁhoz modernizáló átírási problémáinkkal, ugyanakkor HAADER LEA jóvoltából a paleográfiának is megszületett egy új, az írásképet a helyesírással együtt vizsgáló, termékeny ága (pl. HAADER 1995, 2009). A legutóbbi időben pedig, a sorozat befejezéséhez közeledve, DÖMÖTÖR ADRIENNE-nel együtt tudományos felelősséggel nyitják meg e gazdag tárházat a társszakmák és a nagyközönség előtt is (DÖMÖTÖR–HAADER 2012; DÖMÖTÖR közread 2018; KOROMPAY 2021).

Az Apor-kódex kritikai kiadásának munkálatait KOROMPAY KLÁRA vezette (HAADER–KOCSIS–KOROMPAY–SZENTGYÖRGYI 2014), a kötet az egész sorozat egyik csúcspontja. A kódexet a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum 2009-ben kölcsönadta az OSZK-ban rendezett nyelvemlék-kiállításra, ahol együtt szerepelt az ún. Huszita biblia másik két kéziratával, a Müncheni és a Bécsi kódexszel (MADAS szerk. 2009: 21., 22., 23. sz.). A kölcsönzés fejében a könyvtár restauráltatta és digitalizáltatta a kódexet. Az erősen megcsonkult kötet sok mindent elárult magáról a restaurálás során, a kiadás előszava ennek az eredményeit is tartalmazza, a digitalizált változat pedig az OSZK nyelvemlék-honlapján mindenki számára hozzáférhető. A nyolc szerző által jegyzett 100 oldalas bevezető tanulmányban minden szakterület kínál újdonságot. Az Apor-kódex ma az egyik legjobban feldolgozott kódex, de csonkaságánál, a szöveg koránál (15. század első fele) és műfajánál fogva az egyik legnehezebben befogadható is. Ennek, pontosabban a kódex zsoltároskönyv részének „olvasóbarát" kiadására vállalkozott KOROMPAY KLÁRA. A külső szemlélő azt hihetné, hogy ez egy tapasztalt nyelvésznek nem esik nehezére, pedig itt a viszonylag mechanikus betűhű átírással szemben a szöveg életterét is meg kell teremteni, s abban egy működőképes szöveget létrehozni, amely érthető, élvezhető és nyelvtörténeti szempontból teljesen korrekt.

A kiadás tervével KOROMPAY KLÁRA 2016 óta foglalkozott. Már kialakult a kötet szerkezete, rendelkezett az átírás tapasztalataival, amikor egy előadásban, majd annak tanulmány változatában számot adott magáról a munkáról, de ennél sokkal általánosabban is megfogalmazta, hogy milyennek képzel el ő egy ideális népszerű kiadást (KOROMPAY 2019). Mi magunk is pontosan olyannak, mint a most megjelent kötet. A szélesebb olvasóközönség is birtokba veheti a legkorábbi zsoltárfordításunkat, a szakmabelieknek pedig nem lehet többé kétsége afelől, hogy az ideális „olvasóbarát" szöveg létrehozása komoly tudományos teljesítmény. A tanulmány két alapvető feltételt hangsúlyoz: az első, hogy az átíró alapos nyelvtörténeti képzettséggel rendelkezzék, a második, hogy a kódexnek legyen tudományos igényű kiadása, amely az új szöveg alapjául szolgál. Felveti az egységes szabályzat kialakításának kérdését is, de egyelőre az esetenkénti mérlegelést javasolja a közlési elvek és gyakorlat pontos megfogalmazásával (KOROMPAY 2019: 252–253). Az egységes szabályzatnak sorozat esetében van inkább értelme, viszont ez a kiadás a maga gondosan kiérlelt megoldásaival egymástól független kiadások számára is modellként szolgálhat.

Maga a kötet három részből áll: bevezetésből, a zsoltárok szövegéből és egy ómagyar szójegyzékből a szavak magyarázatával. Az „olvasóbarát" kifejezés a szerző leleménye, ezúttal nemcsak a zsoltárok ejtéshű, modernizált helyesírású textusára, hanem az egész könyvre vonatkozik. A kiválóan felépített, sokszínű bevezető tanulmány első része a magyar nyelvű kódexirodalom kialakulásáról, az ún. Huszita biblia eredetének sokat vitatott kérdéseiről, és azokról a megközelítési módokról szól, amelyek közelebb vihetnek e kérdések megoldáshoz. Az egyetemtörténeti kutatások legújabb eredményei (Haraszti Szabó 2017, 2018a) ugyancsak figyelmet kapnak e fejezetben, meggyőző érvek szólnak amellett, hogy a bibliafordítás eredeti, elveszett szövege az 1430-as években készülhetett. A második rész fejezetei a kiadással kapcsolatosak. Itt minden az ómagyar szöveg jobb megértését szolgálja. A kötet anyagának és beosztásának ismertetését „A nyelvállapot rövid jellemzése" követi sok szemléletes példával, érdekesen és közérthetően. A „Gondolatok az ómagyar szövegek megértéséről" című fejezet különösen tanulságos, talán nem is annyira az olvasók, mint a későbbi szövegkiadók számára. Itt egyszerre találjuk magunkat a középkori fordító, a könyvmásoló és a szöveg mai átírójának műhelyében, és szembesülünk azokkal a problémákkal, amelyeket félreértett latin szavak, elnézett vagy pontatlanul lejegyzett betűk, s egyáltalán, az időközben eltelt ötszáz év alatt bekövetkezett nyelvi, helyesírási változások jelentenek, s amelyeket a szöveg gondozójának lépten-nyomon meg kell oldania. Munkája annál megbízhatóbb, minél több segédeszközre támaszkodhat az adott kódexszel kapcsolatban.

„A zsoltárok" felirattal kezdődik a tartalmi rész, mely a kódex csonkasága miatt a zsoltároknak csak valamivel több mint a felét tartalmazza, valamint a zsolozsmában hozzájuk kapcsolódó bibliai kantikumokat és himnuszokat. Az Apor-kódex a bibliafordítás és a liturgikus pszaltérium jegyeit egyaránt hordozza, jóllehet nyelvénél fogva csak a liturgián kívül használhatták. A kor Bibliája a latin Vulgata, melyben a Zsoltárok könyve Szent Jeromosnak a görög nyelvű Septuagintán és a korábbi latin fordításokon alapuló zsoltárfordítása (Psalterium Gallicanum) volt. A Vulgata a Katolikus Egyházban egészen a II. Vatikáni zsinatig meghatározó maradt. A protestáns bibliafordítások a héber (maszorétikus) szövegekre támaszkodnak. A mai bibliafordítások már nem mutatják ezt a kettősséget, a katolikus Bibliák is a héber zsoltárszámozást követik és szövegükben is nagyrészt ahhoz igazodnak. Korompay Klára olyan érdeklődő olvasóknak szánta a kiadását, akik segítségként szívesen összevetik majd a középkori szöveget egy mai Biblia zsoltárszövegével, mivel a modern fordítások nem szó szerintiek, hanem inkább értelmezőek.

A szövegelrendezés megkönnyíti a visszakeresést: minden zsoltár új oldalon kezdődik, lábjegyzetek kísérik, és számozásuk a mai Biblia-kiadásokéval egyezik meg. Az Apor-kódex maga a Vulgata számozását követi, a kiadásban a kódexből származó zsoltárfeliratok tartalmazzák ezt a számot is, így a tájékozódás minden irányban biztosítva van. A zsoltárversek megszámozása ugyancsak nélkülözhetetlen a kiadásokkal való összevetéshez. Itt azonban az a probléma, hogy az Apor-kódex versbeosztása (valamennyi zsoltáros kódexünkéhez és a máig élő liturgikus gyakorlathoz hasonlóan) eltér a mai Bibliakiadásokétól. Korompay Klára a kiadások versbeosztását követi, de meg lehetett volna tartani az eredeti, vörössel kiemelt majuszkulákkal jelzett vershatárokat is, ha a zsoltárversek számát a szövegbe illeszti. (Így esetleg a félversek jelölésére használt – nem tapadó – kettőspontok is megmaradhattak volna, ami a zsoltározás gyakorlatából jól ismert.) A legfonto-

sabb szempont ezúttal is az egyszerűség és áttekinthetőség volt, mely hibátlan következetességgel párosulva jellemzi az egész kötetet.

A zsoltárok ótestamentumi imádságok szabad versben, értelmezésüket könyvtárnyi kommentárirodalom segítette a középkorban és segíti ma is. A legelső szint az „ad litteram", „betű szerinti" vagy inkább szó szerinti megértés. Ezt szolgálta a magyar fordítás a maga korában, majd annak az Apor-kódexben fennmaradt másolata, végül a jelen kiadás is. KOROMPAY KLÁRA egy könnyen olvasható, letisztult, szép szöveget ad, melyhez a nyelvtörténeti bevezetést az olvasó már megkapta, a szokatlan szavak jelentését pedig a 700 címszót tartalmazó függelékben megtalálja. Minden egyéb kérdésben a lapalji jegyzetek igazítanak el. A 325 jegyzetnek majdnem a fele filológiai jellegű, 80 a fordító, 100 a másoló(k) tévedéseivel/tévesztéseivel kapcsolatos. Mind a zsoltárok átírásánál, mind a jegyzetek és az ómagyar szómagyarázatok készítése során biztos alapot jelentett KOROMPAY KLÁRA számára a kódex teljes körű feldolgozottsága. Az Apor-kódexnek van kritikai kiadása, s a betűhív átírásban ő maga is részt vett, tehát közelről ismeri a scriptort; bibliai könyvről lévén szó, a latin forrás ugyancsak ismert, ez maga a Vulgata; a szöveget a Vulgatával és annak cseh és német fordításaival HADROVICS LÁSZLÓ már alapvetően összevetette (HADROVICS 1994); vannak párhuzamos, összehasonlítható szövegek, középkori (Döbrentei-, Keszthelyi kódex) és mai zsoltárfordítások; a kódex szótárszerűen is fel van dolgozva, tehát minden előfordulásnak utána lehet nézni (JAKAB–KISS 1997). A segédeszközök ilyen összetett kínálata egyúttal meg is sokszorozta a munkát. Nem ritka, hogy egy-egy jegyzetben 5–7 hivatkozás is van. Ez a kiadás valódi szintézis. A betűhív átírás maga nem törekszik a szöveg megértésére és megértetésére, az íráshibákat számon tartja, de a tartalmi, fordítási hibákat nem jelzi, nem is feladata. (Az Apor-kódex kritikai kiadásában SZENTGYÖRGYI RUDOLF kimerítően foglalkozik a fordítás kérdéseivel is: SZENTGYÖRGYI 2014.) Ezúttal viszont mind a kiejtés, mind a szavak jelentése szempontjából tudományosan értelmezett szöveget olvashatunk. Ez az a feldolgozási forma, mely a laikus olvasó és a szakember érdeklődésére egyaránt számot tart. Azt is egyértelművé teszi, hogy a latin forrásszöveg ismerete nélkülözhetetlen a helyes értelmezéshez.

A gazdag jegyzetanyag egyfelől megbízható, fegyelmezett tudományos apparátus, másfelől figyelmes olvasói kalauz, kedvcsináló a további tájékozódáshoz. Élmény volt végigolvasni. Egyetlen tévedést említhetek csupán (122. j.). A 94. (itt 95.) zsoltár 4. versében HADROVICS LÁSZLÓ (1994: 77 [21]) másolói hibát feltételez, szerinte a „hegyeknek magasságit ő nézi" helyett „övéi"-nek kellene állnia, amint az a Vulgatában olvasható (ipsius sunt). Ezzel szemben ez egy élő variáns, a zsoltár naponta énekelt liturgikus változatának (ipse conspicit) hatása érhető itt tetten, amint arra SZENTGYÖRGYI RUDOLF is rámutatott (2014: 38). Még egy apró megjegyzést tennék a jobb megértés érdekében idézett mai fordításokkal kapcsolatban. Amikor a „mai bibliafordítás" eltér a Vulgata, illetve az Apor-kódex szövegétől, és már KÁROLI fordítása is eltért, a héber hagyományról van szó. Ilyenkor először a héberre hivatkoznék, s csak ezután a mai fordításokra (pl. 42. j., 108. j, 114. j., 208. j.). Nem biztos ugyanis, hogy az olvasó tudja, miért van olykor éppen az ellenkezője annak az új fordításban, mint amit az Apor-kódexben lát (42. j. megháborít – lecsillapít). Amikor a két hagyomány összeér, egyértelmű a helyzet (pl. 46. j., 144. j., 220. j., 224. j.). A jegyzetanyag egyetlen bizonytalan helyet sem hagy magyarázat nélkül. Az egyik legérdekesebb „megfejtést" a 147. jegyzet kínálja, melyre a Bevezetés (30) is hivatkozik: a 104. zsoltár 18. versében a 'szőlő' nyelvtörténetileg igazoltan 'sün'.

„Psalterium meum gaudium meum" – írja Szent Ágoston a 137/138. zsoltárhoz írt magyarázatában, amit elmondhatunk mi magunk is az Apor-kódex zsoltárait olvasva. (Most érzékeljük igazán, hogy milyen veszteséget jelent a kódex csonkasága.) Reméljük, Korompay Klárának lesz kedve más kódexek szövegeit is munkába venni, tanítványainak pedig a példáját követni.

Hivatkozott irodalom

Décsy Gyula – Szabó T. Ádám 1985. *Müncheni Kódex [1466]. A négy evangélium szövege és szótára.* Décsy Gyula olvasata alapján a szöveget sajtó alá rendezte és a szótári részt készítette Szabó T. Ádám. Európa Könyvkiadó, Budapest.

Dömötör Adrienne közread. 2018. *Három körösztyén leány. Az első magyar nyelvű dráma*. Balassi Kiadó 2018.

Dömötör Adrienne – Haader Lea vál. és a szöveget gond. 2012. *„Halandó ezeket mondjad!". Magyar nyelvű imádságok a XVI–XVII. századból.* Tinta Könyvkiadó, Budapest.

Haader Lea 1995. *Elena priorissza* levele. *Magyar Nyelv* 91: 420−431.

Haader Lea 2009. Arcképtöredékek magyar scriptorokról. In: Madas szerk. 2009: 53–78.

Haader Lea – Kocsis Réka – Korompay Klára – Szentgyörgyi Rudolf 2014. *Apor-kódex. 15. század első fele/15. század vége és 1520 előtt*. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. Régi Magyar Kódexek 33. Székely Nemzeti Múzeum – Országos Széchényi Könyvtár – ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Budapest.

Hadrovics László 1994. *A magyar Huszita Biblia német és cseh rokonsága*. Nyelvtudományi Értekezések 138. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Haraszti Szabó Péter 2017. A prágai egyetem és a magyarországi huszitizmus. In: Kovács Eszter – Mészáros Andor szerk., *Husz János és a huszitizmus hatása a magyarországi művelődésben*. Szent Adalbert Közép- és Kelet-Európa Alapítvány – ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék – Vallástudományi Központ – Országos Széchényi Könyvtár, Esztergom – Budapest. 31–45.

Haraszti Szabó Péter 2018a. Az egyetemek szerepe a huszita propagandában. A huszitizmusra reflektáló írások a 14–15. századi Magyarországon. In: Fábián Laura – Lovas Borbála – Haraszti Szabó Péter – Uhrin Dorottya szerk., *A könyv és olvasója. A 14–16. századi könyvkultúra interdiszciplináris megvilágításban.* MTA–ELTE HECE, Budapest. 115–134.

Horváth János 1931/2005. A magyar irodalmi műveltség kezdetei. In: Korompay H. János és Korompay Klára szerk., *Horváth János irodalomtörténeti munkái 1.* Osiris Kiadó, Budapest. 477–705.

Jakab László – Kiss Antal 1997. *Az Apor-kódex ábécérendes adattára.* KLTE Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Debrecen.

Korompay Klára 2009. Egy kutatási és pedagógiai program története: Régi Magyar Kódexek. In: Korompay Klára – Terbe Erika – C. Vladár Zsuzsa – Zsilinszky Éva szerk., *Forráskutatás, forráskiadás, tudománytörténet. Budapest, 2008. április 17–18.* A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 229. Budapest. 11–18.

Korompay Klára 2019. Ómagyar szövegek, mai olvasók: az ún. népszerű kiadás kérdései az Apor-kódex zsoltároskönyve kapcsán. In: Haader Lea – Juhász Dezső – Korompay Klára – Szentgyörgyi Rudolf – Terbe Erika – Vladár Zsuzsa szerk., *Forráskutatás, forráskiadás, tudománytörténet III*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Budapest. 251–261.

Korompay Klára 2021. *Apor-kódex. Ómagyar zsoltárok.* Balassi Kiadó, Budapest.

Madas Edit szerk. 2009. *„Látjátok feleim…". Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig*. Országos Széchényi Könyvtár, Budapest.

Madas Edit szerk. – Tarnai Andor főszerk. 1991. *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalom történetéhez. Középkor (1000–1530)*. (A régi magyar szövegek átírásában közreműködött Szabó T. Ádám.) Tankönyvkiadó, Budapest.
Mezey László szerk. 1957. *Középkori magyar írások*. Magyar Könyvtár. Magvető, Budapest.
Szentgyörgyi Rudolf 2014. Az Apor-kódex zsoltároskönyve és liturgikus szövegei. In: Haader–Kocsis–Korompay–Szentgyörgyi 2014. 31–57.

Madas Edit
ELKH–OSZK Fragmenta et Codices Kutatócsoport

KÜLÖNFÉLÉK

Az én Petőfim

Az Anyanyelvápolók Szövetségének pályázata

Az Anyanyelvápolók Szövetsége Petőfi Sándor születésének 200. évfordulója alkalmából pályázatot hirdet a költő tiszteletére. A pályázat célja: Petőfi műveinek, pályájának, közéleti tevékenységének megítélése a jelenkor befogadóinak szemszögéből, a Petőfi-kultusz személyes megközelítése. Pályázni esszével lehet, amelyben a szerző saját Petőfi-élményéről vall irodalmi, nyelvi, hely- vagy kultúrtörténeti szemléletű elemzésében. A pályamunkák ideális terjedelme 15–20 ezer leütés, a felső határ 40 ezer leütés. A pályázat kiírói kérik, hogy a szövegekben ne használjanak különleges tördelési formákat.

A pályázatokat szakértő zsűri bírálja el. A tartalmi és nyelvi szempontból legjobbnak minősített pályázatok díjazásban részesülnek. A díjak egyaránt lehetnek pénzdíjak és tárgyjutalmak. A szövetség a legjobb pályázatok anyagából válogatáskötetet jelentet meg. A pályázat benyújtásával a pályázó hozzájárul dolgozata közléséhez. Közlés előtt a szerkesztők egyeztetnek a kiválasztott szövegek szerzőivel.

A pályázatok beérkezési határideje: 2023. február 15. A pályázati anyagot kizárólag elektronikus formában – ímélben, csatolt fájlban – lehet küldeni (illusztrációt csatolt fényképen érdemes mellékelni). A beérkezett pályázatot ímélben visszaigazoljuk. Ímélcím: kovacs.zsuzsanna@anyanyelvapolo.hu.

A pályázat kötelező tartozéka egy adatlap a következő nyilatkozattal és adatokkal. Nyilatkozat: Alulírott nyilatkozom, hogy Az én Petőfim pályázatra beküldött pályamunkám teljes egészében saját, eredeti, másutt nem közölt alkotás, amelyet az Anyanyelvápolók Szövetsége egészében vagy részleteiben megjelentethet. (A nyilatkozatot külön alá kell írni.) A megadandó adatok: a pályamunka címe, a szerző neve, címe, telefonszáma, ímélcíme, aláírása. A Nyilatkozatot postán kell beküldeni a következő címre: Anyanyelvápolók Szövetsége, Az én Petőfim pályázat, 1368 Budapest, Pf. 250.

Az eredményhirdetésről és a pályázati anyagból szerkesztett kötet bemutatásáról később adunk tájékoztatást.

Juhász Judit
az Anyanyelvápolók Szövetségének elnöke

DOI: https://doi.org/10.18349/MagyarNyelv.2022.4.507

TÁRSASÁGI ÜGYEK

Posgay Ildikó
(1947–2022)

Hosszú évek óta tudni lehetett egészsége megromlásáról, betegségéről, mégis mindenkit, aki ismerte, váratlanul ért Posgay Ildikónak, a Nyelvtudományi Intézet nyugalmazott főmunkatársának, tudományos osztályvezetőjének, a Károli Gáspár Református Egyetem volt docensének halálhíre. Szinte valamennyi régi ismerősnek ugyanaz volt az első döbbent reakciója: az a szép, fiatal, kedves, okos asszony? Így él emlékezetünkben a kutató nyelvész, a sok száz diákot oktató tanár, akit bizony nagyon megpróbált az élet, mégis mindvégig valami nyugodt derűvel járta be a számára kiszabott utat.

Budapesten született 1947 nyarán, ám mindig rábaközinek tartotta magát. A Ludovika-kertre néző lakásuk helyett az iskolai szünidőket, a nyarakat a közeli és távolabbi rokonok, unokatestvérek körében Rábacsanakon töltötte, ott, ahol felmenői, a falu legmódosabb gazdáiként, a település korábbi életében jelentős szerepet játszottak. Kitűnő tanuló és kiváló sportoló volt, élsportolót kívántak belőle nevelni, ennek ellenére ő a tanulmányait tartotta fontosabbnak. Érettségi után felvételizett az ELTE magyar–francia szakára, s bár 7 évvel idősebb bátyja, aki később neves építészmérnök lett, származása, a család egykori szerepének negatív megítélése miatt évekig nem kerülhetett be a Műegyetemre, ő – ugyan átirányítva a magyar–orosz szakra – mégis rögtön felvételt nyert a bölcsészkarra.

Az egyetemi évek alatt alakult ki érdeklődése a névtan és a dialektológia iránt. Hallgatóként részt vett a nyelvjárásgyűjtő utakon, az ott szerzett tapasztalatokat későbbi munkája során tudta felhasználni. Nagy lelkesedéssel végezte diákköri szervezőmunkáját is. 1970-ben, közvetlenül a diploma megszerzése után, az MTA Nyelvtudományi Intézetének lett a munkatársa, s a következő évtizedek során több jelentős kutatás résztvevőjeként dolgozott. Kiss Lajos mellett, az ő vezetésével igen jelentős részt vállalt a Földrajzi nevek etimológiai szótárának munkálataiból (Kiss Lajos, Földrajzi nevek etimológiai szótára. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1978), ennek eredményeként is kezdetben leginkább névtanosként vált ismertté. Bár kezdő, fiatal kutató volt, első megbízásként már több helynév-etimológia megalkotása, kidolgozása fűződik a nevéhez, amelyeket beépítettek a szótár szócikkeibe (Posgay Ildikó, Kékes. Magyar Nyelv 1972: 458; Mehádia. Magyar Nyelv 1972: 459; Írott-kő. Magyar Nyelv 1973: 217; Dobogó-kő. Magyar Nyelv 1974: 463; Trianon. Magyar Nyelv 1975: 330).

Egyéni személynévtani kutatómunkája eredményeként – bizonyítva a családi hagyományokhoz való erős kötődését is – 1973-ban védte meg summa cum laude minősítéssel Rábacsanak személynevei című doktori értekezését. Disszertációja az ELTE Nyelvtudományi Dolgozatok sorozatában jelent meg (12. sz. 1973).

A földrajzi nevek etimológiai szótári munkája 1978-ban fejeződött be, s Posgay Ildikó ekkor került az Imre Samu vezette Regionális köznyelvi kutatások munkacsoportjába,

DOI: https://doi.org/10.18349/MagyarNyelv.2022.4.508

ahol a nyelvtudomány újabb területét nyílt alkalma bejárni. Még egyetemi hallgatóként megismerte a magyar dialektológia legnagyobb vállalkozásának, a Magyar nyelvjárások atlaszának már hozzáférhető eredményeit, a kutatócsoportban viszont az atlasz készítőinek irányításával részt vehetett abban a munkában, amely egy következő lépcsőfokot jelentett a kutatásban: a nyelvjárások és a köznyelv egymásra hatásának, annak a változásnak a vizsgálatában, amely a nyelvhasználatban a történelmi-társadalmi átalakulás következtében végbement. A városi köznyelv állapotát illusztráló adatokat Pápán gyűjtötte, elemzéseit tanulmányokban tette közzé. (A pápai regionális köznyelv első tapasztalatairól. In: Imre Samu szerk., Tanulmányok a regionális köznyelviség köréből. Nyelvtudományi Értekezések 100. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979. 65–77; A regionális köznyelvek egyik hangtani jelenségéről. Magyar Nyelv 1982: 357–360; A hátrább képzett *l*. Magyar Nyelv 1985: 107–109).

A dialektológiai tárgyú munkák ezt követően is folytatódtak, mégpedig már nemzetközi együttműködésben. 1990-től részt vett a Nyelvtudományi Intézet Élőnyelvi Osztálya és az ELTE Lengyel Tanszéke összefogásával készülő Kárpát Nyelvatlasz munkálataiban: az adatgyűjtéstől a szerkesztésig jelentős szerepet játszott e nagy vállalkozásban. Korábbi, a dialektológiai kutatásban szerzett tapasztalatait jól fel tudta használni a magyar és a környező szláv nyelvek kapcsolatának vizsgálatában (Balogh, Lajos – Bańczerowski, Janusz – Posgay, Ildikó, Węgierskie elementy leksykalne w językach karpackiego w świetle danych „Karpackiego atlasu Dialektologicznego". Prace Filologiczne 2000: 27–34; Posgay Ildikó, A Kárpát nyelvatlasz magyar lexikai elemei. Magyar Nyelv 96: 368–371) értékes megfigyelésekkel, adatokkal gazdagítva például a kisebbségi magyar nyelvhasználat sajátosságainak megismerését. Ebben segítségére volt, hogy családi kapcsolatai révén (1980-ban házasságot kötött az erdélyi magyar értelmiségiként, kisebbségi sorban felnőtt Szabó T. Ádámmal, Szabó T. Attila fiával) lehetősége volt közvetlenül tanulmányozni a határon túli magyar nyelvhasználat jellemző, meghatározó sajátosságait, amelyeket cikkeiben elemzett (Posgay Ildikó, Névhasználati sajátosságok Erdélyben. Hungarológia 3. A nyitrai nemzetközi nyelvészeti konferencia előadásai, 1992. szeptember 17–18. Nemzetközi Hungarológiai Központ, Budapest. 1993. 216–220; „Engedjétek hozzám jönni a szavakat". Szókincsvizsgálat az erdélyi értelmiségiek körében. Magyar Nyelv 1996: 206–209; Kell tanítsuk? In: Balázs Géza – A. Jászó Anna – Koltói Ádám szerk., Éltető anyanyelvünk. Tinta Könyvkiadó, Budapest, é. n. 392–395; A kisebbségi magyarok nyelvi purizmusa. In: Benő Attila – Fazakas Emese – Szilágyi N. Sándor szerk., Nyelvek és nyelvváltozatok. Köszöntő könyv Péntek János tiszteletére 2. A Szabó T. Attila Nyelvi Intézet Kiadványai 4. Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége, Kolozsvár, 2007. 194–199). A kisebbségi nyelvhasználatban elterjedt, a nyelvi kontaktus eredményezte változatokkal, a helyi nyelvjárásoknak a regionális köznyelvbe bekerült elemeivel, részben a bizonytalan nyelvismeret okozta helyi sajátosságokkal folyamatosan találkozva a normativitás, a helyes–helytelen megítélésének kérdése a kutató előtt is állandóan felvetődik. Elvezeti a nyelvváltozatokhoz való viszony, a nyelvi attitűd vizsgálatához (Posgay Ildikó, A nyelvjárások egyéni megítélése. In: Szabó Géza – Molnár Zoltán – Guttmann Miklós szerk., IV. Dialektológiai Szimpozion. A BDTF Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai V. BDTF Magyar Nyelvészeti Tanszéke, Szombathely, 2002. 246–249), végül a nyelvművelésnek a szakmán kívül is sokat vitatott problémaköréhez (Posgay Ildikó, Nyelvi ideológiák és a nyelvművelés. In: Klaudy Kinga – Dobos

Csilla szerk., A világ nyelvei és a nyelvek világa. XV. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Konferencia. A MANYE Kongresszusok előadásai 2/1–2. MANYE – Miskolci Egyetem, Pécs–Miskolc, 2006. 2: 212–216). Dialektológiai munkássága elismeréseként 2018-ban Csűry Bálint-díjat kapott.

Az egyes emberek nyelvhasználattal kapcsolatos kérdéseinek megválaszolására, egy-egy nyelvi bizonytalanságnak a feloldására hivatott Nyelvművelő és Nyelvi Tanácsadó Osztály vezetőjévé 2003-ban nevezték ki az MTA Nyelvtudományi Intézetében, s ezt a feladatot nyugdíjazásáig ellátta. A névtudománnyal sem szakadt meg a kapcsolata – folyamatosan jelentek meg ilyen tárgyú tanulmányai, és hosszú ideig volt a névválasztást véleményező, engedélyező Utónév Bizottság vezetője is.

Mindeddig csak a kutató nyelvész tevékenységéről esett szó, de nem szabad elfelejtenünk, hogy Posgay Ildikó sikeres és hallgatói által kedvelt egyetemi oktató is volt. A Károli Gáspár Református Egyetemen 1996 óta vett részt a magyar szakos hallgatók képzésében: elsősorban dialektológiát tanított, a határon túli nyelvjárások kérdéseivel foglalkozó szemináriumokat tartott. Volt diákjai, szakdolgozói, a kutatói-oktatói pályán elindított, támogatott hallgatói ma is tisztelettel, szívesen emlékeznek tanárukra.

E rövid megemlékezés indításaként említettem, hogy megpróbálta az élet. 1995-ben váratlanul meghalt a férje, s ő három kisgyermekkel egyedül maradt. Az intézeti munkában kutatóként, vezetőként, egyetemi docensként is megállta a helyét, felnevelte gyermekeit – akik valamennyien értékes emberekké váltak, leánya követte az egyetemi oktatói pályán –, mosolyogva ment végig az úton. Az utóbbi években betegsége ugyan megakadályozta a mozgásban, de meg nem törte.

Őrizzük meg emlékezetünkben Posgay Ildikónak, a sokoldalú, sikeres kutatónak, a kedvelt egyetemi oktatónak, a színes-szíves egyéniségnek az alakját!

B. Fodor Katalin
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

Vörös Ottó 80 éves

Aki ismeri Vörös Ottót, a máig tevékeny tudós tanárt, a határainkon túl is megbecsült kutatót vagy a fáradhatatlan méhészt, nehezen hiszi el, hogy idén december 10-én betölti a 80. életévét. Anyatanszéke, a szombathelyi Magyar Nyelvészeti Tanszék munkatársaiként köszöntjük intézményünk nyugalmazott oktatóját, szeretett kollégánkat.

Vörös Ottó nyelvészeti kutatásainak kezdete a pécsi főiskolai évekre tehető. A pécsi Tanárképző Főiskola diákjaként szülőfaluja, az őrségi Nagyrákos hagyományos gazdálkodásának ismeretanyagáról és szókincséről készített pályamunkát. Ekkor figyelt fel rá Végh József, az őrségi nyelvjárás tudós szakértője, akivel nem sokkal később már együtt vettek részt Vas megye földrajzi neveinek kutatásában és publikálásában. Vörös Ottó az 1982-ben megjelent vasi helynévgyűjtemény mintegy félszáz kutatópontjának adatait ellenőrizte s készítette elő közlésre. Egyetemi doktori értekezésének témája az őrségi hely-

DOI: https://doi.org/10.18349/MagyarNyelv.2022.4.510

nevek voltak (1973), kandidátusi értekezésében pedig vízrajzi köznevek szóföldrajzi és jelentéstani szempontú vizsgálatát végezte el (1994).

1974-től a Szombathelyi Tanárképző Főiskola (és utódintézményei) Magyar Nyelvészeti Tanszékén folytatta oktatói és kutatói munkáját. Ebben az időben került a tanszékre Guttmann Miklós, Bokor József és Molnár Zoltán is, akiket jó érzékkel választott ki és hívott Szombathelyre Szabó Géza. Ekkoriban alakult ki az a tanszéki közösség, amelyet határon innen és túl azóta is úgy neveznek, hogy szombathelyi dialektológiai műhely.

Vörös Ottó a helynevek eredetének, művelődéstörténeti vonatkozásainak vizsgálata mellett elsősorban nyelvjárási, nyelvpolitikai, tudománytörténeti kérdésekkel, valamint a határon túli magyarok nyelvhasználatával és az anyanyelvi oktatás szerepének kérdésével foglalkozik. Emellett szülőföldjéhez kapcsolódó forráskiadványt, nyelvemléket is megjelentetett (Nemes-Népi Zakál György, Eőrséghnek Leirása. Szombathely, Őrségi Baráti Kör, 1985; Körmendi-kódex. Körmend, Csaba József Honismereti Egyesület, 1996). Tanulmányaiban hasznosítja mindazokat a tapasztalatokat, amelyeket Mariborban, Nyitrán, Pozsonyban és Révkomáromban szerzett.

A Tanár Úr különösen fontosnak tartotta, hogy nyugdíjba vonulása után tevékeny maradjon több vonalon is. A szombathelyi Magyar Nyelvtudományi Tanszék oktatói és tudományos munkáját ma is segíti előadásokkal, tanácsokkal, rendezvényeink előkészítésében való aktív részvételével. Közvetlen, szókimondó, őszinte egyénisége miatt mindenki tiszteli, aki ismeri. A hallgatók nagy számban látogatják a problémákra érzékeny előadásait, mert tőle mindig lehet valami újat tanulni. Az Őrségben és Körmenden nemcsak nyelvészként és tanárként, hanem a Csaba József Honismereti Egyesület lelkes tagjaként és méhészként is ismerik. Szabadidejében szívesen gondozza gyümölcsfáit. Természetesen legnagyobb örömet kis dédunokái jelentik neki, akikre rendszeresen vigyáz.

Vörös Ottó tanulmányai a szülőföld és az anyanyelv iránti szeretetről, a népi kultúra iránti érdeklődésről, valamint a határon túli magyarság ügye iránti elkötelezettségről vallanak. Segítőkész, a történelemben és néprajzban is jártas, sokoldalú kollégaként ismerjük. Harmonikus életében meghatározóak az őrségi gyökerek, melyektől soha nem szakad el. A természet szeretete végigkíséri egész életét.

Kedves Tanár Úr! Kedves Ottó! Szeretettel gratulálunk 80. születésnapod alkalmából. További jó egészséget, töretlen alkotókedvet, sok kellemes szabadidős tevékenységet kívánunk Neked. Továbbá azt, hogy sokáig élvezhesd családod, barátaid, ismerőseid, tisztelőid szeretetét és figyelmét, mert Téged mindig jó emberek vesznek körül. És talán ez mindennél fontosabb. Isten éltessen sokáig!

Hajba Renáta – Tóth Péter
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

Számunk szerzői

Dr. Apatóczky Ákos Bertalan, Károli Gáspár Református Egyetem, Keleti Nyelvek és Kultúrák Intézete, Kínai Tanszék, apatoczky.akos@kre.hu – Dr. Beregszászi Anikó, II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Filológia Tanszék, beregszaszi.aniko@kmf.org.ua – Dr. Dudics Lakatos Katalin, II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Filológia Tanszék, dudics.katalin@kmf.org.ua – Dr. B. Fodor Katalin, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, fodorkatalin2@gmail.com – Dr. Forgács Tamás, Szegedi Tudományegyetem, Magyar Nyelvi és Irodalmi Intézet, Magyar Nyelvészeti Tanszék, forgacs@hung.u-szeged.hu – Dr. Hajba Renáta, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Berzsenyi Dániel Pedagógusképző Központ, Magyar Nyelvtudományi Tanszék, hajba.renata@sek.elte.hu – Dr. Horváth László, ELKH Nyelvtudományi Kutatóközpont, horvath.laszlo@nytud.hu – Dr. House, Juliane, University of Hamburg; ELKH Nyelvtudományi Kutatóközpont, jhouse@fastmail.fm – Dr. Hoványi Márton, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Tanító- és Óvónőképző Kar, Magyar Nyelvi és Irodalmi Tanszék, hovanyi.marton@tok.elte.hu – Juhász Judit, Anyanyelvápolók Szövetsége, posta@anyanyelvapolo.hu – Dr. Kádár Zoltán Dániel, Dalian University of Foreign Languages; ELKH Nyelvtudományi Kutatóközpont, daniel.z.kadar@nytud.hu – Dr. Kiss Jenő, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, kisraba@gmail.com – Dr. Knipf-Komlósi Erzsébet, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Germanisztikai Intézet, Német Nyelvészeti Tanszék, knipf.erzsebet@btk.elte.hu – Dr. Madas Edit, ELKH-OSZK Fragmenta et Codices Kutatócsoport, madas@oszk.hu – Dr. Müller Márta, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Germanisztikai Intézet, Német Nyelvészeti Tanszék, muller.marta@btk.elte.hu – Dr. Presinszky Károly, Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem, Közép-európai Tanulmányok Kara, Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, kpresinszky@ukf.sk – Dr. Rada Roberta, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Germanisztikai Intézet, Német Nyelvoktató és Szakdidaktikai Tanszék, rada.roberta@btk.elte.hu – Sarnyai Vivien, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Nyelvtudományi Doktori Iskola, sarnyaivivi@gmail.com – Dr. Tóth Péter, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Berzsenyi Dániel Pedagógusképző Központ, Magyar Nyelvtudományi Tanszék, toth.peter@sek.elte.hu – Dr. Vukov Raffai Éva, Újvidéki Egyetem, Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar, eva.vraffai@magister.uns.ac.rs – Dr. Zelliger Erzsébet, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, zelliger.erzsebet@btk.elte.hu.